

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 2

ТЕРНОПІЛЬ

2016

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1. – Ч. 2. – 164 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 24 травня 2016 р. (протокол № 10).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора)
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор
Сильвестр Чопик - доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Ігор Райківський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13.07.2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2016

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН

УДК(477)XIV-XVI

Марія Ковальчук

«ЛЮДИНА ЗНАННЯ» В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ РЕЛІГІЙНО-УЧЕНОЇ ГРУПИ ІЛЬМІЙЄ

Стаття присвячена розгляду стратифікації такої суспільної групи Османської імперії, як ільміє, або ж улеми. На основі оригінальних османських джерел автор досліджує діяльність вчених людей упродовж першої половини XIV – кінця XVI ст., коли улеми припиняють займатися своїми професійними справами та долучаються до політичної діяльності. Розкривається соціальний статус представників ільміє: мюдеррісів – викладачів, муфтійів, кадіїв – суддів, які займалися нотаріальними, судовими та адміністративними справами, лікарів, архітекторів, тогочасних учених, а також служителів культури – імамів, муедзинів, працівників мечетей, учнів навчальних закладів тощо.

Ключові слова: Османська імперія, соціум, соціальна група, ільміє, улеми.

Іслам займав важливе місце в османській державній доктрині. Його вивчення, поширення та тлумачення в Османській імперії було завданням групи ільміє (ilmiye) або ж улемів (ulema)*. Це люди, які досконало знали основи ісламського права – шаріату і були відповідальні за питання релігійного, правового та вченого життя суспільства. Як писав про їхнє значення у тогочасному османському соціумі Кочібей Гомюрджинський (?- бл. 1650 рр.) у своєму відомому трактаті: «... Основою святого закону є наука; наука ж тримається вченими; а тому, ...вченим людям виявлялася така повага та шана, як в жодній іншій державі. Упорядкування становища улемів належить до вельми важливих справ віри та держави» [1].

До історіографії цього питання відносимо спеціальні праці турецьких істориків М. Іпшірлі, І. Ортайли, І. Узунчаршили, та статті інших зарубіжних вчених Ф. Унана, А. Джихана, М. Мейера, К. Беркі, М. Саріяніса, Г. Агостона, М. Іванова, С. Олюніна про соціальну структуру Османської імперії та її вищий, правлячий стан, складовою якого була соціальна група ільміє, а також загальні роботи з історії Османської імперії Г. Іналджика, С. Шоу, Дж. Хаммера, Л. Кінроса, К. Кафадара та ін. Заслуговеє на особливу увагу стаття С. Орешкової, яка містить переклад окремих розділів хроніки Х. Хезарфена «Телхіс ель – бейан фі каванин-и ал-і Осман» та її наукове коментування, та наукова робота М. Іпшірлі, до якої у повному обсязі включений текст хроніки М. Селянікі на сучасній турецькій мові. Разом з рісале К. Гомюрджинського, ці джерела надають цінну порівняльну інформацію про улемів часів «золотого віку» та першої половини XVII ст.

Метою даної статті є характеристика структури групи ільміє, за допомогою якої створювався османський державний апарат. Потрібно зазначити, що саме з улемів вийшли перші візирі [2, с. 75]. Для представників ільміє важливим було мусульманське віросповідання, походити вони могли як з аскері, так і з реайї.

Ільміє відрізнялися від інших груп аскері тим, що мали більші привілеї та вищий статус – окрім податкових пільг, їх було заборонено карати на смерть. Знання, які набувалися в мектебе та медресе, передавалися з покоління у покоління в сім'ях, формуючи традицію спадкової передачі посад групи ільміє. Це відрізняло її від інших груп аскері, де спадковість професій не віталася. Як зазначав французький дослідник Роббер Мантран стосовно мусульманського духовенства: «Еліта ця рекрутується у замкненому соціальному колі, у середовищі мул, улемів та кадіїв великих міст, у середовищі, де існує неписане правило: висока посада, яку займає батько – вагомий привід для того, щоб з часом її зайняв його син» [3, с. 263–264.]. Отримання дітьми улемів пільг, які вони особисто не заслужили, а успадкували, та їхнє вивіщення у суспільстві вело до деградації релігійних професій [4, с. 200].

* З арабської мови – «людина знання».

Турецький історик М. Іпшірлі вказував на те, що за правління Сулеймана I (1520–1566 рр.) інтелектуальне життя в імперії досягло свого найвищого рівня розвитку [5, р. 15–16]. У цей період держава робить ставку на кількісне та інтелектуальне зростання ільміїє, тому у релігійних установах збільшується кількість студентів, які після навчання поповнюють судову галузь державної влади на місцях. Про рівень підготовки улемів та відношення до своєї професії читаємо у джерелі: «Вчена кар'єра була у вищій мірі бездоганна, чиста та регулярна. А тому серед них (вчених) не було невігласів та чужих. Будь-хто з них, йдучи своїм шляхом – чи судді, чи професора, на професорській кафедрі займалися благородною наукою, а на службовому терені старанно та сумлінно служили вірі та державі» [1].

У системи освіти впроваджується практика мюляземету – періоду, під час якого випускники медресе заносили свої імена до реєстрів казаскерів (матлаб) та чекали на своє призначення на посаду мюдерріса або кадія [6, с. 45], щонеділі відвідуючи зібрання суддів: «Таким чином, пройшовши в певний час ступені харидж, дахил та сахн* [8], він (студент-випускник. – примітка автора) потім оселявся в місці, якому захоче, робився кандидатом, та ім'я його вносилося до імператорського реєстру» [1]. У 1540-х рр. за допомогою румелійського казаскера розробляється система квот, відповідно до якої на стажування набиралася визначена кількість мюлязимів з випускників медресе: «У цей час була встановлена послідовність. За допомогою фермана було визначено для задоволення кадїаскерів надати їм по 10 мюлязимів. І до цього часу (другої половини XVII ст. – М.К) це є законом» [7, с. 283]. Таким чином, система мюляземет, за яку відповідали казаскери та шейх-уль-іслам, слугувала фундаментом вченої організації.

Терміном «мюляземет» позначали також період очікування вже практикуючих мюдерріса та кадія на нову посаду (називався «час приписки»). Під час цього періоду вони знаходилися в Стамбулі, де мали змогу обмінюватися інформацією з іншими улемами та мати краще уявлення про стан справ в їхній професії на всій території Османської імперії.

Починаючи з другої половини XVI ст., на тлі загострення економічних труднощів та соціальних протиріч, коли авторитет центральної влади падав, вона звертається до релігії, щоб зберегти єдність в державі. Разом з піднесенням релігії зросла роль улемів та вплив шейх-уль-іслама, який, проте, не намагався виступати проти рішень султана відкрито, а шукав з ним згоди [8, с. 59]. Згідно джерел «у улемів існував такий закон та звичай, а саме: найосвіченіший, найстриманіший, богобоязкий, найстарший та благочестивий ставав старійшиною ісламським та великим муфтієм» [1]. Шейх-уль-іслам був головним у питаннях релігії, а усі державні справи вирішувалися на основі релігії. У практиці надання головним муфтієм фетви з важливих питань, що приймалися султанським урядом знайшло відображення прагнення османських правителів використовувати іслам для зміцнення авторитету центральної влади [9, с. 148].

Серед найвідоміших шейх-уль-ісламів Османської імперії XVI ст. називають Кемаль-паша-заде Шамсетдіна Ахмеда Челебі, який займав цю посаду з 1526 р. до 1534 р., шейх-уль-іслама часів Сулеймана I та Селіма II Абуссууда-ефенді – 1545–1572 рр., Бостан-заде Мухіддін Мехмед-ефенді був великим муфтієм двічі: у 1589–1593 рр. та у 1593–1598 рр. За султана Баезіда II (1481–1512 рр.) платня великого муфтія складала 100 акче на день та додатково 50 акче за викладання в медресе, вже за султана Сулеймана I (1520–1566 рр.) вона зросла до 250 акче [7, с. 283]. У цей же час до компетенції шейх-уль-іслама були передані питання контролю над ієрархією служителів внутрішніх та зовнішніх медресе та управителів вакуфів [7, с. 285].

Вакуфне землеволодіння з усім рухомим та нерухомим майном, яке передавалося султаном, візиром та іншими чиновниками у використанні мусульманській общині та релігійним інститутам, перебувало під управлінням вищого мусульманського духовенства. Завдяки прибуткам з вакуфного майна, які направлялися на будівництво та утримання медресе, бібліотек, лікарень, мусульманська община могла задовольнити потреби, спираючись на власні ресурси [10, с. 53]. Система вакуфів надавала змогу будувати велику кількість медресе, які забезпечували високий рівень освіти, використовуючи великі бібліотеки та значну матеріальну базу [4, с. 202].

Зкладами, в яких улеми здобували релігійні знання, були медресе різних ступенів: харидж – початкові школи, у яких вивчали базові дисципліни: арабська мова, каліграфія, риторика, теологія, логіка, геометрія, астрономія; дахіл – медресе середнього ступеня, які давали знання з основ юриспруденції та аналізу Корана; медресе продвинутого рівня, які готували студентів до навчання у вищих медресе – Сахн-і Семан та Сахн-і Сулейманіє [11, р. 635]. До кінця XVI ст. в османській освітній системі засновано близько 350 медресе, половина з яких була відкрита саме в цьому столітті [12, р. 577]. Викладачі у медресе називалися мюдерріси. Їх призначали казаскери при проходженні ними іспитів. Студенти медресе йменувалися софта, вищих медресе – данишменд

* Назви навчальних ступенів. Загалом їх нараховувалося 10.

(від тур. *danışman* – радник, консультант) Після опанування навчального курсу студенти отримували сертифікат від свого вчителя – іджазет, який надавав їм право вчити інших. Перед випускниками, окрім професії викладачів, відкривалися й інші шляхи подальшої кар'єри. В основному, вони ставали суддями, муфтіями, або могли перейти до групи калеміє та посісти чиновницькі посади у різних відомствах.

В залежності від рівня медресе встановлювалася заробітна платня мюдеррісів [13, р. 647]. Найнижча платня, яку вони отримували, складала 20 акче на день – таких мюдеррісів називали йірмілі (*yirmili*). Мюдерріси дахіль та харидж – внутрішніх та зовнішніх медресе з середньою платнею в 30, 40, 50 акче на день називалися відповідно отузлу (*otuzlu*), киркли (*kırkli*), еллінджи (*ellinci*). Найвища заробітна платня виплачувалася викладачам вищих медресе (*сахн-і*) – 60 акче. За своїм прибутком мюдерріса звичайного медресе можна прирівняти до тімаріота, а вищого медресе – до зеамета.

Мюдерріс міг стати кадїєм, нішанджі або дефтедаром, а викладачі *сахн-і* медресе могли претендувати на посаду кадїя Стамбула та навіть румелійського або анатолійського казаскерів.

До вчителів султанів та їхніх синів (шахзаде) – ходжа-ефенді відносилися з повагою, коли вони шанувалися особисто султаном. Ця категорія знатних людей мала перевагу над іншими категоріями, оскільки «їй надана честь навчати могутнього падішаха. За традицією вони йдуть за муфтіями та великими візирями» [7, с. 285–286]. Вчителем Сулеймана I був Долайли Хайреддін-ефенді. Біргі Атауллах-ефенді був вчителем сина Сулеймана I, майбутнього султана Селіма II. Султанів Мурада II (1574–1595 рр.) та Мехмеда III (1595–1603 рр.) навчав та виховував Саадетдін-ефенді.

Організація судової влади у провінції базувалася на системі кадиликів – малих – каза та великих. В межах кожного санджака виділяли меншу одиницю адміністративного поділу – каза (*каза* – турецьке «район», «округ») – область, якою керував представник центральної влади на місцевому рівні – каймакам (*каймакат* – турецьке «намісник») [14, р. 151]. Каза приблизно відповідала території міста з навколишніми селами. Кадїї в казах, окрім вирішення адміністративних питань, займалися проблемами міст на територіях, які входили до неї.

Відповідником до кази був кадилик (*kadılik*) – територія, яка підлягала правовій юрисдикції кадї-судді, який також мав адміністративні обов'язки. Кадїї у кадиликах розділяли свої повноваження з бейлербеєм та санджак беєм, займаючи важливе місце в провінційному управлінні. Перед ними несли відповідальність службовці, субаші, сіпахі, які здійснювали адміністративне управління над різними групами населення [15, р. 135].

З середини XVI ст. внаслідок загострення боротьби між ільміє та капикулу за посади кадїїв великих міст, які за статусом відповідали посаді санджак бея, призначення на усі судові посади в кадиликах від казаскерів перейшло до компетенції великого візиря, але затверджував на посадах все одно султан [16, с. 13]. У бератах вказувався термін повноважень та обов'язки судді. Затверджений на посаді кадїй займав її упродовж 1 р. у кадилику та близько 20 місяців у казі. Невеликий строк повноважень кадїїв визначався для того, щоб чиновники не встигали встановити тісних відносин з населенням тієї території, де вони несли службу, і щоб це не впливало на чесне, справедливе та у рамках закону виконання їхніх службових завдань. Проте, на практиці, це виглядало трохи інакше.

В Османській імперії кадїї міцно інтегрувалися в державну систему – починаючи з періоду свого навчання, призначення на посаду вони одночасно представляли ісламську державу та світську бюрократичну, будучи посередником між людьми та державою та інтерпретатором морально – релігійних та правових смислів на локальному рівні. Американська дослідниця К. Беркі називає кадїїв джерелом єднання центру та периферії [17, р. 11–12].

Судді мали широке коло повноважень. Окрім того, що вони займалися своїми безпосередніми обов'язками у вирішенні судових суперечок, до сфери їхньої компетенції входив нагляд за збором податків, діяльністю вакуфів, контроль над встановленням цін на продовольство [18, с. 70]. Кадїї регламентували прибутки сіпахі, торговців, ремісників. Для виконання поставлених завдань керувалися і шаріатом, і світським законодавством [19, с. 52]. Статус кадїїв був визначений у канун-наме Селіма I, Сулеймана I та регіональних канун-наме. З джерел дізнаємося про професійні обов'язки судді. Кадїй брав участь у процедурі підготовки до продажу збіглих рабів, яких спіймали у вільних тімарах: «Після того, як закінчиться передбачений звичаєм термін, спіймані з дозволу кадїя, виставляються на продаж на ринки» [20, с. 42]. Він повинен був забороняти санджак бею та сіпахі збирати більші за закріплені у законах суми штрафів у санджаці. Кадїї нарівні з сіпахі слідували за виконанням повинностей реайї – якщо вони їх не виконували, кадїй мав примусити їх це робити. Сіпахі за до допомогою кадїя стягував джизьє та іспендже з тих реайя, які не хотіли сплачувати ці податки [21, с. 91]. За їх посередництва земля передавалася від одного реайя до іншого [22, с. 59]. Кадїї вирішували кожну справу окремо, незалежно не від кого в своєму

судочинстві, що створювало умови для зловживань своїм посадовим становищем та маніпулюванням правовими нормами [23, с. 138].

Приклад махінацій зі спадщиною, до яких вдавалися кадїй разом з сіпахі, щоб заробити більше грошей, зустрічаємо в одному канун-наме. Це було пов'язано з передачею чіфтліка малолітнього сина померлого реаяята до того часу, поки він сам зможе обробляти його, іншому: «Однак в ліві Айдін бувало й так, що землі, які залишилися від батьків таким сиротам, сіпахі та амелі передавали в тапу іншим, з яких брали за право затвердження [у володінні] (хакк-и карар), а кадїї вілайету видавали цим людям свідоцтва (хюджет), і таким чином сироти позбавлялися батьківських земель» [24, с. 45].

Опис майна, яке залишалось після померлого, та його розподіл також знаходилися у компетенції кадїя. За здійснення усього процесу, пов'язаного з вирішенням питання спадкування, на користь кадїя та його помічників сплачувався податок «ресмі-кисмет» у розмірі 1,5–2 % з кожної частки переданого спадкоємцям майна [25, с. 180]. В основному, не враховуючи державної платні, саме з таких податків та судових зборів кадїй забезпечував себе матеріально.

Якщо кадїї знали, що відбуваються безчинства в тих областях, де вони служать, цього не попереджали або не змігши їх подолати, не повідомляли до Палацу, це ставало однією з причин відсторонення їх від посади [26, с. 83]. Окрім цього, вони несли відповідальність за підробку судових документів (хюджжет) [27, с. 93].

Після своєї відставки кадїї зобов'язані були передавати усі судові документи новому кадїю, який заступав на посаду [22, с. 58].

Чекаючи на нове призначення або коли кадїї виходили на пенсію, вони отримували грошове утримання – арпалик. «Після відставки одні з них виходили з пенсіоном, інші ж отримували місце в якому-небудь училищі, та проводили залишок життя свого в науці» [1].

До вищого духовенства належали муфтїї, які розглядали та розв'язували богословські колізії, та виносили рішення – фетви, використовуючи норми шаріату та хакі кату (філософської системи, що спирається на мусульманську теологію) [30]. Якщо у кадїїв або інших службовців виникали труднощі з вирішенням складних, суперечливих ситуацій, вони зверталися до муфтїїв для отримання відповідей. У Хюсейна Хезарфена про роботу муфтїїв зазначено: «Спочатку муфтїї пишуть чернетки питань, потім мюбаізи (секретарі канцелярії шейх-уль-іслама) [31] переписують їх набіло. Еміні (управителі окремими державними відомствами) [32] перевіряють фетви, відправляють на підпис. Після підпису їх звіряють мукабеледжі» (чиновники канцелярії шейх-уль-іслама) [33] [7, с. 284]. Їм не надавалися арпалики, тому вони жили саме з підготовки фетв. Муфтїї не призначалися, тому що такої посади просто не існувало (посаду мав тільки великий муфтїй – шейх-уль-іслам). Для них важливіше було мати знання та здобути авторитет серед населення та його підтримувати.

До нижчих представників групи ільміє можна віднести помічників вчителів, шейхів братств, мюридів (послушників дервішської обителі) [34], лікарів, книжників, імамів (служителів мечеті) [35], хатибів (проповідників, які читають п'ятничну молитву) [36], муедзинів та інших.

Починаючи з другої половини XVI ст. спостерігаються негативні тенденції та занепад вченої верстви, що відмічають у своїх трактатах автори вже XVII ст., порівнюючи становище улемів «у благодатні часи високоповажних, найясніших предків» зі змінами, які відбулися з ними. З цього приводу турецький історик Г. Іналджик відзначав, що ще у 1540-х рр. османський енциклопедист та викладач медресе Ахмед Ташкюпрюлюзаде писав про те, що схоластична теологія й математика втратили свою колишню популярність у середовищі улемів і, з огляду на це, вони зосереджувалися на вивченні світських аспектів ісламського права, займалися поезією та композицією, що було корисним тільки для здобуття світських посад [2, с. 193].

Сучасник М. Селяніки з пошаною відносився до окремих представників вченої верстви, але загалом критикував улемів: «Улеми володіли знаннями божественної правди. Коли вони припиняли робити гарні вчинки та забороняти зло, суспільство погіршувалося, тому що люди наслідували настанови улемів навмання. Занепад їхніх стандартів є відправною точкою для приходу Судного дня» [28, с. 329].

К. Гомюрджинський писав, що улеми втратили авторитет у суспільстві через незацікавленість у знаннях та небажанні займатися своїми прямими завданнями: «Учений не відрізнявся від неука, тому здібності вченого взяти було неможливо, звідси авторитет великих улемів у народі втратився; в нього не залишилося і краплі співчуття до них; повага та шанування зникли» [1]. А кризу інституту суддів він вбачав у корумпованій системі мюляземету, де посади кандидата множилися, не зважаючи на їхню непотрібність, та купувалися, а не надавалися тим, хто їх заслуговував. Таким чином, з огляду на велику кількість претендентів на обмежену кількість суддівських посад, лише одиниці з них отримували призначення; велика частина данишмендів та кадїїв залишалася ні з чим – і стосовно посади, і матеріально (позаяк арпаликів на всіх не

вистачало), стаючи при цьому жертвами наклепів та заздрощів [29, р. 135]. Інший свідок тогочасного соціуму, Х. Хезарфен вважав, що боротьба за порядок в ієрархії посад ослабили людей релігії. Кадіаскери продавали посади кадіїв на аукціоні недостойним, у той час як «більшість людей науки, колишнє панство, пізніше були розтоптані ногами, позбавились поваги та були залишені напризволяще [7, с. 285, 287].

Отже, до такої соціальної групи Османської імперії як ільміє потрібно зарахувати мюдеррісів – викладачів, муфтіїв, кадіїв – суддів, які займалися нотаріальними, судовими та адміністративними справами на місцях, лікарів, спеціалістів астрономічних та астрологічних галузей знань, служителів культа – імамів, муедзинів, працівників мечетей, учнів навчальних закладів тощо. Її представникам був доручений нагляд за дотриманням норм шаріату і султанських законів – канун-наме. З моменту формування групи ільміє (з першої половини XIV ст., за правління султана Орхана I (1326–1359 рр.) та до кінця правління султана Сулеймана I вчені, які володіли знаннями, що їх отримували в медресе та якими ділилися з іншими, вирізнялися особистими якостями та мали авторитет у житті суспільства. Підтвердження цьому ми знаходимо у середньовічних османських авторів, які називають улемів «духом життя» – «людьми вченими, релігійними, поважними та солідними».

Починаючи з останньої чверті XVI ст. представники ільміє втрачають авторитет у суспільстві та вступають у період, який характеризується відходом більшості з них від своїх прямих завдань та суспільних обов'язків. Вони долучаються до політичних ігрищ та, разом з капикулу, стають активними чинниками змін на соціально-політичній карті Османської імперії.

Список використаних джерел

1. Смирнов В. Д. Кучибей Гомюрджинский и другие османские писатели XVII в. о причинах упадка Турции [Електронний ресурс] / В. Д. Смирнов. – СПб., 1873. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Kocibey/frameset11.htm>.
2. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Г. Іналджик; пер. з англ. О. Галенка; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – Київ: Критика, 1998. – 287 с.
3. Мантран Р. Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного / Р. Мантран; пер. с фр. Ф. Ф. Нестерова; предисл. М. С. Мейера. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 367 с.
4. История Османского государства, общества и цивилизации: В 2 т. / [под ред. Э. Ихсаноглу]; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры; пер. В.Б. Феоновой под ред. М.С. Мейера. – Москва: Вост. лит., 2006. – Т. 1: История Османского государства и общества. – 2006. – 602 с.
5. İpşirli M. Scholarship and intellectual life in the reign of Süleyman the Magnificent / M. İpşirli // The Ottoman Empire in the reign of Süleyman the Magnificent, ed. by T. Duran. – Vol.2. – Istanbul: Istanbul Research Center, 1988. – P. 15–58.
6. Uzuncarşılı I. H. Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı / İ. H. Uzuncarşılı. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965. – 370 s.
7. Орешкова С. Ф. Османский источник второй половины XVII века о султанской власти и некоторых особенностях социальной структуры османского общества (Хюсейн Хезарфен. Телхис эль – бейан фи каванын-и ал-и Осман (Изложение сути законов османской династии) / С. Ф. Орешкова // Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура. – Москва: Наука, 1990. – С. 228–305.
8. Мейер М. С. О соотношении светской и духовной власти в османской политической системе в XVI–XVIII вв. / М. С. Мейер // Ислам в истории народов Востока. – Москва, 1981. – С. 51–62.
9. Еремеев, Д. Е. История Турции в средние века и новое время / Д. Е. Еремеев, М. С. Мейер. – М.: Изд-во Москов.ун-та, 1992. – 247 с.
10. Олюнин С. Имперские структуры управления и этноконфессиональные общины в Османском султанате / С. Олюнин // Журнал международного права и международных отношений. – 2012. – № 1. – С. 50–56.
11. Unan F. Medrese education in the Ottoman empire / F. Unan // The Great Ottoman-Turkish Civilization (Ed. Kemal Çiçek, Ercüment Kuran, Nejat Güyünc, and İlber Ortaylı). – Vol. 2. Economy and Society. – Ankara: Yeni Türkiye, 2000. – S. 631–642.
12. Agoston G. Ulema / G. Agoston // Encyclopedia of the Ottoman Empire. – NY: Facts on file, 2009. – P. 577.
13. Cihan A. Social life in the ottoman medrese / A. Cihan // The Great Ottoman-Turkish Civilization (Ed. Kemal Çiçek, Ercüment Kuran, Nejat Güyünc, and İlber Ortaylı). – Vol. 2. Economy and Society. – Ankara: Yeni Türkiye, 2000. – S. 643–656.
14. Somel Selçuk Akşin. Kazâ / Selçuk Akşin Somel // The A to Z of the Ottoman Empire (The A to Z Guides). – Rowman & Littlefield, 2010. – P. 151.
15. Shaw Stanford J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Vol.1: Empire of the Gazis: the Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808 / Stanford J. Shaw. – Cambridge, 1976. – 351 pp.
16. Ortaylı I. Osmanlı Devleti'nde Kadı / I. Ortaylı. – Ankara, 1994. – 82 s.
17. Barkey K. Islam and Toleration: Studying the Ottoman Imperial Model / K. Barkey // International Journal of Politics, Culture, and Society. – Vol. 19. – № 1/2. – The New Sociological Imagination II (Dec., 2005). – P. 5–19.
18. Хаджибегич Х. Турецкие правовые памятники как исторический источник / Х. Хаджибегич // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Т. I. – Москва: Издательство «Наука», 1964. – С. 67–75.
19. Гасратян М. А. Очерки истории Турции / М. А. Гасратян, С. Ф. Орешкова, Ю. А. Петросян. – Москва: Наука, 1983. – 256 с.
20. Законоположение ливы Худавендигяр// Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963. – С. 38–43.
21. Законоположение ливы Охри (Охрида) // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв.: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963. – С. 87–91.
22. Законоположение вилайета Караман // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв.: документы и

материалы / Под ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963. – С. 56–60. 23. Иванов Н. А. О типологических особенностях арабо – османского феодализма / А. Н. Иванов // Типы общественных отношений на Востоке в Средние века. – Москва: Наука, 1982. – С. 133–149. 24. Законоположение ливы Айдын // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв: документы и материалы / Под ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963. – С.44–55. 25. Мейер М.С. К характеристике правящего класса в Османской империи XVI–XVII вв. (по данным «Тереке дефтерлери») / М. С. Мейер // Средневековый Восток. История, культура, источниковедение. – Москва, 1980. – С. 180–189. 26. Законоположение вилайета Гелиболу // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв.: документы и материалы / Под ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963. – С. 81–89. 27. Yavuz sultan Selim Han Kanunnamesi // Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. Cilt 3:Yavuz sultan Selim Devri kanunnameleri / Akgündüz A. – İstanbul: Fey Vakfi, 1992. – S. 85–116. 28. İpşirli M. Mustafa Selaniki's history of the Ottomans / M. İpşirli // Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy of the University of Edinburgh. – Edinburgh, 1976. – 429 p. 29. Sariyannis M. Ottoman critics of society and state, fifteenth to early eighteenth centuries: toward a corpus for the study of ottoman political thought / M. Sariyannis // Archivum Ottomanicum. – Vol. 23. – 2008. – P. 127–150.

Мария Ковальчук

**«ЧЕЛОВЕК ЗНАНИЯ» В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ:
СОЦИАЛЬНАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ РЕЛИГИОЗНО-УЧЕНОЙ ГРУППЫ ИЛЬМИЙЕ**

Статья посвящена рассмотрению стратификации такой общественной группы Османской империи как ильмийе, или улемы. На основе оригинальных османских источников автор исследует деятельность ученых людей, начиная с первой половины XIV в. и до конца XVI в., когда улемы прекращают заниматься своими профессиональными делами и приобщаются к политической деятельности. В статье рассматривается социальный статус представителей ильмийе: мюдerrисов – преподавателей, муфтиев, кадиев – судей, которые занимались нотариальными, судебными и административными делами, врачей, архитекторов, тогдашних ученых, а также служителей культа – имамов, муэдзинов, работников мечетей, учащихся учебных заведений и пр.

Ключевые слова: Османская империя, социум, социальная группа, ильмийе, улемы.

Mariya Kovalchuk

**«THE MAN OF KNOWLEDGE» IN THE OTTOMAN EMPIRE:
THE SOCIAL STRATIFICATION OF THE LEARNED INSTITUTION (ILMIYE)**

The article is devoted to the inner stratification of the ilmiye, or the ulema, which was a social group in the Ottoman Empire. The author, according to the original ottoman sources, describes the activities of scholars from the first half of the XIVth century to the end of the XVI century, when the ulema cease to engage in their professional actions and attached to political sphere. In the article the social status of the ilmiye representatives – teachers, muftis, qadis – judges, who were engaged in notarial, judicial and administrative affairs, doctors, architects, scholars and clergy is considered.

Key words: Ottoman Empire, society, social group, ilmiye, ulema.

УДК [282:262.5(430)] «1414/1418»

Ілля Паршин

«ОСТРОЗЬКИЙ ЕПІЗОД» КОНСТАНЦЬКОГО СОБОРУ (1414–1418 РР.)

У статті проаналізовано повідомлення німецького хроніста Ульріха фон Ріхенталя про візит високоповажного «герцога Червоної Русі» («*der hertzog von rotten Rüssen*») на XVI Вселенський собор, що відбувся впродовж 1414–1418 рр. в середньовічному баварському містечку Констанці. На підставі залучення маловідомого в українській історіографії твору іншому середньовічному автору Томаса Прішуха встановлено, що цим можновладцем був «герцог Острозький» («*Mer ein fürst herczog von Ostrog*»). Напевно, у текстах пам'яток XV ст. йшлося про найстаршого тоді представника відомої родини – князя Федора Даниловича.

Ключові слова: Констанці, князь Федір Острозький, Ульріх фон Ріхенталь, князь Вітовт, король Сигізмунд I Люксембург.

Князі Острозькі – одна з найвідоміших шляхетських родин України, представники якої також залишили помітний слід у минулому середньовічних й ранньомодерних Литви та Польщі. Дослідження з історії цього роду проводяться вже не перше століття, щоправда, чимало питань досі залишаються дискусійними, а тому подібні студії потребують продовження. Напевно, чи не найбільше «білих плям» містить етап становлення могутності впливової сім'ї, який хронологічно припадає на другу половину XIV – середину XV ст. Одному з епізодів цього періоду і присвячена пропонована робота.

Після смерті Юрія-Болеслава Тройденевича в 1340 р. Галицька земля і Волинь стали об'єктом запеклої суперечки між сусідніми володарями – польським монархом і литовськими князями. Варто погодитися з висновками істориків про те, що активна боротьба за спадщину Романовичів тривала аж до 1387 р., коли Польською короною були фактично анексовані прикарпатські землі [5, с. 74–80]. Однак після цього військова суперечка лише переросла у дипломатичне протистояння. Правителі з протилежних таборів намагалися використати невизначений юридичний статус руських територій задля політичних комбінацій й послаблення, таким чином, своїх суперників. Одним з цікавих епізодів такої прихованої боротьби стало ймовірне зближення литовського князя Вітовта Кейстутовича (1350–1430 рр.) і угорського короля Сигізмунда I Люксембурга (1368–1437 рр.) на початку XV ст. Обидва володарі, очевидно, вели активні переговори щодо можливої підтримки претензій законного спадкоємця Романовичів – князя Федора Острозького (1360–1437 рр.) – на галицькі терени.

У фаховій літературі висвітлення такого своєрідного політичного кроку все ж таки представлено недостатньо, хоча міждержавні зв'язки руських володарів й аналізувалися як українськими, так і закордонними науковцями. Зокрема, класичними є напрацювання М. Грушевського, перу якого належить визначне дослідження з історії давньоукраїнських земель XIV–XVI ст. в складі Великого князівства Литовського та королівства Польського [3]. Необхідно відзначити монографію О. Русиної, яка простежила минуле руських князівств від часів монгольської «навали» середини XIII ст. і – до укладення Люблінської унії 1569 р. [7]. Ґрунтовний аналіз матримоніальних зв'язків галицької і галицько-волинської династій (Ростиславичів та Романовичів) здійснив Л. Войтович, який також вивчав питання політичної історії Русі, аналізуючи основні вектори дипломатії місцевих володарів, союзи та війни з Візантійською імперією, Угорським королівством, польськими володарями, Литвою та німецькими державами XI–XIV ст. [2]. Фундаційну діяльність князів Острозьких простудіював Я. Хаврук [8], вплив представників вказаної родини на українське середньовічне та ранньомодерне суспільно-політичне життя продемонстрував О. Дем'янюк [4], значний обсяг генеалогічної інформації опрацювала Н. Яковенко [9].

З робіт іноземних фахівців відзначимо розвідки білоруських істориків О. Білого та О. Латишонка, у яких ідеться про ранню історію «литвинського» народу і його еліту, ґенезу назви «*Russiae Albae*» [1; 14]. Короткий огляд релігійних відносин між Католицькою та Православною церквами здійснив К. Шатц [17]. Важливими є висновки джерелознавців Т. Бука і Г. Рупріха, які дозволяють підтвердити чи спростувати інформацію, наведену німецькими хроністами й анналістами [10; 11; 16]. Підсумки багатолітніх студій польських науковців щодо матримоніальної політики роду Острозьких впродовж XIV–XV ст. лаконічно підбила Л. Грунтовська [13].

Отже, на підставі вказаної історіографії можна простежити політичну історію Східної Європи початку XV ст., визначити у ній роль та місце руських князів. Щоправда, чимало проблем зовнішньополітичних кроків представників цієї відомої родини потребують подальшої ґрунтовної розробки, серед таких недооцінених питань – й можливі домовленості князя Федора Даниловича,

репрезентанта впливової і родовитої сім'ї, з королем Сигізмундом I Люксембургом, укладені впродовж 1417–1418 рр.

У вказаний відрізок часу одним з найголовніших майданчиків для дипломатичних переговорів стало баварське містечко Констанц. З 5 листопада 1414 по 22 квітня 1418 рр. за мурами названого німецького населеного пункту відбувався XVI Вселенський собор. Ця важлива церковна подія мала на меті вирішити цілу низку накопичених релігійних справ, пов'язаних, переважно, з єретичними рухами тогочасної Європи (зокрема, було вирішено засудити вчення Яна Гуса і його послідовників), обговоренням можливої унії християнських Церков Сходу та Заходу, а також із залагодженням так званого «Великого розколу», який зруйнував єдність католицького світу. Суть кризи полягала у появі кількох голів Римського апостольського престолу. Зокрема, папа Григорій XI (1329/36–1378 рр.) в 1377 р. повернув резиденцію понтифіків до Риму, завершивши тривалий період так званого «Авіньйонського полону» наступників св. Петра. Після його смерті кардинали обрали італійця Урбана VI (1318–1389 рр.), проте 12 французьких високопоставлених кліриків разом зі своїми однодумцями покинули «Вічне місто». Згодом вони оголосили, що вибори відбулися під тиском простолюдинів, у містечку Фонді вони посадили на папський престол Климента VII (1342–1394 рр.) й повернулися до Авіньйона. Між обома релігійними центрами одразу спалахнули суперечки, двоє ієрархів прокляли один одного, а європейські володарі, залежно від дипломатичних інтересів, розділилися на ворогуючі табори: Французьке та Неаполітанське королівства, Шотландія і їх союзники визнавали легітимність Климента VII, Англія, Фландрія, скандинавські та тогочасні східноєвропейські держави, більшість італійських і німецьких князівств дотримувалися проримської лінії [6, с. 424–427]. Протистояння стало важким тягарем для католицької Європи, адже довелося утримувати дві папські курії, до того ж внаслідок поширеної практики накладення політично-мотивованих інтердиктів чимало християнських правителів опинилися у статусі відлучених від Церкви. На тлі тривалого релігійного розладу середньовічні інтелектуали закликали протиборчі сторони до компромісу, чого, в кінцевому підсумку, вдалося досягти на Вселенському соборі у Констанці. Варто зауважити, що разом з церковними владиками до баварського містечка прибували і світські володарі, що, безперечно, надавало події значного політичного забарвлення. Констанц, таким чином, перетворювався не тільки на арену теологічних суперечок, але й ставав осердям міжнародних перемовин [17, с. 133–147].

Одним з основних джерел до вивчення перебігу XVI Вселенського собору є робота його головного канцеляриста, заможного містянина Ульріха фон Ріхенталю (бл. 1365–1437 рр.), відома в історіографії як «Хроніка Констанцького собору» [19]. Оригінальна латиномовна версія твору, на превеликий жаль, втрачена ще у першій половині XV ст. Щоправда, пам'ятка до того часу вже була перекладена давніми німецькими діалектами – її ранні рукописи, що містять багатий ілюстративний матеріал, є інформативними, мають тривалу історію дослідження [10, с. 411–443], проте містять й деякі розбіжності між собою. Для нашого дослідження важливою є згадка про прибуття великої делегації на чолі з київським митрополитом Григорієм Цамблаком (бл. 1364–1419/20 рр.), яку відправив на визначний релігійний з'їзд великий князь Вітовт Кейстутович, володар Литви і Русі. Як вказував У. фон Ріхенталь, у складі цього посольства знайшлося місце й для неназваного за іменем «князя Червоної Русі»: «Der hertzog uss Schmolentzgi, der hertzog uss roten Rüssen und sust mere dann III hundert irs glouben», «der hertzog von rotten Rüssen» [19, р. 138–139, 206–207].

Відзначимо, що постать цього загадкового руського володаря вже привертала увагу дослідників. Найповніше, як нам видається, цю проблему дослідив Л. Войтович. Дослідник дійшов висновку, що неназваним князем, власне, був Федір Данилович, князь Острозький [2, с. 438–439]. Це твердження, обґрунтоване геральдичними і генеалогічними спостереженнями, підкріплено також аналізом геополітичної ситуації у тогочасній Центрально-Східній Європі. Як вказує історик, «князь Червоної Русі» прибув в складі делегації Великого князівства Литовського, сюзерен якого міг підтримати претензії законного спадкоємця галицько-волинського престолу, розглядаючи останнього як свого васала [4, с. 175]. Зазначимо, що Вітовт Кейстутович у цей період проводив самостійну політику й головною метою поставив остаточний розрив Кревської унії 1385 р. [7, с. 103]. Для повної упевненості стосовно особи анонімного князя бракувало лише безпосередньої згадки про прибуття Федора Даниловича Острозького до Констанцу.

На нашу думку, варто погодитися із наведеним твердженням Л. Войтовича, оскільки, як вдалося з'ясувати, про візит не вказаного за іменем руського володаря до Констанца збереглася звістка у ще одному німецькому джерелі – ґрунтовній роботі Т. Прішуха [18], який на сторінках своєї поеми відзначав: «Von Littaw herczog Schvidrigal / Was auch da an der fürsten zal / Von wissen reussen ein herczog / Mer ein fürst herczog von Ostrog» [18, р. 376] («З Литви [прибув] герцог Свидригайло / Були також у князівському залі / З Білої Русі – герцог / Також князь, герцог з Острога»).

Про автора цього твору збереглося небагато інформації. Т. Прішух (†1419/20 р.), наскільки відомо, був заможним містянином, радником та членом муніципалітету баварського міста Аугсбурґа [16, s. 188]. Його твір, написаний старонімецькою мовою, є панегіриком політичній мудрості та релігійної благочесті Сигізмунда I Люксембурґа – не виключено, що віршована похвала була представлена угорському королю одразу після її написання у 1418 р. Щоправда, від бажання передати усю велич монарха, котрий, за словами хроніста, врятував християнство від розколу, дещо страждає об'єктивність цієї пам'ятки. Автор, для прикладу, значно перебільшує амбіційність та непоступливість високопоставлених церковних владик, які, начебто, за будь-яку ціну не бажали дійти до компромісу.

На думку дослідників тексту середньовічної поеми, Т. Прішух для опису прибуття посольств до Констанца скористався цілком достовірною інформацією, яку почерпнув як з офіційних джерел, так і від безпосередніх учасників цього поважного заходу [15, s. 600–601]. Не обійшлося, щоправда, і без деяких недоладностей: замість делегації Краківського університету автор розмістив серед дієвих учасників собору професуру неіснуючого на той час Афінського університету, а список прибулих князів ефектно завершується ім'ям легендарного Іоанна, пресвітера (голови християнської громади) Індійського [15, s. 601]. Враховуючи ці похибки, необхідно детальніше розглянути питання, кого ж Т. Прішух називав «князем, герцогом з Острога», і чи взагалі звістка про нього є правдивою? Автентичність віршованого твору баварського хроніста не викликає сумнівів. На сьогоднішній день збереглося декілька списків його роботи (манускрипти представляють розширену та скорочену редакції поеми), виконаних в XV ст. Вони доступні читачам Баварської державної бібліотеки в Мюнхені, Берлінської державної бібліотеки та університетської бібліотеки Ґайдельберґа [12, s. 494–523].

На вказаний нами фрагмент римованого історичного твору, визнаючи його оригінальність, звернули увагу також білоруські дослідники, яких, природно, зацікавила постать також не згаданого за іменем «герцога Білої Русі» [1, с. 54–55, 203; 14, s. 59]. Особу останнього, однак, впевнено ідентифікують, як Федора Юрійовича, сина великого смоленського князя Юрія Святославовича (прим. 2466) [2, с. 438]. Мабуть, саме про цього князя-спадкоємця У. фон Ріхенталь писав, як про «Der hertzog uss Schmolentzgi» [19, p. 138–139].

Щоправда, як видно з тексту, «князь, герцог з Острога» з'являється у вельми несподіваній компанії Свидригайла Ольгердовича (бл. 1370–1452 рр.), присутність котрого не зафіксована іншими джерелами, що описують перебіг XVI Вселенського собору. На той час бунтівний литовський правитель перебував в ув'язненні і дістатися Баварії у нього не було жодної можливості [1, с. 203]. Очевидно, тут хроніст зробив «навмисну помилку»: Свидригайло, звільнившись з допомогою Дашка Острозького з Кременецького замку, втік до короля Сигізмунда I Люксембурґа, який, у кінцевому підсумку, посприяв його примиренню з великим князем Вітовтом Кейстутовичем [3, с. 185–186]. Слідкуючи за змінами політичної ситуації, Т. Прішух, напевно, спеціально виокремив Свидригайла за іменем серед учасників великого церковного з'їзду. З огляду на те, що рукопис римованого панегірика вручено угорському монарху орієнтовно лише в жовтні 1418 р. [15, s. 600], автор мав достатньо часу, аби здобути необхідну інформацію про литовського володаря і його дипломатичні уподобання. Подібна практика була поширеною. Хроністи неодноразово вносили суттєві правки до власних творів, аби пристосувати їх до кон'юнктурних вимог часу. Отже, вставка про нього у посольстві Вітовта Кейстутовича є штучною – в початковому складі литовської делегації Свидригайло навряд чи перебував.

Таким чином, можна стверджувати, що разом з митрополитом Григорієм Цамблаком й князем Федором Юрійовичем до Констанцу прибув володар з родини Острозьких, або «князь Червоної Русі», як його урочисто титулував У. фон Ріхенталь. Напевно, цим володарем був найстарший з сімейства – Федір Данилович. Його батько Данило Василькович був вірним сподвижником князя Любарта-Дмитра Гедиміновича (бл. 1300–1383 рр.) – саме він допоміг литовцям в далекому 1340 р. організувати військовий похід супроти поляків і на тривалий час відвоювати у них Галицьку землю [3, с. 24; 13, s. 9]. Власне, вперше князь Федір Острозький на сторінках джерел згадується в 1385 р. [7, с. 76; 9, с. 93]. Впродовж 1387–1392 рр. він, за наказом короля Владислава II Ягайла (1351–1434 рр.), займав посаду намісника Луцького староства [4, с. 175; 13, s. 9–10]. Однак після ліквідації удільних володінь у розпорядженні прямого нащадка династії Романовичів [2, с. 438–440; 8, с. 142–143] опинилася лише невеличка територія Острозького князівства і таке ж незначне придане його дружини Агафії, чого, звісно, було надто мало, аби задовольнити амбіції родовитого можновладця [9, с. 93]. За таких обставин поява цього володаря у складі литовської делегації на Констанцькому соборі виглядає цілком мотивованою – законний спадкоємець руських земель мав усі підстави, аби під час великого зібрання впливових європейських правителів нагадати про свої династичні права на все ще спірні території. Щоправда, його місія зазнала невдачі. Принаймні, про подальшу підтримку його претензій не йшлося.

Зауважимо, князь Федір й надалі шукав можливості для встановлення своєї опіки над землями Романовичів. Наприклад, впродовж 1430-х рр. він виявив неабиякий хист воєначальника, допомагаючи литовському володарю Свидригайлу у протистоянні з польським монархом Владиславом II Ягайлом [4, с. 176]. Напевно, вектор його політики, спрямований на відродження політичного впливу Волинського князівства, був для нього визначальним аж до прийняття чернечої ряс в Києво-Печерському монастирі під іменем Феодосія.

Таким чином, німецькі хроністи У. фон Рихенталь та Т. Прішух засвідчили прибуття князя Острозького («der hertzog von rotten Rüssen», «Mer ein fürst herczog von Ostrog») у Констанц на XVI Вселенський собор. Напевно, цим анонімним володарем був найстарший представник волинського впливового роду. Візит, безперечно, мав політичний мотив: спираючись на свої спадкові права, Федір Данилович намагався заручитися підтримкою правителя Сигізмунда I Люксембурга. Однак позитивного рішення досягти не вдалося, у всякому разі, про відчутні наслідки тимчасового литовського-угорського зближення відомостей в матеріалах першої половини XV ст. не збереглося.

Список використаних джерел

1. Бель А. Хроніка Бelay Русі. Chronicon Russiae Albae. Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы / А. Бель. – Мінск: «Энцыклапедыкс», 2000. – 238 с.
2. Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть / Л. Войтович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – 478 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1993. – Т. 4. – 544 с.
4. Дем'янюк О. Вплив роду Острозьких на суспільно-політичну історію українських земель у XIV–XVII ст. / О. Дем'янюк // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Науковий збірник. – Луцьк, 2009. – Вип. 2. – С. 174–179.
5. Ісаєвич Я. Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами / Я. Ісаєвич // Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 74–80.
6. Лінч Дж. Середньовічна Церква. Коротка історія / [з англійської переклав В. Шовкун]. – Київ: «Основи», 1994. – С. 424–427.
7. Русина О. Україна під татарами і Литвою / О. Русина. – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
8. Хаврук Я. Релігійні традиції дому князів Острозьких та їхня трансформація в умовах реалій ранньомодерного часу / Я. Хаврук // Наука. Релігія. Суспільство: науковий журнал. – 2010. – № 3. – С. 142–148.
9. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – Київ: Критика, 2008. – 469 с.
10. Buck Th. Figuren, Bilder, Illustrationen. Zur piktoralen Lateralität der Richental-Chronik / Th. M. Buck // Scientia veritas. Festschrift für Hubert Mordek zum 65. Geburtstag. – Ostfildern, 2004. – S. 411–443.
11. Buck Th. M. Zur Überlieferung der Konstanzer Konzilschronik Ulrich Richentals / Th. M. Buck // Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters. – Köln-Weimar-Wien, 2010. – Bd. 66. – S. 93–108.
12. Giese M. Zu den Anfängen der deutschsprachigen Fachliteratur über die Beizjagd / M. Giese // Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (Halle). – Tübingen, 2003. – Bd. 125. – S. 494–523.
13. Gruntowska L. Dzieje rodu książąt Ostrogskich w świetle «Herbarza» Kaspra Niesieckiego / L. Gruntowska // Acta Universitatis Lodzianae. Folia Historica. – Lodz, 2003. – Vol. 77. – S. 5–34.
14. Łatyszonek O. Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej / O. Łatyszonek. – Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2006. – 388 s.
15. Roethe G. Prisschuch, Thomae / G. Roethe // Allgemeine Deutsche Biographie / [hrsg. durch die Historische Commission bei der Königl. Akad. der Wiss.]. – Leipzig, 1888. – Bd. 26: Philipp (III.) von Hessen. – S. 600–602.
16. Rupprich H. Die deutsche Literatur vom späten Mittelalter bis zum Barock: Das ausgehende Mittelalter, Humanismus und Renaissance / H. Rupprich. – München: C. H. Beck, 1994. – T. 1: 1370–1520. Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart. – 835 s.
17. Schatz K. Allgemeine Konzilien – Brennpunkte der Kirchengeschichte / K. Schatz. – Paderborn: UTB, 1997. – 368 s.
18. Thomas Prischuch von Augsburg. Ticht von Kostenz / [hrsg. K. Höfler] // Fontes rerum Austriacarum. – Wien, 1865. – T. 6. Geschichtsschreiber der husitischen Bewegung in Böhmen. Teil II. – S. 354–399.
19. Ulrichs von Richental. Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418 / [hrsg. von M. R. Buck] // Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart. – Tubingen, 1882. – Bd. 158. – S. 13–215.

Илья Паршин

«ОСТРОЖСКИЙ ЭПИЗОД» КОНСТАНЦКОГО СОБОРА (1414–1418)

В статье проанализированы сообщения немецкого хрониста Ульриха фон Рихенталья о визите высокопоставленного «герцога Красной Руси» («der hertzog von rotten Rüssen») на XVI Вселенский собор, состоявшийся на протяжении 1414–1418 гг. в средневековом баварском городке Констанце. На основании привлечения малоизвестного в украинской историографии произведения другого средневекового автора Томаса Пришуха установлено, что этим достойником был «герцог Острожский» («Mer ein fürst herczog von Ostrog»). Наверное, в текстах памятников XV в. речь шла о старшем тогда представителе известной семьи – князе Федоре Даниловиче.

Ключевые слова: Констанц, князь Федор Данилович, Ульрих фон Рихенталь, князь Витовт, король Сигизмунд I Люксембург.

Ilya Parshyn**THE «OSTROGIAN EPISODE» OF THE ECUMENICAL COUNCIL
OF KONSTANZ (1414—1418)**

The article analyzes the message of the German chronicler Ulrich von Richental about the visit of esteemed «Duke of Red Rus'» («der hertzog von rotten Rüssen») to the XVI Ecumenical Council, held during the 1414–1418th at the town Konstanz in medieval Bavaria. We found, based on a little-known attraction in the Ukrainian historiography work of another medieval author Thomas Prischuch, that this lord was the «Duke of Ostrog» («Mer ein fürst herczog von Ostrog»). Perhaps, duke Fedir Danylovych, the oldest known representative of the powerful family, is mentioned in the both texts of the XV century.

Key words: Konstanz, duke Fedir Danylovych, Ulrich von Richental, duke Vitovt, king Sigismund I of Luxemburg.

УДК 94 (477): 282

Олександр Буравський**КОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА НА
ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА БІЛОРУСІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)**

У статті на основі архівних джерел проаналізовано конфесійну політику російського самодержавства на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Виявлено особливості її прояву на теренах білоруських губерній.

Ключові слова: Правобережна Україна, Білорусь, конфесійна політика, російське самодержавство, православ'я.

Релігійна політика російського самодержавства на Правобережній Україні і Білорусі наприкінці XVIII – першій чверті XIX ст. була предметом досліджень дорадянських, радянських, сучасних вітчизняних, російських та білоруських істориків.

Метою статті є подальше вивчення маловідомих аспектів конфесійної політики царського уряду у даний період на Правобережній Україні, з використанням нових архівних джерел, а також виявлення особливостей її прояву на території білоруських губерній.

Для розуміння процесів, які відбувалися на Правобережній Україні після приєднання її до складу Російської імперії, необхідно проаналізувати особливості міжконфесійної обстановки, яка склалась в цьому регіоні в 70–80-х рр. XVIII ст., а вона була досить складною.

Загострення політичних, економічних, релігійних, національних проблем породило навесні 1768 р., найбільше гайдамацьке повстання – Коліївщину. Так було відкрито шлях до скасування Уніатської церкви, знищено майже 2 тис. «всякого люду» – «ляхів», «жидів», уніатів. Повстанці зруйнували уніатські василіанські монастирі в Богуславі, Лисянці, Манківцях та Умані. Загинуло 16 ченців-василіан та багато їхніх учнів з Уманської колегії [1, с. 96].

Сотні уніатських священиків і ченців-василіан у 1772–1773 рр. потрапили до російських в'язниць в Умані, Білій Церкві, Бердичеві. Саме тому їх було названо «бердичівськими ісповідниками». Ненависть повстанців до конфедератів, шляхетського режиму в ході повстання поширилася на всіх католиків та уніатів. Типову для всього Київського Правобережжя ситуацію поблизу Канева в червні 1768 р. було зафіксовано в донесенні графа П. Рум'янцева Катерині II: «По всій царині містечка Канева (відбувається) взаємна помста між собою...», тобто між православними і уніатами. Офіційну реакцію російського престолу на Коліївщину висловила Катерина II: «Ніхто нами не посилався до Польщі для того, щоб піднімати бунт наших одновірців проти їх співгромадян інших сповідань» [2, с. 199].

Коліївщина поклала початок ліквідації уніатства в Україні. Вже після кривавих подій 1768 р. чимало уніатських священиків вимушені були залишити свої парафії, сотні були вбиті повстанцями або заарештовані російськими військами. Спорожнілі уніатські парафії майже відразу обсаджувалися православними священиками від імені Переяславського православного єпископа [1, с. 96–97].

У соціально-економічному й суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. тією чи іншою мірою брали участь православна, римо-католицька й греко-уніатська конфесії.

Наприкінці XVIII ст. російське самодержавство прагнуло підпорядкувати управління Римо-католицькою церквою (далі – РКЦ) на теренах імперії. Ще в 1772 р. Катерина II видала указ, згідно

з яким папські булли мали затверджуватися монархом. Папа Римський не міг призначати в Росії священиків, а також розпоряджатися майном РКЦ [3, с. 127].

14 лютого 1782 р. імператриця розпорядилася заснувати замість Білоруської єпархії Могилівське римо-католицьке архієпископство. Першим римо-католицьким архієпископом цієї духовної інституції був призначений Станіслав Богуш-Сестренцевич [4]. 10 грудня 1783 р. С.Сестренцевича було рукопокладено в сан архієпископа. На думку російського історика А. Тихонова, це було першим кроком до створення власної РКЦ в Росії [5, с. 80].

Після другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Польщі до Росії відійшли: Правобережна Україна, Західна Волинь і Західна Білорусія. Російське самодержавство взяло курс на посилення державного контролю над церковним життям і на послаблення пропольських католицьких впливів у регіоні [6, с. 237].

Уряд прагнув жорстко контролювати як православне, так і римо-католицьке й уніатське духовенство на приєднаних землях [7, с. 206; 8, с. 38]. Від початку існування Уніатської церкви у складі Російської імперії, царська влада ініціювала навернення уніатів у православ'я, які становили найбільший відсоток католиків на приєднаних до імперії землях.

На кінець XVIII ст. на Правобережній Україні найпотужнішою за впливом, кількістю віруючих та економічною міццю була Греко-католицька церква [9, с. 66].

У Білорусі на час останнього поділу Речі Посполитої уніати складали близько 70 %, римо-католики – 15 %, а православні – лише 6 % населення краю [10, с. 100–101].

Справу ліквідації унії розпочала здійснювати Катерина II. Імператриця обіцяла, що не утискуватиме католиків ні латинського, ні грецького обрядів. У договорі, укладеному в Гродно (1793 р.), Катерина II від свого імені та своїх наступників на троні підтвердила, що «на вічні часи католикам двох обрядів будуть гарантовані їхні привілеї, маєтки, церкви», що «ніколи не буде застосована верховна царська влада для порушення прав католицького віровизнання двох обрядів» у землях, які відійшли до Росії [11, с. 23]. Проте в тому ж р. цариця розпорядилася заснувати «Місійне товариство», яке мало розпочати акцію «возз'єднання уніатів з Православною церквою». Товариство очолив єпископ Віктор Садковський. На утримання православних місіонерів із державної скарбниці щор. виділялося 20 тис. крб. Для успішного проведення місійної діяльності серед уніатів В. Садковському було дозволено залучати військові загопи. У 1794 р. він оприлюднив пастирське послання «До духовенства і руського народу» із закликом до уніатів повернутися в православ'я, у якому зазначалося, що «насильне впровадження унії повинне закінчитися возз'єднанням із православ'ям» [12, с. 79; 1, с. 96–97].

На білоруських землях переходи уніатів в православ'я супроводжувалися виступами прихожан-уніатів. Поштоухом послужив указ від 22 квітня 1794 р. «Об устранинии всяких препятствий к обращению униатов к православной греческой церкви». Так, полоцький намісник М. Лопатін просив полоцького уніатського архієпископа Іраклія Лісовського, аби той благословив священиків уніатів на перехід в православ'я. Приєднання супроводжувалися хвилюваннями прихожан-уніатів, зокрема в Оршанському повіті. Єпископ Могильовської православної єпархії Опанас (Вальховський) повідомляв в Синод, що такі бунти були викликані діями католицьких ксьондзів і поміщиків-католиків. У Мінській православної єпархії приєдналася лише одна церква з 849 прихожанами. Однак в Мінській губернії, спільними зусиллями губернської влади і православного керівництва до січня 1795 р. було приєднано 124 церкви, 39 каплиць, 15 священиків і 79 прихожан; у Могильовській православної єпархії – 105 церков з 34 священиками і 120 тис. прихожан [13, с. 101–102].

22 жовтня 1794 р. архієпископ Віктор доводив до відома Синоду, що на Поділлі до православ'я приєдналося 333093 уніатів, а з ними – 463 священики. Вони були об'єднані в 721 парафію. На цей час на Поділлі до православ'я були також навернені Сатанівський, Грабовський, Головчинський та Корожовецький монастирі [14, с. 107].

Швидкі темпи переходу уніатів у православ'я зумовили протидію з боку місцевого духовенства. У 1797 р. уніатський священик Г. Курашевич був ув'язнений на три місяці за «пропаганду уніатської віри» в с. Сірничок Луцького повіту [15, с. 112].

У ситуації, що склалася, латинський могиливіський архієпископ С. Сестренцевич прагнув перевести уніатів у латинський обряд, передчуваючи, що унія все одно буде ліквідована. Це він пояснював в листах нунцію Гарампі, який перебував у Варшаві. Архієпископ звертав також увагу й на той факт, що втрата уніатів означатиме також і втрату багатьох латинян, які, не маючи поблизу своїх храмів, відвідували уніатські [16].

1795 р. Катерина II ліквідувала Київську греко-католицьку митрополію, а її кафедра була перенесена до Полоцька [17, с. 997]. За рахунок Правобережжя Православна церква збільшилася майже на два мільйони прихожан [11, с. 53].

У 1796 р. в Україні нараховувалося лише 200 уніатських церков [16]. В умовах панування російського самодержавства, яке всіляко підтримувало православ'я, відбувалося постійне послаблення позицій РПКЦ [18, с. 12].

Наприкінці XVIII ст. у Російській імперії були реалізовані загальні принципи ставлення державного апарату до католицизму – недопущення прозелітизму та вимога політичної лояльності від представників іновірного духовенства [19, с. 120]. Із кінця XVIII ст. стратегічна мета уряду щодо РКЦ полягала в її одержавленні й перетворенні духовенства в слухняне зняряддя ідеологічного впливу на католицьке населення. Основним засобом реалізації цих планів було обрано підірив економічного фундаменту церкви шляхом секуляризації земель. На Правобережжі уряд вирішив провести секвестрування земельних наділів єпископату. Значна частина їх перейшла до польської шляхти. Наприклад, графиня Браницька отримала землі з фонду кам'янецького єпископа [20, с.95].

Царський уряд не задовольнився цими заходами й вирішив ліквідувати Греко-уніатську церкву, вважаючи, що вона була примусово нав'язана місцевому населенню, а кожен уніат у душі продовжував залишатися православним [21, с. 75].

Певна частина греко-католицького духовенства, ченців-василіан і просто віруючих не хотіла залишати уніатство. Це призводило до драматичних колізій між прихильниками православ'я та уніатства [22, с. 37].

Польські власники на місцях чинили опір приєднанню уніатських священників до Православної церкви. Зі спогадів священника М. Варваринського дізнаємося, що посесор с. Губнова Бодашко, довідавшись, що уніатський священник приєднався до православ'я, дав розпорядження забрати його сина в рекрути. У Новоград-Волинському повіті, зокрема в с. Ярунь, посесор Залевський і ксьондз Бродович перетворили комору в каплицю, яку відвідували також православні. Польські поміщики залякували селян-уніатів карою – сто ударів батою за перехід їх у православ'я [23, с. 193, 190, 166].

Вище уніатське духовенство також намагалося протидіяти приєднанню греко-католиків до православ'я. Зокрема, уніатський митрополит Ф. Ростоцький виголошував антиурядові проповіді та переконував уніатів, щоб вони не приймали православну віру. Неблагонадійність митрополита було розглянуто Синодом. Священника відправили до Санкт-Петербурга, де він перебував у неофіційному засланні. Звіди він надсилав листи до уніатської консисторії з розпорядженнями перешкоджати приєднанню до православ'я [8, с. 51].

Парафіяльне уніатське та римо-католицьке духовенство також протидіяло церковній політиці уряду. Уніатські священники та польські ксьондзи, за свідченням священника М. Варваринського, намагалися зупинити возз'єднання уніатів із православними. Священники вривалися до православних храмів, здирали зі святих ікон золоті й срібні ризи, кривдили православну віру, називаючи її «жидівською». Латинські ксьондзи з презирством ставилися до обрядів Православної церкви. Зокрема, ксьондз Брусилівського римо-католицького костелу Полікарп, прибувши в с. Болячев, до католика Івана Мужаровського, вилляв на землю з пляшки воду, освячену в Православній церкві на свято Водохреща, заявивши, що ця вода не свята, і дав воду, освячену в костелі. Ксьондз заходив також до будинків православних шляхтичів і закликав їх відвідувати костел. У містечку Корці ксьондз Федір Бучинський із двома вікарними заманювали багатьох православних до базиліанського дівочого кляштора, де їх сповідали, причащали, хрестили, вінчали, а також здійснювали над небіжчиками обряд поховання [23, с. 187–190].

В архівних документах засвідчено, що сини уніатських священників переходили в римо-католицьку віру [24, арк. 5]. На Правобережжі цілі приходи переходили в католицизм. Єзуїти відстоювали думку про відсутність істотних відмінностей між обрядами латинськими та православними; у генерала Ордену єзуїтів Грубера був готовий проект об'єднання церков [25].

У цей час на Правобережній Україні діяло 200 костелів, майже половина з яких була на Волині [20, с. 96]. Функціонували також дві уніатські єпархії – у Луцьку та Бересті [1, с. 98]. У 1803 р. Луцька уніатська єпархія нараховувала 195 парафіяльних і 594 безмісних священників [26, с. 11].

У 1801 р. імператор Павло I став жертвою державного перевороту. За словами Г. Грубера, «загинув великий покровитель Римської церкви та «Товариства Ісуса». Олександр I також підтримував католицизм. Імператор писав Папі Пію VII про свої наміри дотримуватися інтересів своїх підданих – католиків [3, с. 147–148]. 13 листопада 1801 р. за його указом створено римо-католицьку колегію, яка мала відати усіма справами РКЦ в Росії. Складалася вона лише з представників латинських дієцезій. Її головою призначено С. Сестренцевича, який на вернувшись у латинський обряд понад 200 тис. уніатів. Із протестом проти цієї акції до імператора звернувся половецький уніатський єпископ Лісовський. Цар наказав увести до колегії чотирьох членів-уніатів [11, с. 56–57].

В імператорському указі від 12 липня 1804 р. зазначалося, що в доповіді урядового сенату від 13 листопада 1801 р. міститься розпорядження: єпархіям уніатським перебувати під управлінням

Римо-католицької духовної колегії, а членів уніатського духовенства не повинно бути у складі колегії. Незручності в місцевому правлінні уніатських справ і скарги переконали доповнити положення 13 листопада 1801 р. про устрій римо-католицької духовної колегії такими статтями: 1) до складу членів римо-католицької духовної колегії ввести від уніатського духовенства одного єпископа та трьох засідателів від трьох уніатських єпархій; 2) римо-католицькій духовній колегії наглядати, щоб місцева духовна консисторія не дозволяла духовенству одного віросповідання чинити якісь домагання до відомства іншого, обмежувати свободу совісті або схиляти до своїх переконань [27, арк. 122].

На основі царського указу від 16 липня 1805 р. урядовий сенат розпорядився поділити колегію на два департаменти: 1-й складався з римо-католицького духовенства, 2-й – з уніатського [28, арк. 132]. У січні 1811 р. сенат наказав латинським та уніатським єпископам призначати від білого духовенства по два депутати в кожне губернське місто та повіт, яких зобов'язати бути присутніми під час з'ясування обставин бійок, сварок або інших негативних вчинків духовенства [27, арк. 24–24 зв.]. Однак, перебуваючи під впливом православного духовенства, політика Олександра I була спрямована на обмеження впливу Святого Престолу в справах РКЦ в Росії. У 1804 р. дипломатичні стосунки Росії з Римом були розірвані на 10 років і відновилися лише в 1814 р. [3, с. 148].

У червні 1804 р. в указі імператора на ім'я київського військового губернатора О. Торماسова вимагалось негайно «надіслати списки уніатських монастирів для скасування частини з них», оскільки вимога імператриці про ліквідацію «зайвих уніатських монастирів була ще в 1795 р., але впродовж 8 років не виконана». Якщо в 1771 р. Греко-уніатська церква мала 12 млн вірних, 13 тис. парафіяльних церков та 250 василіанських монастирів, то на 1804 р. у Росії їх кількість скоротилася відповідно до 1398500 уніатів, 1388 уніатських парафіяльних церков та 40 монастирів [11, с. 57–58].

Наприкінці 20-х рр. XIX ст. політика уряду щодо греко-католиків змінилася. Указом імператора від 22 квітня 1828 р. засновано греко-уніатську духовну колегію, яку очолив митрополит Іосафат Булгак. Для облаштування резиденції митрополита в Санкт-Петербурзі та утримання членів колегії з державної казни виділено 150 тис. крб. Це означало, що влада визнавала авторитет цієї організації, але водночас намагалася повністю її контролювати [29, с. 457–459].

Луцька греко-католицька єпархія була ліквідована. Її західні парафії приєднані до Віленської єпархії, а решта – до Полоцької [9, с. 67]. Таким чином, російський уряд ставив завдання остаточно перебрати у свої руки контроль над церковним життям на Правобережжі від Апостольської Столиці, послабити в регіоні польський вплив.

Планувалося шляхом підпорядкування Греко-уніатської церкви православному відомству уніфікувати церковне життя та посилити вплив Російської православної церкви і в такий спосіб забезпечити русифікацію краю.

На початку XIX ст. за активної місіонерської діяльності римо-католицьких ксьондзів відбувалися масові переходи уніатської пастви, зокрема українських селян, у римо-католицизм. Проте указом 4 липня 1803 р. було заборонено перехід з однієї конфесії в іншу без відома влади. За угодою 1807 р. між католицькою та уніатською церквами всі греко-католики, що перейшли за попередні 10 років (1798–1807 рр.) у католицизм, повертались в уніатство [30, с. 54–56].

Архівні джерела засвідчують і перехід окремих православних у католицизм. Зокрема, 10 грудня 1803 р. волинське губернське правління повідомляло Волинській духовній консисторії, що священник с. Новосьолок Остап Ясевич був позбавлений духовного сану за те, що його син перейшов із православ'я у латинський обряд [31, арк. 2].

Із донесення Володимир-Волинського духовного правління у Волинську духовну консисторію від 25 жовтня 1818 р. дізнаємося, що у Володимир-Волинському повіті православні селяни Штунського приходу, зокрема сіл Бендюг та Височок, були навернені в унію ксьондзом Миколою Волошинським [32, арк. 7–7 зв.].

Отже, із входженням Правобережної України і Білорусі до складу Російської імперії самодержавство взяло курс на посилення державного контролю за місцевим церковним життям, на послаблення пропольських впливів. Суть релігійної політики російського уряду щодо Римо-католицької церкви в регіонах полягала в її одержавленні та підпорядкуванні Греко-уніатської церкви православному відомству і в такий спосіб забезпечувала русифікацію краю. Уряд прагнув жорстко контролювати як православне, так і римо-католицьке й уніатське духовенство на приєднаних землях, мати церкву, яка б захищала його великодержавні інтереси.

Список використаних джерел

1. Стоколос Н. Г. Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії / Н. Г. Стоколос // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 94–109.
2. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
3. Копылов А. Н. Католическая Церковь в России (конец IX – начало XXI вв.) / А. Н. Копылов. – М.: Спутник, 2012. – 284

- с. 4. Богуш-Сестренцевич, Станіслав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>. 5. Тихонов А. К. Католики, мусульмане, іудеї Російської імперії в останній чверті XVIII – початку XX в. / А. К. Тихонов. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – 368 с. 6. Стоколос Н., Шеретюк Р. Трансформаційні процеси в Уніатській церкві після поділів Польщі (1772–1795 рр.) та їхні наслідки / Н. Стоколос, Р. Шеретюк // Історія релігії в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – Випуск 1. – С. 228–243. 7. Зінченко А. Л. Акти візитації монастирів і костелів XVIII – першої половини XIX ст. як історичне джерело / А. Л. Зінченко // Подільська старовина: Зб. наук. пр. / Відп. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 205–211. 8. Хитровська Ю. В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства): дис. ... канд. іст. наук: 09. 00. 11 / Хитровська Юлія Валентинівна. – К., 2001. – 191 с. 9. Карліна О. Відновлена Луцька греко-католицька єпархія у 1798–1828 рр. / О. Карліна // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1999. – № 5: Іст. науки. – С. 66–70. 10. Іваною А. А. Да питання ліквідації Ўніяцкай Царквы: уплыў рэлігійнага фактара на вызначэнне нацыянальнай прыналежнасці жыхароў беларускіх земляў у першай палове XIX ст. / А. А. Іваною // Религия и общество – 9: сборник научных статей / под общ. ред. В. В. Старостенко, О. В. Дьяченко. – Могилев: МГУ имени А. А. Кулешова, 2015. – С. 100–101. 11. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): дис. ... доктора іст. наук: 09.00.11 / Стоколос Надія Георгіївна. – Київ, 2003. – 473 с. 12. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.) / С. І. Жилюк. – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с. 13. Филатова Е. Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772–1860 гг. / Е. Н. Филатова. – Мн.: Бел. наука, 2006. – 192 с. 14. Хіхляч Б. Ліквідація уніатської церкви на Східному Поділлі у 1794–1796 рр. / Б. Хіхляч // Українське релігієзнавство. – 2005. – № 2. – С. 104–112. 15. Денисюк В. І. Українсько-польські відносини на Волині в контексті національної політики російського уряду в 1795–1862 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Денисюк Василь Іванович. – Чернівці, 2012. – 246 с. 16. Чаплицкий Б. История Католической Церкви в России / Б. Чаплицкий [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://www.krotov.info/libr_min/24_ch/ap/lizky_01.html. 17. Католическая энциклопедия. – Том II. – М.: Изд-во Францисканцев, 2005. – 1818 с. 18. Статкевич Н. Римсько-Католицька Церква в Україні. До візиту Папи Йоана Павла II / Н. Статкевич, М. Бучек, І. Седельник. – Курія Львівської римсько-католицької архідієцезії – Львів, 2001. – 59 с. 19. Андреев А. Н. Католицизм и общество в России XVIII в.: дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 02 / Андреев Александр Николаевич. – Челябинск, 2004. – 229 с. 20. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – Т. 4. Католицизм // За ред. П. Яроцького. – К.: Світ знань, 2001. – 598 с. 21. Долбилов М. Д. Конфессиональная идентичность и аргументы памяти: католический ответ на русификацию в Западном крае империи после Январского восстания / М. Д. Долбилов // Православие: Конфессия, институты, религиозность (XVII – XX вв.): Сборник научных работ / Под ред. М. Долбилова, П. Рогозного. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. – С. 72–105. 22. Історія християнської церкви на Україні: релігієзнавчий довідковий нарис / АН України, Від. релігієзнавства Ін-ту філософії; відп. ред. О. С. Онищенко. – К.: Наук. думка, 1991. – 104 с. 23. Волинские епархиальные ведомости. – 1871. – № 7. 24. Держархів Житомирської обл., ф. 178, оп. 6, спр. 67, 14 арк. 25. Шостак І. В. Основні аспекти становлення адміністративно-територіального устрою РКЦ на українських землях у складі російської імперії протягом кінця XVIII – початку XX ст. / І. В. Шостак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eprints.oa.edu.ua/1472/1/Shostak_120919.pdf. 26. Лось В. Історія Греко-уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: джерелознавчий аспект: автореф. дис. на канд. іст. наук: спец. 07. 00. 06. «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. Е. Лось. – К., 2007. – 22 с. 27. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 363, оп. 1, спр. 56, 443 арк. 28. Держархів Волинської обл., ф. 363, оп. 1, спр. 64, 132 арк. 29. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е (1825–1881): В 55 т. – Т. 3 (1828). – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1246 с. – № 1977. – 22. 04. 1828. – С. 457–459. 30. Шеретюк Р. Уніатська церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії першої чверті XIX ст. / Р. Шеретюк // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 48–62. 31. Держархів Волинської обл., ф. 359, оп. 1, спр. 2, 15 арк. 32. Там само, спр. 29, 72 арк.

Александр Буравский

**КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОГО САМОДЕРЖАВИЯ
НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ И БЕЛАРУСИ
(КОНЕЦ XVIII – НАЧАЛО XIX ВВ.)**

В статті на основі архивних документів проаналізована конфесійна політика російського самодержавія на Правобережній Україні в кінці XVIII – внаслідок XIX вв. Виявлені особливості її проявлення на території белорусських губерній.

Ключевые слова: Правобережная Украина, Беларусь, конфессиональная политика, российское самодержавие, православие.

Alexander Buravskyi

CONFESSIONAL POLICY OF THE RUSSIAN AUTOCRACY IN THE RIGHT BANK UKRAINE AND BELARUS (END OF XVIII – BEGINNING OF XIX CENTURIES)

In the article in the basis of archival sources analysis confessional policy of the Russian autocracy in the right bank Ukraine and Belarus in the end of XVIII – beginning of the XIX centuries is analyzed. Peculiarities of its functioning in Belarusian provinces are outlined.

Key words: Right Bank Ukraine, Belarus, confessional policy, Russian autocracy, Orthodoxy.

УДК 94(477)

Наталя Бліндер

ВПЛИВ ПАПСЬКИХ ЕНЦИКЛІК НА ФОРМУВАННЯ ХРИСТИЯНСЬКО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано вплив папських енциклік, виданих на зламі ХІХ–ХХ ст., на активізацію суспільно-політичного життя на території Східної Галичини, безпосередньо на формування християнсько-демократичної ідеології та долученні до цих процесів греко-католицького духовенства.

Ключові слова: енцикліки, християнсько-демократична ідеологія, Лев ХІІІ, Східна Галичина, суспільно-політичне життя.

Питання витоків, формування та становлення будь-якої суспільно-політичної думки або ж течії в історичній науці завжди залишалося і залишається відкритим та актуальним. Пояснюється це тим, що прослідкувати ці процеси досить складно і непросто через цілу низку чинників, впливів, історичних постатей і, в деякій мірі, через приналежність до певної території та протікання подій в межах певної історичної епохи. Не виключенням і є питання формування християнсько-демократичної ідеології на теренах Східної Галичини, яке тісно пов'язано з греко-католицьким духовенством і папськими енцикліками, які видавалися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що у статті досліджується вплив виданих Папою Римським наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. енциклік на формування християнсько-демократичної ідеології на теренах Східної Галичини.

Мета дослідження базується на тому, щоб дослідити вплив енциклік Лева ХІІІ на формування ідеологічних основ діяльності християнських демократів на території Східної Галичини.

Завдання дослідження полягають у розкритті впливу папських енциклік на процес формування християнсько-демократичної ідеології на території Східної Галичини та використанні греко-католицьким духовенством її основних постулатів в ході створення різноманітних організаційних структур під пильним контролем Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ).

Дослідженням папських послань кінця ХІХ – початку ХХ ст., їх змісту, періоду, в якому вони видані, займалися такі дослідники, як О. Альошина [1], Т. Антошевський [2–3] та інші дослідники. Аналіз історіографії даної проблематики підштовхує до висновку, що науковці, які працювали над розкриттям досліджуваної теми, торкнулися у своїх працях лише деяких аспектів проблематики, так і не розкривши реакції галицьких політичних сил на видання Левом ХІІІ своїх послань. Саме ці послання здійснили своєрідну революцію в поглядах греко-католицького духовенства на суспільно-політичні процеси в краї та підштовхнуть його до творення власних політичних товариств, організацій та партій.

Поштовхом до формування християнсько-демократичної ідеології на теренах Східної Галичини стало видання 15 травня 1891 р. Папою Левом ХІІІ енцикліки «*Regum Novarum*» («Про нові речі») [5], присвяченої соціальному питанню. У ній Лев ХІІІ звернув увагу на питання приватної власності, становища робітничого класу та можливість створення профспілкових організацій [8, с. 70]. Папа запропонував власний підхід в трактуванні соціальної та державної політики, визначивши основними суб'єктами політики державу, церкву і професійні об'єднання робітників. Кожен суб'єкт мав виконувати ряд функцій: держава повинна турбуватися про матеріальний та правовий добробут своїх громадян; робітники в свою чергу мали право об'єднуватися в професійні спілки, а роль церкви полягала в здійсненні виховної та навчальної функцій. Взаємозв'язок між суб'єктами забезпечував добробут її громадян [1, с. 21–22].

Енцикліка Папи набула розголосу у світі і знайшла своїх прихильників, які називали себе християнськими соціалістами і християнськими демократами, заохочувала діяльність католицьких

профспілок, молодіжних, жіночих та харитативних об'єднань [14], які підіймали питання держави та суспільно-політичного розвитку з позиції католицького віровчення [10, с. 326]. З енцикліки 1891 р. власне і розпочинається розробка соціального вчення Католицької Церкви [15] і ідеологічне оформлення християнсько-демократичного напрямку суспільно-політичної думки.

Християнську демократію Східної Галичини представляло помірковане крило «народовців» під проводом О. Барвінського, які виступали за здійснення реформ у дусі християнської етики та відповідно до папських енциклік з соціальних питань [10, с. 329]. У 1896 р. О. Барвінський, А. Вахнянин, К. Студинський та В. Коциловський, з нагоди 300-ліття Брестської унії, заснували Католицький русько-народний союз (далі – КРНС) [6, с. 15]. Статут політичного товариства вказував на основну мету його діяльності: «дбати про релігійно-моральні, народні, політичні і економічні справи руського народу в Галичині іменню же про справи руських селян і міщан, на основах католицьких» [13]. КРНС ставив перед собою такі цілі: «розбуджувати і піддержувати свідомість народну, ширити пізнане і почуте прав горожанських, поучувати про горожанські права взагалі як і про законні способи оборони в случаях нарушення або перепони в свобіднім виконанню сих прав» [13, арк. 1]; «ширити почуте справедливости, взаємної помочи і потреби стоваришень яко найважнійших способів до піднесення добробиту і усунення визиску» [13, арк. 1]; впроваджувати в законодавство справедливі податки; дбати про розвиток селянських та міщанських господарств, ремесел та промислу. Таким чином, КРНС був політичним товариством з яскраво вираженою консервативною ідеологією і декларативним католицьким світоглядом. Членом товариства міг бути кожен повнолітній українець з австрійським громадянством [13, арк. 2]. КРНС ставився із лояльністю до австрійського уряду та місцевої польської адміністрації, а його ідеологія була запозичена із західноєвропейського католицького клерикалізму [6, с. 16].

Друкованим органом товариства з 1897 р. стала газета «Руслан». Назва та девіз видання: «Вирвеш ми очи і душу ми вирвеш: а не возьмеш милости і віри не возьмеш, бо руски ми серце і віра руска» були взяті з твору М. Шашкевича «3 Русланових псалмів». Часопис стояв на «сторожи політичних прав, просвітних та економічних потреб нашого народа», маючи на меті «боронити наші народні права, добиватися їх розширення і приєднування для позитивної роботи народної в кождім напрямі широкі верстви руської суспільности» [7, с. 64]. На сторінках «Руслану» знайшли місце «біжучі справи з політичного, суспільного, просвітнього і економічного життя, передовсім нашого народа» [12, арк. 24].

Діяльність КРНС не залишилася поза увагою Лев XIII, який цікавився діяльністю Союзу в представника ГКЦ при Ватикані, о. Василя Левицького [3].

Таким чином, енцикліка 1891 р. Лева XIII активізувала суспільно-політичного життя Східної Галичини і дала поштовх до ідеологічного оформлення християнсько-демократичного руху, а також пошуку греко-католицьким духовенством свого місця у галицькому політикумі, яке стало рушійною силою суспільно-політичного життя краю.

У квітні 1898 р. митрополит С. Сембратович, єпископ Перемишльський К. Чехович і єпископ Станіславівський Ю. Сас-Куїловський видають спільне Архисрейське послання з нагоди 50-річчя скасування панщини. В посланні ієрархи наголошували, що за цей період відбулися великі зміни, але просвітній і економічний стан залишається незадовільним. Написане у дусі вірнопідданості, послання владик перегукувалося з програмою християнсько-демократичної течії на чолі з О. Барвінським, і відверто протиставлялося ліво-радикальним ідеям. Митрополит С. Сембратовича не забороняв духовенству займатися активною політичною діяльністю, але намагався її контролювати, а також був своєрідним посередником між польською владою та українськими політиками у вирішенні важливих питань [3].

Злам XIX–XX ст. ознаменувався значними змінами в керівництві ГКЦ в результаті обрання новим митрополитом єпископа Станіславівського Андрея Шептицького, за яким довгий час пильно наглядав і мав свої плани Лев XIII, вбачаючи в його особі Шептицького [9, с. 26]. Хроніст монастиря св. Онуфрія записав такі спогади про обрання А. Шептицького митрополитом: «Очі всіх русинів звернулися на Його Святість Андрія. В ньому вся Русь бачила мужа, який єдиний зможе її піднести в церковній та політичній сфері до такого значення, яким вже здавна вона повинна тішитися. Тому призначення нового митрополита загаль русинів прийняв з великим піднесенням. Й поляки багато собі обіцяють у зв'язку з новим митрополитом, розуміється, маючи на увазі користь своєї Полонії – однак чи не перерахують – побачимо» [4, с. 54]. Позаяк ГКЦ залишалася провідником суспільно-політичного життя на теренах Східної Галичини, то галицькі політичні кола були в очікуванні обрання митрополитом своєї політичної лінії. Свою позицію щодо значущості та ролі духовенства «з діда-прадіда русин» [9, с. 26], А. Шептицький, виклав у пастирському посланні до духовенства «Наша програма», де він сформулював основні напрямки діяльності греко-католицького духовенства на теренах Східної Галичини, якому він відводив особливе місце в суспільстві: «На нас звертає всі свої очі, й від нас очікує свого спасіння» [8, с. 70]. Таким чином, ієрарх наголосив

на важливості праці духовенства, на якому лежить велика відповідальність і яке має відновити прихильність населення до себе та стати провідником суспільно-політичного життя в душі християнської науки. Для цього, на думку А. Шептицького, необхідно було досягнути солідарності між нижчим і вищим духовенством та інтелігенцією, роз'яснивши останнім основні догми християнської науки [3]. З побоюванням А. Шептицький ставився до поширення в українському суспільстві радикальних тенденцій і соціалістичної ідеології, тому наголошував на консолідації суспільства навколо Церкви та створенні різного роду установ та організацій, «...християнських крамниць, шпіхлірів, позичкових кас, ріжних господарських і ремісних спілок...» [8, с. 71]. Митрополит співзвучно з Папою Левом XIII та його енциклікою «*Regum Novarum*» вказував на напрямок діяльності греко-католицького духовенства, який полягав у тому, щоб «багатших... наклонювати до любові та милосердя супроти убогих, а убожчих остерігати перед пожаданням чужого добра...» [8, с. 71]. Таким чином, позиція А. Шептицького перегукувалася із поглядами християнських демократів та основною ідейною лінією представників КРНС на чолі з О. Барвінським, які симпатизували новообраному єпископові, а потім і митрополитові Галицькому.

Такий розвиток подій на зламі XIX–XX ст. сприяв подальшому формуванню і зміцненню християнської демократії. Цьому також сприяло видання Левом XIII ще однієї енцикліки «*Graves de Communi Re*» (1901 р.), у якій християнських соціалістів він назвав християнськими демократами. Папа наголосив, що слово «демократія» має політичний характер та означає одну із форм управління і не вважає якусь із них єдино правильною. Разом з тим головні засади християнської демократії повинні ґрунтуватися на засадах справедливості, любові до свого ближнього [11, с. 173]. Саме ці особливості, на думку Лева XIII, відрізняли християнських демократів від соціал-демократів, які прагнули до задоволення матеріальних потреб, народовладдя та скасування приватної власності. Своєю енциклікою Папа намагався роз'яснити справу з християнською демократією, а також дати поради, як зробити цей рух корисним для держави. Разом з тим, Лев XIII вказує на причини, які унеможливили швидке поширення цього руху країнами Європи. Серед причин найвагоміше місце посідає новизна, яка не відразу викликала довіру у пастви та кліру. Це пояснювалося тим, що дехто вбачав у християнській демократії загрозу для монархії, а дехто вбачав у ній приховані соціалістичні ідеї, інші ж вважали, що під такою назвою криється загроза для світської і духовної влади [2].

Таким чином, упродовж одного десятиліття Папа Лев XIII видав дві енцикліки-послання до віруючих, у яких серед усіх рухів, які поширювалися тогочасною Європою він надав перевагу християнській демократії, роз'яснивши її суть та ідейні початки, які ґрунтувалися на соціальній доктрині Католицької Церкви. На теренах Східної Галичини погляди Папи знайшли підтримку в Галицькому митрополитичому ординаріаті та серед прогресивних сил галицької інтелігенції, що створило сприятливе підґрунтя для подальшого ідеологічного оформлення християнської демократії, та створенні її представниками політичних товариств, партій та організацій, що є темою окремого наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Альошина О. А. Соціальні питання у соціальному вченні Лева XIII / О. А. Альошина. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». – 2014. – Вип. 9. – С. 16–23.
2. Антошевський Т. До початків християнсько-демократичного руху в Європі: *Graves de communi* – перша папська енцикліка XX століття / Т. Антошевський. // Християнський демократ. – 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2011/04/03/do-pochatkov-xristiyansko-demokraticnogo-ruxu.html>.
3. Антошевський Т. Українське церковно-суспільне життя в Галичині в останні роки XIX ст. / Т. Антошевський. // Київська церква. – 2000. – №4 (10). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://theology.in.ua/ua/bp/bp_history/ukrainian_history/50904/
4. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії / М. Вавжонек. // Записки Чина Св. Василя Великого. – Секція I. – Серія II. – Том. 52. – Рим, 2006. – 227 с.
5. Енцикліка Папи Лева XIII «Нові речі» (*Regum Novarum*) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sd.net.ua/2010/01/11/terum_novarum.html.
6. Єгреший О. Список Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / О. Єгреший. – Івано-Франківськ, 2006. – 168 с.
7. Кліш А. Б. Кирило Студинський: життя та діяльність. Монографія / А. Б. Кліш. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – 220 с.
8. Кошетар У. П. Соціальні аспекти діяльності української греко-католицької церкви в контексті сприяння розвитку галицького консерватизму (кінець XIX – перша третина XX ст.) / У. П. Кошетар. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: 2003. – Вип. 16. – С. 69–75.
9. Лаба В. Митрополит Андрей Шептицький: його життя і заслуги / В. Лаба. – Люблин: Свічадо, 1990. – 63 с.
10. Романюк А. Християнська демократія: стан та розвиток у XX столітті / А. Романюк // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2003. – Вип. 5. – С. 324–333.
11. Савчук О. Вплив соціальної доктрини церкви на формування державної економічної політики / О. Савчук, В. Осадчий. // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія». Збірник наукових праць. Луцький НТУ. – Випуск 11 (44). – Луцьк, 2014. – С. 168–179.
12. Центральний державний історичний архів, м. Львів (далі – ЦДАЛ України) ф. 408, оп. 1, спр. 319, 62 арк.
13. ЦДАЛ

України, ф. 309, оп. 2, спр. 170, 4 арк. 14. Шевченко Т. Соціальний католицизм: папські енцикліки XIX–XX століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/history/10416-socialnij-katolicizm-papski-encikliki-xix-xx-stolittya.html#>. 15. Шеремета О. Папа Лев XIII і ренесанс Аквіната [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/history/2442-papa-lev-xiii-i-renesans-akvinata.html>

Наталія Блиндер

ВЛИЯНИЕ ПАПСКИХ ЭНЦИКЛИК НА ФОРМИРОВАНИЕ ХРИСТИАНСКО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ИДЕОЛОГИИ НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье проанализировано влияние папских энциклик, изданных на рубеже XIX–XX вв., на активизацию общественно-политической жизни на территории Восточной Галичины, непосредственно на формирование христианско-демократической идеологии и приобщении к этим процессам греко-католического духовенства.

Ключевые слова: энциклики, христианско-демократическая идеология, Лев XIII, Восточная Галичина, общественно-политическая жизнь.

Natalia Blinder

THE IMPACT OF PAPAL ENCYCLICALS ON THE FORMATION OF CHRISTIAN-DEMOCRATIC IDEOLOGY IN EASTERN GALICIA LATE XIX – EARLY XX CENTURIE

The article analyzes the impact of papal encyclicals issued at the turn of the XIX – XX centuries on activation of political life in Eastern Galicia, directly on the formation of the Christian-Democratic ideology and adherence to these processes Greek Catholic clergy.

Key words: of the encyclical, the Christian-Democratic ideology, Leo XIII, Eastern Galichina, social and political life.

УДК 322.24

Борис Бездітько

ХАРАКТЕРИСТИКА КОМПЛЕКСУ ОХОРОННИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ

У статті розглядаються питання формування норм права, на основі яких створювалися охоронні відносини у сфері відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви, створювалися та діяли різні за компетенцією органи державної влади та юрисдикційні органи.

Ключові слова: відокремлення Церкви від держави, Церква, релігійне товариство, договір користування культовим майном, юрисдикційний орган.

Для утвореної в кінці 1917 р. радянської держави в Україні досить важливою сферою правового регулювання стали відносини, пов'язані з реалізацією конституційного принципу свободи совісті особи та їх різні аспекти охорони.

Відносини Церкви і держави стали предметом дослідження багатьох науковців і в різні часи. Початково у своїх працях П. Гідулянов «Отделение церкви от государства: систематизированный сборник действующего в СССР законодательства», І. Фіолетов «Церковь и государство по советскому праву», Л. Дяконов «Советские законы и церковь» аналізували нормативні акти, що розкривали статус релігійних об'єднань і віруючих та відокремлення Церкви від держави. За твердженням В. Пашенка ці роботи мали здебільшого історико-філософський характер, а конкретні питання в них висвітлювалися досить поверхово [1, с. 4].

Державно-церковні стосунки були предметом дослідження і в подальшому. Дослідження цієї теми є актуальним і нині, оскільки дає можливість розкрити сутність радянської держави та сформованої у ній системи законодавства.

Дослідження цього питання проведено на основі актів законодавства УСРР, архівних джерел, що характеризують практичну діяльність органів державної влади та інших суб'єктів правовідносин у сфері відокремлення Церкви від держави та з використанням праць науковців з тем, наближених до визначеного предмета дослідження.

Відомо, що основи правової політики радянської держави в Україні у відносинах із суб'єктами культури були визначені декретом про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, який було видано тимчасовим робітничо-селянським урядом України 22 квітня 1919 р. та Конституцією

Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР), прийнятою в березні 1919 р. на III-ому Всеукраїнському з'їзді Рад.

Зазначена Конституція УСРР 1919 р. проголошувала право громадян на свободу совісті й визначила їх право пропаганди як релігійних наук, які «не переслідують жодних соціалістичних і політичних завдань, а також антирелігійних наук, котрих дух не перечить комуністичним поглядам» [2, с. 23]. Ця конституційна норма виконувала як регулятивну, так і охоронну функцію. Такий конституційний припис скеровувався на забезпечення для трудящих дійсної свободи совісті та на «припинення можливості використання релігії і церкви в інтересах залишення класового строю» [2, с. 23].

Охоронна дія Конституції УСРР проявлялася також в тому, що була визначена система органів державної влади та їх компетенція. Так, центральними органами влади визначено Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад (далі – ВУЦВК), Раду Народних Комісарів (далі – РНК) [2, с. 7].

Вищим органом влади був визначений Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, до виключної компетенції якого належало затвердження, зміна та доповнення Конституції [2, с. 10].

До повноважень ВУЦВК належало визначення «загального напрямку діяльності Робітничо-Селянського Уряду і всіх органів Радянської влади в країні» [2, с. 11], а «завідування окремими галузями керування країною покладалося на окремі відділи В.Ц.В.К.Р., Народні комісаріати на чолі з завідувачими, обраними В.Ц.В.К.Р. [2, с. 14]. Стосовно РНК, то вона «мала право брати на свій розгляд питання і справи, що стосувалися законодавства і загального керування країною...» [2, с. 16].

Органами радянської влади на місцях, тобто такими, на які покладалася безпосередня реалізація державної політики з відокремлення Церкви від держави, були Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (міські та сільські), а також обрані ними виконавчі комітети (виконкоми) [2, с. 18].

Зі змісту декрету про відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви вбачалося, що місцеві органи влади мали право вживати всіх необхідних заходів для забезпечення громадського порядку і безпеки при реалізації громадянами права на вільне виконання релігійних обрядів.

Характеризуючи охоронну функцію законодавства УСРР у відносинах з відокремлення церкви від держави потрібно також звернути увагу на такі положення декрету щодо відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви: в межах УСРР заборонялося видавати місцеві закони або постанови, які б утискали або обмежували свободу совісті або ж встановлювали які-небудь переваги або привілеї на основі віросповідної належності громадян; були скасовані всякі обмеження прав, що були пов'язані із сповіданням якої-небудь віри або не сповіданням тієї чи іншої віри; державні та інші публічно-правові громадські заходи не могли супроводжуватися ніякими релігійними обрядами або церемоніями; релігійні переконання не могли бути підставою для ухилення від виконання особою громадських обов'язків (лише за рішенням суду допускалася заміна одного обов'язку іншим); акти громадянського стану велися виключно цивільною владою; школа відокремлювалася від Церкви і тому не допускалося викладання релігійних віровчень у державних, громадських та приватних навчальних закладах, у яких викладалися загальноосвітні предмети; на церковні та релігійні товариства поширювалися положення про приватні товариства і союзи, а тому вони не мали права володіти власністю, не користувалися жодними перевагами і субсидіями з боку органів державної влади, органів влади на місцях та самоврядних установ; все майно існуючих в УСРР Церков і церковних товариств оголошувалося народним надбанням і цим майном релігійні товариства могли безкоштовно користуватися на основі рішень центральних або місцевих органів державної влади; не допускалося примусове стягнення зборів, оподаткування на користь церковних та релігійних товариств; не допускалося застосування церковними і релігійними товариствами заходів примусу і покарань щодо своїх членів.

У березні 1919 р. Всеукраїнський з'їзд рад затвердив «Декларацію прав трудящого та експлуатованого народу», норма якої (ст. 31) передбачала надання права притулку всім іноземцям, які переслідувалися за так звані «релігійні злочини». У 1922 р. прийнято низку кодифікованих актів, норми яких здійснювали як регулятивні, так і охоронну функції. Такими актами стали «Земельний кодекс УСРР», «Кодекс законів про працю в УСРР», «Цивільний кодекс УСРР», «Кримінальний кодекс УСРР». В реалізації державної постанови у відносинах із суб'єктами культу досить важливою стала діяльність таких управлінських органів як Народний комісаріат юстиції, Народний комісаріат внутрішніх справ, Народний комісаріат освіти та їх підрозділи на місцях.

З метою реалізації законів у сфері культу ці органи державної влади були наділені правом створювати підзаконні нормативно-правові акти. Такими актами стали постанови, інструкції, а також циркуляри, розпорядження. У листопаді 1920 р. видано «Інструкцію про застосування

законоположень по відокремленню церкви від держави і школи від церкви». Зазначену інструкцію скріпили своїми підписами керівники трьох органів виконавчої влади: Народного комісаріату юстиції, Народного комісаріату внутрішніх справ, Народного комісаріату освіти. Основні положення якої зводилися до того, що: на території УСРР не могли видаватися постанови, розпорядження, спрямовані на обмеження свободи совісті та надання кому-небудь переваг чи пільг на основі віросповідань; оскільки сповідання чи не сповідання якої-небудь віри є виключно приватною справою совісті кожного громадянина, то органи радянської влади не могли сприяти прихильникам якої-небудь віри і справі задоволення ними своїх релігійних потреб; Церкви та релігійні товариства позбавлялися прав юридичної особи і закривалися, а місцевий виконавчий комітет мав зобов'язати їх скласти і подати інвентарний опис майна, що було придбане для богослужбової та обрядової мети; віруючі, які приймали у користування культове майно, за укладеними договорами зобов'язувалися його зберігати як народне надбання, ремонтувати і нести витрати, пов'язані із його використанням та відшкодовувати завдану йому шкоду (на умовах солідарної відповідальності); у храмах та приватних будинках заборонялося викладати віровчення особам, які не досягли віку 18 років (у храмах викладати релігійні віровчення дозволялося за умови постійної потреби у тому місцевого населення із дозволу місцевого виконавчого комітету і лише для осіб, які вже досягли віку 18 років); дозволялося безперешкодне зведення будівель культового призначення із дотриманням вимог будівельних норм; особи, які незаконно використовували державне майно або умисно його псували, підлягали кримінальній відповідальності; у паспортах громадян заборонялося робити позначки про належність до певного віросповідання та про вчинення яких-небудь релігійних обрядів (як-то хрещення, шлюбу чи інших); метричні книги всіх віросповідань до того часу не вилучених з будь-яких причин мали бути негайно передані до губернських відділів запису актів громадянського стану; за бажанням громадянина представник культу міг видати йому окреме приватне посвідчення про вчинення певного релігійного обряду; місцеві органи радянської влади мали вживати заходів з усунення тих явищ, що суперечили змісту декрету про свободу совісті.

Діяльність органів виконавчої влади, як центральних, так і місцевих, по реалізації положень декрету про відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви була досить активною. Так, циркуляр Наркомату № 162/11 1921 р., адресований губернським управлінням юстиції, відносив на основі приписів інших недержавних актів представників духовенства усіх культів до суспільних паразитів, оскільки вони проживали на нетрудові доходи, що здобували експлуатацією релігійних забобонів і як нетрудящі ці особи були позбавлені активного і пасивного виборчого права на виборах до рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, були позбавлені права бути членами комітетів незаможних селян та були позбавлені права користуватися землею на території України [3, арк. 1].

У січні 1922 р. Народний комісаріат юстиції направив губернським відділам юстиції лист, у якому губернським відділам юстиції наголошувалося на тому, що інвентарні описи богослужбового майна мали складатися на основі статті 18 інструкції «Про застосування законоположень про відокремлення церкви від держави» від 10 листопада 1920 р. [3, арк. 1].

У вересні 1922 р. ВУЦВК видав постанову, згідно з якою відділи з відокремлення Церкви від держави та його місцеві органи передавалися із Народного комісаріату юстиції до Народного комісаріату внутрішніх справ зі штатами та фінансами [3, арк. 5].

Народний комісаріат внутрішніх справ активно реагував на ситуації різного характеру, що виникали при реалізації заходів із відокремлення Церкви від держави на місцях. Відзначалося, що до відділу НКВС із відокремлення Церкви від держави потрібно було звертатися «із волостей і постів в інстанційному порядку за керівними вказівками та роз'ясненнями тих чи інших сумнівних питань» [3, арк. 5]; наголошувалося на тому, що губернські відділи управління зволікають із наданням відповіді на запити НКВС або взагалі не відповідають на них і пропонувалося негайно надавати відповіді на запити з тим, щоб «центр мог вовремя по материалам мест давать те или иные указания по линии отделения церкви от государства» і підтверджувалося, що НКВС надає важливого значення роботі по відокремленню Церкви від держави [4, арк. 50].

У червні 1923 р. циркуляром за № 248 Народний комісаріат внутрішніх справ констатував факт того, що не всі релігійні общини виконують взяті на себе договірні зобов'язання по страхуванню споруд і майна [4, арк. 51]. Зі змісту циркуляра № 348 (с) від 26 квітня 1925 р., адресованого начальникам губернських адміністративних відділів вбачалося спонукання державних чиновників на місцях до вчинення ними активних дій. У циркулярі йшлося про те, що з 1925 р. у м. Харкові виходив журнал «Безвірник» – орган антирелігійної пропаганди і працівники відділів культу, які практично здійснювали церковну політику радянської влади і мали матеріал для антирелігійної пропаганди, повинні були взяти у цьому журналі найактивнішу участь. Участь кореспондентів передбачалася у формі популярних заміток та статей побутового характеру. Зміст

публікацій спрямовувався на дискредитацію релігії і Церкви. Матеріал кореспонденти мали направляти до НКВС, звідти потім він мав передаватися до редакції журналу [5, арк. 53]. Так, дописувач журналу «Безвірник» К. Гладченко твердила, що радянська влада боролася з релігією і Церквою не адміністративними заходами, а поширенням культури, утворенням мережі шкіл, бесідами, лекціями на наукові теми, що пояснювали ширшим верствам населення звичайні природні явища [6, с. 11].

У одному із своїх номерів журнал «Безвірник» вміщено листа служителя культу до Базарського райвиконкому. Зі змісту листа відомо, що диякон працював на ґрунті релігійної діяльності два роки і залишив цю працю як нежиттєву, як таку, що не давала жодних засобів до існування [7, с. 4]. У цьому ж випуску журналу повідомлялося про те, що в Україні зреклося священного стану більше 1200 духовних осіб [7, с. 4].

Циркуляром НКВС від 25 жовтня 1924 р., адресованим начальникам адміністративних відділів, наголошувалося на обмежену правотворчість державних органів у реалізації державної політики, відзначалося, що директиви з ти чи інших питань церковної політики могли видавати відповідні органи. Що стосується адміністративних органів, то вони, як такі, що проводили формальну частину роботи із відокремлення Церкви від держави, могли спрямовувати цю роботу «в русло революційної законності і виконувати принципові вказівки даних органів» [5, арк. 21].

У жовтні 1927 р. постановою ВУЦВК затверджено «Адміністративний кодекс УСРР». Це був кодифікований нормативний акт, його десятий розділ був спрямований на регулювання та охорону суспільних відносин у сфері релігійних культів.

Широкий комплекс охоронних відносин, що у сфері відокремлення Церкви від держави формувався на основі норм цивільного права. Джерелами цивільного права були різні нормативні акти. Актами, що стали основними джерелами для регулювання зазначених відносин, стали, як декрет від 22 квітня 1919 р., Конституція УСРР, прийнята у березні 1919 р., «Цивільний кодекс УСРР» 1922 р. Згідно постанови РНК УСРР від 3 серпня 1920 р. «Про узгодження законодавчої політики УСРР і РСФРР з питання про відокремлення церкви від держави» церковні та релігійні товариства позбавлялися прав юридичної особи [8, с. 2].

Широкий комплекс охоронних відносин формувався на основі «Інструкції Народного комісаріату юстиції про застосування законоположень по відокремленню церкви від держави і школи від церкви». Ці постанови і розпорядження органів радянської влади були обов'язковими для послідовників усіх віросповідань і віровчень і жоден із них, незалежно від займаного місця у службовій ієрархії, не міг відмовитися під загрозою відповідальності перед революційними судами від тих актів (ст. 9); майно, яке на той час перебувало у віданні відомства православного віросповідання та інших віросповідних установ та товариств, переходило у безпосереднє завідування місцевих рад робітничих та селянських депутатів (ст. 17); у двотижневий термін підлягали витребуванню капітали колишніх віросповідних відомств і церковних або релігійних товариств, що перебували у приватних осіб або організацій (ст. 30); усе майно церковних та релігійних товариств, спеціально не призначене для богослужбової мети (як приклад, будинки, землі, угіддя, фабрики, рибні промисли, капітали та інше) не взяті до відання радянських установ, негайно відбиралися у церковних та релігійних товариств (ст.32); отримані від приватних осіб або організацій капітали колишніх віросповідних відомств, церковних та релігійних товариств мали бути здані до Народного Банку не пізніше ніж у триденний строк з дня отримання і зараховані у дохід держави (ст.37); незаконне користування державним майном або його умисне псування тягло за собою кримінальну відповідальність (ст. 39); спір про право приватних осіб на майно колишніх віросповідних відомств або релігійних, церковних товариств, націоналізованих в силу Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви та інструкції Народного комісаріату юстиції від 10 листопада 1920 р., вирішувався у порядку цивільного судочинства (ст.41).

Декретом від 22 січня 1919 р. все майно існуючих в УСРР Церков і церковних товариств оголошено народним надбанням, але воно могло бути передано згідно з рішенням центрального або місцевого органів державної влади у безоплатне користування релігійних товариств.

Народний комісаріат внутрішніх справ своїм циркуляром, направленим губернським відділам управління, роз'яснював, що молитовні будинки, побудовані і спеціально призначені для богослужіння, здаються губернськими окружними ліквідаційними комітетами, районними виконавчими комітетами групам віруючих не в оренду, а у безтермінове користування за договором в адміністративному порядку. Всі інші будівлі і землі, що прилягають або відносяться до церкви та інших молитовних будинків могли здаватися міськими відділами комунального господарства і районними виконавчими комітетами в оренду [9, арк. 9].

Відповідно до наданих йому повноважень, Народний комісаріат юстиції розробив «Інструкцію про застосування законоположень по відокремленню церкви від держави та школи від церкви». В третьому розділі якої, а це статті 17–31, визначалася належність майна, призначеного для

виконання релігійних обрядів, умови та сфера його використання. Користування культовим майном здійснювалося на основі укладеного за типовою формою договору. Спочатку форму договору було запропоновано Народним комісаріатом юстиції, а в жовтні 1923 р. циркуляром Народного комісаріату внутрішніх справ запропоновано нову типову форму.

Договір про користування будівлями укладався між райвиконкомом та релігійною общиною. У цих відносинах посадовці мали діяти відповідно до вимог «Інструкції головам райвиконкомів по застосуванню Декрету по відокремленню церкви від держави і школи від церкви». Аналіз змісту укладених різними релігійними громадами договорів користування культовим майном дає можливість вказати на істотні умови цих договорів, а саме: передане у користування майно мало бути збережене і використовуватися виключно за призначенням; у богослужбових приміщеннях не допускалося вчинення дій, спрямованих проти радянської влади; утримувалося культове майно за рахунок користувачів (вони мали нести поточні витрати, а саме: витрати на ремонт, опалення, страхування, охорону, а також мали сплачувати податки, місцеві збори та інше); збитки, пов'язані із втратою чи пошкодженням культового майна користувачі відшкодовували солідарно.

У пункті 5 договору про користування культовими спорудами мало бути визначено, що райвиконком проводить періодичні перевірки культового майна [10, арк. 102]. Норма «Цивільного кодексу УСРР», а саме стаття 164, визначала обов'язковість страхування взятого у користування державного майна. У червні 1922 р. Укрдержконтроль, керуючись вказівкою Народного комісаріату юстиції запропонував застрахувати Церкви та молитовні будинки, передані об'єднанням віруючих. Діючи відповідно до вимог органів державної влади Чернігівський губернський страховий відділ звернувся до відповідного губернського відділу юстиції з проханням надати відомості про надані у відання об'єднань віруючих Церкви і молитовні будинки [11, арк. 107].

Архівні джерела свідчать про те, що умови договорів про страхування не завжди виконувалися і тому органи державної влади були змушені звертатися за захистом порушених прав держави до юрисдикційних органів. У жовтні 1923 р. відділ управління Чернігівського окружного виконавчого комітету звернувся до губернського суду із проханням притягнути до відповідальності за статтею 130 «Кримінального кодексу УСРР» релігійні общини сіл Слобідки, Янівки, Серединки, Топчіївки Краснянського району, як таких, що не застрахували Церкви, що були взяті ними у безтермінове користування [12, арк. 104]. Стаття 130 «Кримінального кодексу УСРР» передбачала відповідальність за завідомо зловмисний, недобросовісний характер не виконання договору, за завідомо недобросовісності по відношенню до держави дії [13, с. 130].

Із листування агента державного страхування 25-ої дільниці Чернігівського округу із головою общини Покровської церкви у с. Корнилівка відомо, що все державне майно, в тому числі і взяте в оренду, підлягало державному обов'язковому страхуванню у золотому обчисленні. Вказана громада орендувала два будинки, сарай і розмір страхової суми в переводі на радянські грошові знаки склав 5300 крб. 30 коп. Плата обчислювалася за вересневим курсом і мала бути внесена не пізніше 30 вересня. У разі невиплати страхової суми до 1 жовтня стягнення мало бути проведено через народний суд. Агент державного страхування повідомляв також про те, що договір страхування укладався лише на один рік [14, арк. 112].

Циркуляр НКВС від 15 грудня 1924 р. за номером 5453/с визначав ситуації, при настанні яких допускалося розірвання укладених договорів користування культовим майном: не виконувалися умови договору, як-то: не проводився ремонт будівлі, не вносилися страхові платежі (але розірвання договору було можливим за умови, що віруючі були заздалегідь попереджені про негативні наслідки зазначених фактів); особи, які підписали договір про користування молитовними будівлями, вчиняли контрреволюційні дії [15, арк. 36].

У разі виникнення питань, пов'язаних із розірванням договорів із користування культовими будівлями, губернські адміністративні відділи не могли їх самостійно вирішувати, а мали зібрати належний матеріал та зі своїм висновком по суті справи направити до НКВС для вирішення [15, арк. 36].

Функцію охорони відносин із відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви виконував прийнятий у 1922 р. «Кримінальний кодекс УСРР». У розділі III особливої частини цього кодексу (ст.119–125 прим. 4) визначені злочини, спрямовані на порушення правил із відокремлення Церкви від держави. В редакції «Кримінального кодексу УСРР» 1926 р. ці склади злочинів зазнали змін і були викладені у статтях 122–127. Главою про контрреволюційний злочин був визначений такий склад злочину, як використання релігійних забобонів мас з метою скинути робітничо-селянську владу або спонукати до опору її законам та постановам (ст.58–14 «Кримінального кодексу» УСРР в редакції 1926 р.). При визначенні міри покарання «Кримінальний кодекс УСРР» вимагав враховувати ступінь і характер небезпеки як самого злочинця, так і вчиненого ним злочину, а також визначення форми вини [13, с. 24–25].

Порядок провадження кримінальних справ в судових установах УСРР визначався «Кримінально-процесуальним кодексом УСРР» 1922 р. До відання УСРР, згідно ст.6 Конституції УСРР, належало карне і процесуальне законодавство [2, с. 6]. Правосуддя чинили революційні трибунали. Відповідно до ст. 23 «Кримінально-процесуального кодексу УСРР» «революційний трибунал» означав губернський трибунал, військовий і військово-транспортний трибунал, Верховний трибунал. Застосований у «Кримінально-процесуальному кодексі УСРР» 1922 р. термін «суд» означав губернський революційний трибунал [16, с. 598].

Постановою ВУЦВК від 16 грудня 1922 р. затверджено «Положення про судоустрій УСРР». Згідно з яким, в УСРР діяла єдина система судових установ: народний суд у складі постійного судді; народний суд у складі постійного судді і двох народних засідателів; губернський суд; Верховний суд УСРР і його колегії (судові засідання касаційних колегій у цивільних і кримінальних справах проводились у складі трьох постійних членів суду). При колегіях знаходилися два помічники пр.рора Верховного Суду УСРР. У січні 1922 р. на Першому з'їзді діячів червоної юстиції виступив нарком юстиції і голова Верховного революційного трибуналу С. Буздальн. У своїй промові цей державний діяч зазначав, що в сфері відокремлення Церкви від держави в Україні значно відстали від РРФСР і що в майбутньому цьому питанню має бути приділено серйозну увагу, а голова уряду Х. Раковський, виступаючи на цьому ж з'їзді, зазначав, що діячі червоної юстиції мають допомогти відкрити природу нових явищ нового господарського життя і що в цьому відношенні червоне право має стати «огромним подспорьем в устройстве нашего хозяйства» та побажав, щоб робота діячів червоної юстиції увінчалася успіхом [17, с. 3].

Обов'язок порушувати кримінальне переслідування перед судовими і слідчими органами по всяким вчиненням і таким, що підлягали покаранню злочинам, покладався на прокуратуру, яка також підтримувала обвинувачення в суді [16, с. 598]. Таким чином, для утвореної в кінці 1917 р. радянської держави в Україні стало важливим регулювання відносин, пов'язаних із реалізацією громадянами права на свободу совісті, діяльністю релігійних об'єднань громадян. У Конституції УСРР 1919 р. та декреті «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» були визначені основи правової політики держави у відповідній сфері відносин. Сформоване державою законодавство про культу виконувало як регулятивну, так і охоронну функції. Визначено систему органів державної влади (вищих, центральних і на місцях), які мали реалізовувати дану функцію держави та визначено їх компетенцію.

Охоронні відносини формувалися у різних напрямках діяльності. За галузевою ознакою правового регулювання ці відносини виникали у сфері конституційної, адміністративної, цивільної, кримінальної реалізації норм права. Важлива роль у забезпеченні законності належала таким юрисдикційним органам як Народний комісаріат юстиції, Народний комісаріат внутрішніх справ, судам різних інстанцій, органам прокуратури.

Широка сфера охоронних відносин виникала на основі укладених між місцевими органами виконавчої влади і релігійними общинами договорів із використання культового майна. Такі договори були важливим джерелом права, оскільки в них безпосередньо визначалися права та обов'язки сторін і вони виступали ефективним засобом впливу держави в особі її повноважних органів на діяльність релігійних громад. Договір також був ефективним засобом забезпечення утримання в належному стані культового майна, що було визнано народним надбанням. У разі неналежного виконання взятих на себе зобов'язань релігійною громадою та у разі прямого порушення нею зобов'язань договір міг бути розірваний з ініціативи органів державної влади, а самі громадяни підлягали кримінальному переслідуванню за всією суворістю революційних законів.

Список використаних джерел

1. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина друга / В. Пашенко. – Полтава, Вид-во Полтава, 2001. – С. 4.
2. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко – К.: Право, 1997. – 464 с.
3. Державний архів Харківської області, ф. Р-203, оп. 1, спр. 514, арк. 1.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-67, оп. 1, спр. 38, арк. 50.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-17, оп.1, спр. 74, арк. 53.
6. Безвірник. – 1925. – № 9. – С. 11.
7. Безвірник. – 1925. – № 2. – С. 4.
8. Вісті ВУЦВК. – № 200. – 18 серпня 1920. – С. 2.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп.1, спр.2182, арк. 9.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-17, оп. 1, спр. 38, арк.102.
11. Там само, ф. Р-2867, оп.1, спр. 2, арк.107.
12. Там само, ф. Р-67, оп. 1, спр. 38, арк. 104.
13. Уголовный кодекс УССР. – Харьков, 1922. – Ст. 130.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-17, оп.1, спр.14, арк.112.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-17, оп.1, спр. 74, арк. 36.
16. Уголовно-процесуальний кодекс УССР / Собр. узакон. УССР – 1922. – № 41. – С. 598.
17. Коммунист. – № 18 (610). – 24 января 1922. – С. 3.

Борис Бездितко

ХАРАКТЕРИСТИКА КОМПЛЕКСА ОХРАННЫХ ОТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ ОТДЕЛЕНИЯ ЦЕРКВИ ОТ ГОСУДАРСТВА

В данной статье рассматриваются вопросы формирования норм права, на основе которых создавались охранные отношения в сфере отделения Церкви от государства и школы от Церкви, создавались и действовали различные по компетенции органы государственной власти и юрисдикционные органы.

Ключевые слова: отделение Церкви от государства, Церковь, религиозное общество, договор пользования культовым имуществом, юрисдикционный орган.

Borys Bezditko

SPECIFICATIONS FOR COMPLEX RELATIONS IN GUARDING SEPARATION OF CHURCH STATE

The characterization of complex security relations in the separation of church and state. This article deals with formation of the law which created security relations in the separation of church and state, school and church, created and operated by various public authorities competence and jurisdictional authorities.

Key words: the separation of Church and state, Church, religious community, user contract of religious property, jurisdictional authority.

УДК 271.4 «XX»+262.13

Іван Штогрин

ВПЛИВ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЧИННИКА НА ПРОЦЕС ВСТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН МІЖ СВЯТИМ ПРЕСТОЛОМ І УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ (1919–1920 РР.)

У статті з'ясовано місце й роль Греко-Католицької Церкви в державотворчих прагненнях України, заходи її духовенства, спрямовані на встановлення та розвиток офіційних відносин між Святим Престолом і Українською Народною Республікою.

Ключові слова: Греко-Католицька Церква, А. Шептицький, дипломатія, Святий Престол, Українська Народна Республіка.

Криза міжнародних відносин, зумовлена агресивною політикою Російської Федерації щодо України свідчить про конкретні плани Кремля реалізувати новий геополітичний проект на пострадянському просторі. Анексія Криму, дестабілізація суспільно-політичної ситуації в східних областях України стали каталізатором розвитку кризи міжнародних відносин на сучасному етапі. Дипломатичні зусилля української влади, спрямовані на залучення Святого Престолу як потужного центру міжнародної дипломатії, з метою впливу на позицію Росії виявились малоефективними. Підписання 12 лютого 2016 р. Гаванської декларації, політичний підтекст її змісту поляризували думки в українському суспільстві і засвідчили, що у контексті визначення основних векторів східноєвропейської політики пріоритетним для Святого Престолу є саме російський напрям. На тлі вищезазначеного в українському суспільстві спостерігається підвищений запит до Української Греко-Католицької Церкви (далі – УГКЦ). Вагома роль УГКЦ у здобутті та розбудові української державності актуалізує її значення у дипломатичних відносинах між Святим Престолом та Україною. Вплив саме УГКЦ на загальну поінформаність Ватикану щодо українсько-російського військового протистояння у східних регіонах України сприятиме створенню позитивної кон'юнктури у двосторонніх дипломатичних відносинах. У цьому контексті актуальним постає дослідження історичного досвіду Греко-Католицької Церкви (далі – ГКЦ), її духовенства у процесі становлення офіційних відносин між Святим Престолом і Українською Народною Республікою (далі – УНР) доби Директорії.

Метою дослідження є об'єктивне висвітлення та комплексний аналіз конкретних заходів ГКЦ, її духовенства, спрямованих на встановлення і подальший розвиток дипломатичних відносин між УНР і Святим Престолом в період 1919–1920 рр.

Наукова новизна публікації полягає у тому, що аналіз окремих аспектів досліджуваної проблематики здійснено вітчизняними науковцями, проте задекларована тематика не стала предметом окремого наукового дослідження. На основі наукових розвідок українських і зарубіжних

історичних студій та раніше неопублікованих джерел проаналізовано роль ГКЦ у процесі налагодження відносин між Святим Престолом і УНР в період 1919–1920 рр. Доведено, що ГКЦ як національно зорієнтована інституція, її духовенство відіграли ключову роль в українсько-ватиканських відносинах, відстоюючи при Святому Престолі на дипломатичному рівні суверенітет України.

Певні аспекти діяльності ГКЦ в церковно-релігійній та політико-дипломатичній площині проаналізовано у дослідженнях вітчизняних науковців, зокрема Е. Бистрицької [1], Л. Гентош [2–3], Я. Біласа [4–5], О. Красівського [6], І. Пилипіва [7–9], Г. Цвенгроша [10]. Серед наукових здобутків української діаспори відзначимо праці І. Хоми [11], А. Баб'яка [12], В. Лаби [13] та К. Королевського [14]. Аналіз церковної дипломатії греко-католицького духовенства, його роль у налагодженні українсько-ватиканських відносин здійснено у публікаціях зарубіжних дослідників, зокрема М. Мруза [15–17], З. Закс [17], А. Тамборри [18].

Зміна геополітичних координат внаслідок розпаду Австро-Угорщини та Російської імперії активізувала складні за своїм характером державотворчі процеси в Центрально-Східній Європі, зокрема на території Наддніпрянщини і Східної Галичини. Внаслідок відсторонення від влади П. Скоропадського в грудні 1918 р., із відновленням УНР було створено необхідні умови для формування якісно нової моделі зовнішньополітичної стратегії української держави. Відзначимо, що першочерговість вирішення цього питання була продиктована залежністю України від зовнішньополітичних чинників. Підтверджує думку автора і сам прихід до влади Директорії УНР, де ключову роль зіграли саме листопадові революційні події 1918 р. в Німеччині та Австро-Угорщини, в результаті яких гетьманський режим позбувся зовнішньої, в першу чергу військової, підтримки і виявився нездатним за рахунок власних ресурсів стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію на території України.

Зважаючи на дипломатичні прорахунки попередньої влади і тогочасну геополітичну ситуацію на європейському континенті, Директорія УНР приступила до реалізації нового зовнішньополітичного курсу, спрямованого на подолання міжнародної ізоляції, в якій Україна опинилася в результаті односторонньої орієнтації на держави Четверного союзу [19, с. 134–141]. Досягнення поставленої мети українським урядом передбачалося за рахунок нормалізації відносин з державами Антанти і створення сприятливої міжнародної кон'юнктури шляхом дипломатичної репрезентації інтересів УНР в інших європейських країнах, зокрема у Ватикані. У січні 1919 р. керівництвом УНР на державному рівні було вирішено встановити офіційні дипломатичні відносини зі Святим Престолом [20, арк. 2]. Надважливим чинником, який вплинув на такий крок, став Акт Злуки УНР і ЗУНР. Внаслідок історичного об'єднання української держави в етнографічних межах, до складу УНР була включена територія Східної Галичини з переважаючим за конфесійною приналежністю греко-католицьким населенням. Відтак, захист інтересів галицького українства став одним із пріоритетних зовнішньополітичних завдань Директорії [3].

20 січня 1919 р., після тривалих політичних дискусій, за поданням уряду В. Чеховського Рада Міністрів УНР ухвалила постанову про організацію «місії в Ватикан і призначення головою цієї місії п. [М.] Тишкевича» [21, с. 199]. За задумом української влади підтримка УНР Ватиканом на дипломатичному рівні мала сприяти легітимізації України на міжнародній арені, зокрема визнанню суверенітету УНР державами-альянтами та їх союзниками на Паризькій мирній конференції.

Прикметно, що стратегія встановлення відносин з Ватиканом впливала не тільки з політичних, але й з церковно-релігійних міркувань. Уряд УНР розглядав Святий Престол як зручний інструмент і необхідну складову в боротьбі проти ідеологічного впливу Російської Православної Церкви (далі – РПЦ) на українській території. Надважливу роль у реалізації своїх планів при Святому Престолі Директорія відводила ГКЦ і її митрополиту А. Шептицькому. З цією метою в особовий склад делегації було включено греко-католицького священика, папського шамбеляна о. Юрика [22, арк. 3]. Невипадковим було і призначенням М. Тишкевича, якого з А. Шептицьким пов'язували давні дружні відносини. 15 лютого 1919 р Директорія УНР офіційно номінувала графа М. Тишкевича головою Надзвичайної дипломатичної місії (далі – НДМ) УНР при Святому Престолі.

Неупереджене зацікавлення до України ще у 1918 р. продемонстрував і Святий Престол, що насамперед було зумовлено розпадом Російської імперії та послабленням існуючих позицій РПЦ. Головним аспектом заангажування ватиканської дипломатії у державотворчі процеси на території Східної Європи залишалась проблема російського православ'я. 1 серпня 1917 р., в загальновідомій Ноті миру папа Бенедикт XV, констатує неможливість збереження «status quo» щодо Росії [1, с. 132; 23], побічно продемонстрував готовність виконати свою історичну посланницьку місію на православному Сході. Декларування невідворотності дезінтеграційних процесів на території Російської імперії Святий Престол вплив на церковному рівні, створивши 1 травня 1917 р. Конгрегацію Східної Церкви, компетенція якої поширювалася на питання, пов'язані з

розвитком унійного руху на території російського православ'я [16, с. 45], і призначивши в квітні 1918 р Акілле Ратті Апостольським візитатором Польщі та країн Балтії, повноваження якого згодом було розширено на всю територію колишньої Російської імперії.

Зазначимо, що в основу відносин із Святим Престолом Директорія УНР заклала здобутки уряду П. Скоропадського, зовнішньополітична служба якого в цьому напрямку мала власні дипломатичні напрацювання. Зокрема, впродовж 1918 р. гетьманатом було встановлено безпосередні контакти з А. Ратті і держсекретарем Римської курії кардиналом П'єтро Гаспаррі, розроблено проект Апостольської візитації на територію України, реалізація якого розглядалася українською стороною як перший крок до встановлення евентуальних дипломатичних відносин. Також гетьманський уряд гарантував Святому Престолу державну підтримку у відновленні католицьких структур на Україні [24]. Декларовані наміри української влади належним чином були сприйняті в Ватикані. 21 вересня 1918 р. в листі на адресу М. Тишкевича держсекретар П. Гаспаррі від імені Святого Престолу запевнив дипломата, що «Святий Престол неодмінно вступить з великим задоволенням в офіційні відносини з новою республікою Україна» [25, арк. 6]. Проте, внаслідок падіння влади П. Скоропадського розвиток українсько-ватиканських відносин тимчасово зупинено.

Надважливим питанням для Директорії залишалось отримання офіційної згоди Ватикану на прийняття М. Тишкевича в якості українського посла, а в подальшому – на його акредитацію при Святому Престолі [26, с. 10]. Ситуацію ускладнювала також і відсутність в українських дипломатів італійських віз і відповідних фінансових асигнувань на дипломатичну діяльність при Святому Престолі. Вирішення зазначених проблем уряд доручив редемптористу о. Й. Жану* й дипломатичним місіям УНР в Австрії та Швейцарії [24; 26, с. 10].

31 березня 1919 р. зусилля українських дипломатів були відзначені листом Л. Маліоне на ім'я М. Тишкевича, в якому констатовалося, що «Святий Престол з великим задоволенням прийняв намір Уряду України увійти з ним в постійні дипломатичні відносини з Вашою Політичною Владою <...> Святий Престол дуже щасливий зав'язати ці відносини через те, що Він стежить з великим інтересом за долею цієї благородної нації» [22, арк. 3]. Проте, відносно української місії ватиканська сторона зайняла неоднозначну позицію: «Святий Престол не має звичаю приймати дипломатичні Місії нових держав, що не визнані декількома державами. З приводу того, що визнання України не є ще остаточним Святий Престол вважає за краще відправлення Місії тимчасово затримати» [22, арк. 3 об].

Більшість сучасних дослідників сходяться на думці, що така стримана позиція Ватикану була продиктована несприятливою міжнародною кон'юнктурою щодо українського питання. Однак, на нашу думку, делікатність цієї ситуації повинна враховувати і другу ключову складову, а саме історично сформовану багатостолітню політику Святого Престолу по відношенню до молодих держав, головний принцип якої, як зазначає М. Мруз, передбачав «визнання незалежності нових держав тільки після їх санкціонування головними суб'єктами міжнародного співтовариства» [16, с. 44]. Право на в'їзд отримав лише М. Тишкевич [22, арк. 3 об].

Питання української місії було остаточно вирішено 4 травня 1919 р., коли від Державного Секретаріату надійшло офіційне запрошення на ім'я М. Тишкевича [25, арк. 9]. По прибутті в Рим, 20 травня 1919 р українська сторона звернулася до П. Гаспаррі з офіційним листом, де було окреслено коло питань майбутнього діалогу. Дипломатичне представництво УНР задекларувала «щире бажання Директорії Української Республіки вступити в хороші відносини зі Святим Престолом, для того щоб покласти край російським переслідуванням на своїх землях і ввести абсолютну релігійну толерантність» [3]. У зверненні було зазначено і конкретні зобов'язання уряду УНР, зокрема: надання державної підтримки Католицькій та Греко-Католицькій Церквам в Україні; відшкодування матеріальних втрат, які понесла Католицька Церква на території України в період Австро-Угорщини і Російської імперії [2, с. 290–293]. Розуміючи, що церковно-релігійне питання має для Святого Престолу першорядне значення, Директорія УНР в основі державно-церковних відносин прокламувала політику аконфесійності, «узнаючи всі віросповідання на території У.Н.Р. за рівні перед законом» [27, арк. 47].

Кулуарні розмови М. Тишкевича в дипломатичних колах Святого Престолу засвідчили про важливе місце, яке посідала ГКЦ в східних планах Бенедикта XV. Зокрема, в контексті навернення православного Сходу до церковної єдності, понтифік передбачав використання ГКЦ і українського

* Інформування Святого Престолу про склад місії, її завдання і початок роботи при Святому Престолі Директорія доручила Й. Жану. Впродовж січня 1919 р. Й. Жану вдалось встановити контакти з Апостольським візитатором А. Ратті та проінформувати ватиканську сторону про наміри УНР встановити офіційні дипломатичні відносини із Святим Престолом.

** Головна роль в цьому контексті відводилась посольству УНР в Швейцарії, яке, зважаючи на складну військово-політичну ситуацію на території України, тимчасово виконувало повноваження уряду УНР. Протягом лютого-березня 1919 р українському посольству в Швейцарії вдалося налагодити відносини з апостольським нунцієм в Берні Луджі Маліоне, а дипломатичному представництву УНР в Австрії – з нунцієм Вальфрo ді Бонцо і отримати рекомендаційний лист на ім'я М. Тишкевича.

народу як східного форпосту католицизму. Використовуючи фактор ГКЦ як зручний інструмент для досягнення власних політичних цілей, М. Тишкевич від імені уряду УНР запевнив Святий Престол по-перше, в готовності Православної Церкви на Україні до автокефалії з відділенням її від Московського Патріархату, по-друге, в підтримці на державному рівні унійної програми А. Шептицького з використанням у подальшому ГКЦ як з'єднуючої ланки між католицизмом і православ'ям [26 с, 12]. Заангажування Святого Престолу саме в уійну програму А. Шептицького мало для України важливі практичні результати на міжнародній арені. Зокрема, підкреслюючи природне право українського народу на власну державність, Ватикан здійснив низку кроків, спрямованих на її міжнародну підтримку. 25 травня 1919 р. за підсумками аудієнції М. Тишкевича у Бенедикта XV була досягнута двостороння домовленість, яка передбачала дипломатичну підтримку Святим Престолом української справи на Паризькій мирній конференції [28, с. 533]. Реалізацію цього завдання Бенедикт XV відповідною директивою уповноважив папського прелата при мировій конференції Бонавентуро Черетті. Як свідчать архівні документи понтифік особисто запевнив дипломата, що Святий Престол «... цілком на боці Самостійної України», оскільки «... Рада П'ятьох останнє слово про Україну ще не сказала» [29, арк 5–6].

Лояльність до уряду УНР Святий Престол підтвердив низкою дипломатичних заходів впродовж 1919–1920 рр. Зокрема, використовуючи свій вплив на католицькі політичні угруповання серед країн-альянтів, Державний Секретаріат Римської Курії лобював справу визнання суверенітету УНР в парламентських колах Франції, Англії та італійському Квіріналі* [30, с. 374; 31, арк. 11].

Українсько-ватиканські дипломатичні зв'язки більшою мірою було сконцентровано навколо визнання суверенітету України і призначення папського дипломатичного представника на Україну. Однак, не менш вагоме місце в цьому контексті посідало східногалицьке питання, а саме складне становище ГКЦ, її духовенства, спричинене репресіями польської військової адміністрації, активізованими польсько-української війною 1918–1919 рр. Під час особистих аудієнцій у Бенедикта XV та П. Гаспаррі українська сторона акцентувала виняткову увагу Святого Престолу на антиукраїнську діяльність польського кліру, зокрема на використанні ним католицизму як знаряддя колонізації на території Східної Галичини [32, с. 134]. Зазначимо, що на рубежі 1918–1919 рр. Святий Престол здійснив низку миротворчих заходів в Східній Галичині з метою досягти певного консенсусу між конфліктуючими сторонами. Однак ці кроки виявилися малоефективними, оскільки не знайшли належної підтримки навіть на церковному рівні. Характерно, що ця ситуація продемонструвала нездатність Святого Престолу впливати на національно-орієнтовану позицію польського і греко-католицького єпископату** [16, с. 24; 33].

Внаслідок дипломатичних зусиль УНР, подальша радикалізація конфліктогену в Східній Галичині змістила політико-дипломатичну складову українсько-польської війни в Ватикан, що позбавило її локальності і переключило в статус міжнародного конфлікту. Таким чином, Святий Престол став одним із міжнародних епіцентрів українсько-польського дипломатичного протистояння. Прикметно, що на тлі українсько-польської війни посилювалися розбіжності між окремими куріальними структурами Святого Престолу. Зокрема, М. Тишкевич, завдяки особистим зв'язкам з А. Шептицьким, використовував потужне проукраїнське лобі Конгрегації у справах Східної Церкви, заангажованою в уійну програму митрополита. Польську сторону в цьому протистоянні підтримувала Конгрегація у справах поширення віри [16, с. 47].

У липні 1919 р., після численних меморіалів української делегації Святий Престол планував на офіційному рівні засудити дії польської військової адміністрації у Східній Галичині. Проте, польським урядом було вжито превентивних заходів – у разі ініціювання Святим Престолом офіційного протесту польський посол Ю. Веруша-Ковальський отримав директиву покинути Рим

* Неофіційні міжнародні акції Святого Престолу у підтримку суверенітету УНР серед країн Антанти відображено в окремих архівних документах. Зокрема, 15 березня 1920 р. в листі до прем'єр-міністра УНР І. Мазепи С. Петлюра, оцінюючи тогочасне зовнішньополітичне становище УНР, зазначив «... всі соціалісти, демократи (масони) рішучого слова в парламенті не говорили і активно за нас не виступали. Лише, як це не дивно, католицькі депутати справу нашого визнання порушували і в Франції, і Італійському парламенті <...> ці депутати виступають за нас, ... італійські депутати – на пропозицію кардинала Гаспарі (!), який являється прихильником нашої самостійності, будучи в цій справі під впливом гр. Тишкевича». Вагому роль у лобюванні суверенітету УНР відіграв особисто М. Тишкевич. Суміщаючи посаду голови української місії у Франції та голови місії на Паризькій мирній конференції, М. Тишкевич неодноразово звертався до Римської курії з приводу рекомендації його політичним колам Англії. 4 серпня 1920 р. у відповідь на прохання М. Тишкевича П. Гаспаррі зазначив: «Я одержав з задоволенням Вашого листа, ... щоб просити мене знов постаратись на користь України, ... Вашої Ексцеленції вже відома думка Св. Престолу з цього приводу; безумовно я попитаюся зробити все можливе, щоб її /ВАШУ ЕКСЦЕЛЕНЦІЮ/ рекомендувати політичним католицьким персонажам Англії». На прохання М. Тишкевича кардинал П. Гаспаррі направив відповідного листа до МЗС Англії з рекомендаціями підтримати українську справу. Згодом рекомендаційний лист було передано лідеру католицького політичного угруповання лорду Талботу, Ллойд-Джорджу і Керзону.

** В контексті вирішення територіальних суперечностей в Східній Галичині між УНР і Польщею римо-католицький клір підтримав інкорпораційну концепцію ендеків і поділяв ідею «польськості Східної Галичини» і штучності поняття «українець». В свою чергу, розуміючи, що інституалізація України в її етнографічних межах сприятиме розбудові організаційної структури ГКЦ і підтримці на державному рівні релігійних свобод, ГКЦ на чолі з А. Шептицьким підтримала державотворчі прагнення галицьких українців і прийняла активну участь у формуванні центральних і місцевих органів влади і управління ЗУНРу.

[17, s. 86; 2, с. 279–285]. Перспектива розірвання нещодавно встановлених дипломатичних відносин з Польщею змусила Ватикан утриматися від запланованої акції.

На жаль, документи того періоду, не дають можливості відтворити цілісну картину діяльності ні української дипломатичної місії, ні заходів окремих представників ГКЦ, за посередництва яких уряд УНР вів перемовини з ватиканською стороною. Фрагментарність відображення цього процесу обумовлена, перш за все, складним військовим становищем УНР, внаслідок якого тільки незначна частина документів доходила до місця призначення. Стратегічному, в міжнародному значенні, розвитку відносин між УНР і Ватиканом перешкоджала не тільки польська дипломатія, але й очолювана Олександром Лисаковським місія Російського Уряду при Святому Престолі. Впродовж 1919 р. боротьба проти «українського сепаратизму» була одним із головних пріоритетів діяльності місії [34, с. 248]. Під час особистих зустрічей О. Лисаковського з Бенедиктом XV, П. Гаспаррі й іншими високопоставленими особами Римської курії російський дипломат наполягав на неприйнятності дипломатичних зв'язків Ватикану з «ефемерним» урядом УНР. Аргументація його доводів зводилася до того, що будь-яка політична підтримка Святим Престолом державницьких прагнень України ставила під сумнів цілісність російської держави і розцінювалася як втручання у внутрішні справи Росії і сприяння штучному розділу російського народу [35, л. 15–15 зв]. Безсумнівно, в українській справі заходи О. Лисаковського зводилися до маніпулювання позицією Ватикану і особисто Бенедикта XV, використовуючи як предмет торгу правове становище Римо-Католицької Церкви (далі – РКЦ) в Росії. Зокрема, російське представництво при Святому Престолі неодноразово підкреслювало, що гарантовані Тимчасовим Урядом права і свободи для РКЦ зберігають чинність тільки в умовах «єдиної і не делімої Росії» [34, с. 248].

Відзначимо, що в існуючих на той час геополітичних реаліях, для Святого Престолу не менше «ефемерним» виявився і Російський Уряд. Підставою для цього твердження служить низка вагомих обставин. Зокрема, у травні 1919 р, як вказує Е. Бистрицька, в Державний Секретаріат «почала надходити неофіційна інформація, що влада більшовиків справляє враження міцності і деякі справи з нею можна мати, а також про відсутність реальних сил, які могли б подолати більшовиків» [34, с. 250]. Практично не виникає сумнівів, що відповідні відомості до Святого Престолу надходили від впливових католицьких кіл Англії і Франції і відображали домінуючу навесні 1919 р. думку політикуму країн Антанти.

Незважаючи на запевнення Ватиканом російського представництва в безуспішності місії М. Тишкевича при Святому Престолі та послабленні інтересу до унійного проекту А. Шептицького, подальші практичні кроки Ватикану в українській справі засвідчили про його лояльність до уряду УНР і про готовність в майбутньому розвивати двосторонні взаємини як на політичному, так і на церковному рівні. Так, в червні 1919 р. Державним Секретаріатом було офіційно акредитовано М. Тишкевича в ранзі надзвичайного дипломатичного представника УНР при Святому Престолі, що автоматично означало дозвіл на в'їзд іншим членам місії. В результаті двосторонніх переговорів 16 червня 1919 р кардинал П. Гаспаррі направив офіційний лист голові Директорії С.Петлюри, в якому Ватикан «de facto» визнав суверенітет України: «Святий Престол <...> повністю не сумнівається в тому, що право на самовизначення, надане вже іншим народам, які належали колись до Російської імперії, буде так само визнано і за Україною»* [31, арк. 3]. Таким чином, акредитація НДМ УНР при Святому Престолі була винятковою та певною мірою безпрецедентною. Україна стала однією із перших, невизнаних до того часу Антантою, держав Центрально-Східної Європи, якій було дозволено представляти власні інтереси у Ватикані.

Після переведення М. Тишкевича у Париж місію УНР при Святому Престолі було доручено наближеному до А. Шептицького редемптористу о. Ф. К. Бонну [22, арк. 20]. Діяльність української місії у Ватикані регламентувалась чіткими інструкціями від уряду УНР, які передбачали, зокрема: призначення для України Апостольського візитатора, надання допомоги санітарно-медичного характеру для української армії, інтервенцію Святого Престолу у справі звільнення українських військовополонених із концтаборів в Італії [36, с. 12]. Реалізації зазначених намірів мала сприяти Конгрегація для Східної Церкви. З огляду на заангажування дикастерії в унійні плани А. Шептицького та виключно сильні куріальні позиції митрополита Андрея о. Бонн отримав підтримку в особі префекта Конгрегації для Східної Церкви кардинала Н. Маріні, єпископа І. Пападопулоса й монсенйора Е. Бенедетті [16, с. 47]. Зазначимо, що перебування у Римі о. Бонна не обмежувалось лише налагодженням зв'язків з високопосадовцями Римської курії; українським

* Проте, головну мету, а саме визнання «de jure» суверенітету УНР, реалізовано не було. Ватикан залишився вірним власним дипломатичним традиціями та історично відпрацьованим принципом у здійсненні міжнародної політики. Тому акредитацію Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Ватикані слід розглядати як визнання України «de facto», оскільки обміну дипломатичними посольствами згідно норм міжнародного права не відбулося.

дипломатом було здійснено низку візитів до амбасадорів інших держав, акредитованих при Святому Престолі [37, с. 185].

Справа апостольської візитації, її зміст та сфера компетенції папського представника знайшли своє відображення під час аудієнції о. Бонна у П. Гаспаррі та Бенедикта XV. Зокрема, пропозиція української сторони передбачала надання папському легату повноважень дотичних тим, які виконував Апостольський візитатор А. Ратті на початку своєї місії у Польщі. Сфера діяльності ватиканського представника мала поширюватись на всю Україну, включно із Східною Галичиною. Оскільки втілення цієї пропозиції відкривало нові перспективи для Католицької Церкви, українські аспірації підтримала Конгрегація для Східної Церкви і особисто Бенедикт XV [38, с. 22].

Підсумком успішної діяльності НДМ УНР при Святому Престолі стала номінація Бенедиктом XV від 13 лютого 1920 р. Джованні Дженоккі у якості Апостольського візитатора для України* [3]. 18 березня 1920 р. з нагоди цієї події українська сторона влаштувала святковий бенкет, на якому були присутні кардинал Н. Маріні (префект Конгрегації для Східної Церкви), архієпископ Б. Черетті (дипломатичний представник Святого Престолу на Паризькій мирній конференції), монсеньйор Ф. Тедескіні (заступник державного секретаря) монсеньйор Пуччі (помічник державного секретаря) та монсеньйор Е. Бенедетті [39, арк. 96].

30 квітня 1920 р. Дж. Дженоккі у супроводі о. Бонна відбув до Відня для виконання покладених на нього зобов'язань. Зазначимо, що напередодні від'їзду з Риму Дж. Дженоккі в інтерв'ю газеті «Л'ідеа національ» у контексті викладення основних завдань майбутньої місії окреслив і офіційну лінію Святого Престолу щодо відносин з УНР: «Апостольський Престіл визнає незалежність України, але під урядом Петлюри, який має при Апостольському Престолі, як і при урядах Антанти, свого представника» [11, с. 76].

Таким чином, складний процес становлення української державності впродовж 1919–1920 рр. актуалізував значення зовнішньополітичних чинників. Враховуючи авторитет та місце Святого Престолу у тогочасній системі міжнародних відносин, українське керівництво доклало значних зусиль для встановлення дипломатичних відносин зі Святим Престолом. В контексті несприятливої міжнародної кон'юнктури для УНР, офіційне визнання Святим Престолом суверенітету України означало в подальшому серйозні політико-правові основи міжнародного визнання УНР як незалежної держави. Важливу роль в становленні українсько-ватиканського дипломатичного діалогу 1919–1920 рр. відіграла ГКЦ та її духовенство, яке було найосвіченішою верствою галицької інтелігенції. Феномен участі греко-католицького духовенства і наближених до цієї Церкви осіб влаштовував обидві сторони і був важливим чинником для успішного перебігу переговорного процесу. Будучи ідеологічно тотожною Ватикану, ГКЦ як національно зорієнтована інституція відстоювала виключно державницькі позиції в контексті захисту суверенітету України. Незважаючи на несприятливі для УНР геополітичні реалії, українське питання залишалось одним із найактуальніших в східноєвропейських планах Ватикану.

Список використаних джерел

1. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.) / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с. 2. Гентош Л. Ватикан і виклики модерності: східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923 рр.) / Л. Гентош. – Львів: ВНТЛ – Класика, 2006. – 456 с. 3. Гентош Л. Дипломатичні контакти Української Народної Республіки з Апостольською столицею в 1919–1921 роках у контексті східної політики Римської курії. [Електронний ресурс] / Л. Гентош. – Режим доступу: http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Stati/7-HENTOSH%20Liliana.htm#_ednref46. 4. Білас Я. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців : автореф. дис. канд. іст. наук: 09.00.11 / Я. Білас; Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2003. – 23 с. 5. Білас Я. Боротьба Митрополита Андрея Шептицького за утвердження ЗУНР (1918–1923 рр.) / Я. Білас // Українське релігієзнавство. – № 22 – Київ, 2002. 6. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918 – 1923 рр. Проблеми взаємовідносин / О. Красівський. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с. 7. Пилипів І. Греко-католицька церква в суспільно-поітичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.): монографія / Пилипів І. В. – Т.: Економічна думка ТНЕУ, 2011. – 428 с. 8. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918 – 1923 рр. Проблеми взаємовідносин / О. Красівський. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с. 8. Пилипів І. Українська греко-католицька церква та Ватикан в 20–30-х рр. XX ст. [Електронний ресурс] / І. Пилипів. – Режим доступу: <http://journal.mandrivets.com/images/file/Pylypiv.pdf> 9. Пилипів І. Міжнародна діяльність ГКЦ у контексті боротьби за самовизначення українців Польщі [Електронний ресурс] / І. Пилипів. – Режим доступу: http://starovyna.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/09/pylypiv_ss30.pdf 10. Цвентрош Г. Офіційне взаємовизнання і взаєморозуміння УНР і Апостольського престолу (Передумови, іноземні документи, їх

* Призначення папського представника політичний провід УНР схильний був розглядати як перший етап у встановленні офіційних дипломатичних відносин між Святим Престолом та УНР.

український переклад) / Г. Цвенгрош // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік». – Львів, 1993. 11. Хома І. Апостольський престіл і Україна. 1919–1922 рр. / І. Хома. – Рим, 1987. – 134 с. 12. Баб'як А. Подвиг Митрополита Андрея Шептицького як Апостольського візитатора для українців (1920–1923) і його взаємини з урядом Польщі / А. Баб'як. – Тренто-Больцано, 2013. – 238 с. 13. Лаба В. Митрополит Андрей Шептицький: його життя і заслуги / В. Лаба. – Люблин: Свічадо, 1990. – 63 с. 14. Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / пер. з фр. Я. Кравець. – Львів: Свічадо, 2014. – 512 с. 15. Mróz M. W kręgu dyplomacji watykańskiej. Rosja, Polska, Ukraina w dyplomacji watykańskiej w latach 1917–1926 / M. Mróz. – Toruń, 2004. – 390 s. 16. Мруз М. Каталіцизм на паграніччы. Адносіны каталіцкай царквы да украінскага і беларускага пытання у Польшчы у 1918 – 1925 г. / Мруз М.; пер. з польск. Мовы Я. Зеліньскага; навук. рэд. Г. Сагановіч. – Мінск: Медысонг, 2009. – 304 с. 17. Zaks Z. Problem Galicji Wschodniej w czasie wojny polsko-radzieckiej / Z. Zaks // Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej. – Т. VIII. – S. 92–97. 18. Тамборра А. Католическая церковь и русское православие: два века противостояния и диалога / Анжело Тамборра. – М.: Библиейско-богословский институт имени св. апостола Андрея, 2007. – 617 с. 19. Веденеев Д. В., Будков Д. В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки. Монографія. – К.: К.І.С., 2006. 20. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 3696, оп. 1, спр. 42. 21. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918-листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 1. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. 22. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 284. 23. Benedict XV. Esortazione apostolica «Ai Capi dei popoli belligeranti». [Електронний ресурс] / Benedict XV. – Режим доступу: http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xv/apost_exhortations/documents/hf_benxv_exh_19170801_des-le-debut_it.html 24. McVay А. Свята Столиця й Україна. Дипломатичне посередництво Князя Токаржевського Карашевича. [Електронний ресурс] / А. McVay. – Режим доступу: <http://www.annaleseclesiaeucrainae.blogspot.com/2008/04/blog-post.html> 25. Центральний державний архів України у м. Львові (далі – ЦДАЛ України), ф.681, оп. 1, Спр. 16. 26. Mróz M. Watykan i Ukraina w okresie kształtowania się systemu wersalskiego w latach 1918–1921 / M. Mróz // Dzieje Najnowsze.– № 1 – Warszawa, 2004. – S. 3–19. 27. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 284. Ч П. 28. Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності – погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення / В. Сергійчук. – Київ, 2012. – 872 с. 29. ЦДАЛ України, ф. 681, оп. 1, спр. 4. 30. Лист С. Петлюри до І. Мазепи щодо становища УНР / Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. IV. – 704 с. 31. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 307а. 32. Штогрин І. Дипломатична діяльність А. Шептицького в контексті захисту державотворчих прагнень України (1919–1923 рр.) / І. Штогрин // Українська Греко-Католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій (до 150-ліття з дня народження митрополита Галицького Андрея Шептицького та 70-ліття з дня ув'язнення патріарха Йосифа Сліпого): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Тернопіль, 24–25 квітня 2015 р.) / За заг. ред. д. істор. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. істор. н. І. Зуляка, д. філос. н. А. Колодного, д. філос. н. П. Яроцького. – Тернопіль-Київ: «Вектор», 2015. – 252 с. 33. Пилипів І. Церковно-релігійний чинник національного державотворення ЗУНР. [Електронний ресурс] / І. Пилипів. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/73302/23-Pylipiv.pdf?sequence=1> 34. Бистрицька Е. Активізація унійних питань у російсько-ватиканських відносинах 1917–1920 рр. / Е. Бистрицька // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія.–Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 247–252. 35. Государственный архив Российской Федерации, ф. 3696, оп. 1, д. 22. Письма посланника при Святейшем Престоле министру иностранных дел о политике папы Римского в отношении унии, о роли Тышкевича – представителя С. В. Петлюры в Риме и др. (15–29 мая 1919 г). 36. Трембіцький В. Дипломатичні взаємини Української Держави з Вселенським Престолом у 1918–1920 роках / В. Трембіцький // Патріархат. Нью – Йорк, 1979. Березень. – Ч. 3 (93). 37. Соловійова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.: Моногр. / В. Соловійова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с. 38. Mróz M. Misja Giovanniego Gennocchiego w charakterze wizytatora apostolskiego dla Ukrainy w latach 1920–1921 / M. Mróz // Kosciol katolicki na Wschodzie w warunkach totalitaryzmu i posttotalitaryzmu. – Siedlce–Lublin, 2010. – 145 s. 39. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 419.

Іван Штогрин

ВЛИЯНИЕ ЦЕРКОВНО-РЕЛИГИОЗНОГО ФАКТОРА НА ПРОЦЕСС УСТАНОВЛЕНИЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ СВЯТЫМ ПРЕСТОЛОМ И УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКОЙ (1919–1920 ГГ.)

В статье установлено место и роль Греко-Католической Церкви в провозглашении государственности Украины, действия ее духовенства, направленные на установление и развитие официальных отношений между Святым Престолом и Украинской Народной Республикой.

Ключевые слова: Греко-Католическая Церковь, А. Шептицкий, дипломатия, Святой Престол, Украинская Народная Республика.

Ivan Shtohryn

CHURCH AND RELIGION RELATED ASPECTS IN THE PROCESS OF ARRANGING OF DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN THE HOLY SEE AND UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC (1919–1920)

In the article the place and role of the Greek Catholic Church in the state building desires of Ukraine and the activities of its clergy turned on the establishing and development of official relations between the Holy See and Ukrainian National Republic are found out.

Key words: the Greek Catholic Church, Andrei Sheptycky, diplomacy, the Holy See, Ukrainian National Republic.

УДК 262.12: 94 (477.83/.86)

Тетяна Горан

ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ПРОЦЕСІ СТВОРЕННЯ ТА ПІДТРИМКИ ЗАХОРОНОК І СИРОТИНЦІВ (1919–1939 РР.)

У статті автор розглядає добродійну діяльність греко-католицького духовенства Перемишльської єпархії у період між двома світовими війнами. Висвітлює процес підтримки духовенством дитячих опікунських установ, сирітських притулків та захоронок (дитячих садків). Автор зазначає, що значну увагу ГКЦ у міжвоєнний період звертала на соціальний захист інвалідів війни, дітей-сиріт та на сім'ї, які втратили під час війни своїх годувальників. З цією метою створювалися дитячі опікунські установи, сирітські притулки та захоронки. Визначено, що найбільш активними у сфері добродійної діяльності були чернечі об'єднання сестер-служебниць, сестер-йоасафаток та сестер-василіанок.

Ключові слова: добродійна діяльність, духовенство, Перемишльська єпархія, сирітські заклади, захоронки.

Агресія та порушення територіальної цілісності України, анексія Криму, неоголошена війна на Донбасі за російським сепаратистським сценарієм значно посилює політичну нестабільність та суспільну напругу. Бездіяльність влади, корупція, економічна криза змушують громадян гуртуватися для досягнення спільної мети – миру та побудови цілком нової вільної, незалежної, демократичної держави. Сьогодні рушієм демократичного розвитку України є волонтерство, яке, починаючи з грудня 2013 р., стало одним із найважливіших суспільних явищ. Волонтерство досить активно розвивалося під час Революції Гідності (21 листопада 2013 р. – лютий 2014 р.), однак масштабного, суспільного значення цей рух набув з початком військової агресії на сході України. Діяльність волонтерів спрямована на забезпечення української армії всім необхідним – від одягу та бронезилетів – до зброї та автомобілів. Досить активними є волонтерські ініціативи і у ремонті військової техніки та наданні медичної допомоги постраждалим бійцям. Окрім того, створюються спеціальні центри допомоги сім'ям учасників АТО. Метою даних організацій є вирішення питань соціального захисту, реабілітації бійців та надання допомоги їх сім'ям. Варто зазначити, що в Україні існує давня традиція добродійності, благодійності та прояву милосердя до свого ближнього. Однак, якщо сьогодні тих людей, які надають безкоштовну соціальну допомогу називають волонтерами, то у минулі часи їх називали альтруїстами, добродійцями, благодійниками. У міжвоєнний період захисником духовних та матеріальних інтересів українського народу виступала Греко-католицька церква (далі – ГКЦ).

Після закінчення Першої світової війни у складний для України час повоєнної відбудови суспільного, політичного, економічного життя, провідною силою національного відродження було греко-католицьке духовенство. Опіраючись на багатовікову історію українського народу з упевненістю можна сказати, що ГКЦ відіграла неабияку роль у формуванні загальнолюдських цінностей та збереженні української ідентичності. Однією з форм прояву загальнолюдських цінностей можна вважати добродійність (благодійність), питання походження та значення якої у різні історичні епохи залишається досі відкритим. Зважаючи на відсутність єдиної визнаної думки науковою та суспільною є проблема співвідношення понять «благодійність» та «меценатство». Історія благодійності бере свій початок ще з епохи античності. У даний період суб'єктами благодійницьких відносин були держава та громадяни. Однак із запровадженням християнства джерелом благодійницької діяльності стають церкви та монастирі.

Аналізуючи українську історію ХХ ст. можна стверджувати, що благодійність, яка нерозривно пов'язана з християнством, була одним із основних напрямів діяльності ГКЦ. Автор поставила за мету здійснити комплексний, ґрунтовний аналіз добродійної діяльності греко-католицького духовенства Перемишльської єпархії у процесі створення та підтримки захоронок і сиротинців в період Другої Речі Посполитої. Тему добродійної діяльності ГКЦ у своїх працях досліджували О. Красівський [1], В. Бадяк [2], В. Перевізії [3], І. Пилипів [4], М. Швагуляк [5], С. Гнот [6]. Добродійну діяльність ГКЦ в організації руху тверезості та антиалкогольному вихованні молоді висвітлив у своїх працях Б. Савчук [7]. Діяльності ГКЦ присвятили свої праці і польські дослідники Д. Іванечко [8], С. Стемпень [9], Т. Сліва [10]. Дослідження польських науковців побудовані на основі комплексного аналізу закордонних архівних джерел, а тому дозволяють глибше вивчити добродійну діяльність ГКЦ.

У зазначений період основна увага ГКЦ була звернена на допомогу інвалідам війни, дітям-сиротам та сім'ям, які втратили своїх годувальників. З цією метою створювалися дитячі опікунські установи, сирітські притулки та захоронки (дитячі садки – примітка автора). Фактично ГКЦ у складний для України міжвоєнний період перебрала на себе деякі функції держави та зробила значний внесок у розвиток освіти, медицини та культури. Варто зазначити, що перша, так звана «сирітська захоронка» створена у австрійський період, ще задовго до Першої світової війни. Виникла вона у с. Жужіль (сьогодні Сокальський район Львівської області) у 1892 р. з ініціативи священика К. Селецького (1835–1918 рр.). керівництво захоронкою здійснювали сестри-служебниці. Вже у 1898 р. священиком створена чергова захоронка у с. Цеблів, якою опікувалися сестри-йосафатки. 12 грудня 1915 р., напередодні дня Святого Андрія Первозванного, у Львові відкрито сирітський притулок, діяльність якого була спрямована на допомогу дітям, які внаслідок воєнних дій залишилися без батьків та сім'ї [4, с. 252–253]. Комітет створено за сприяння митрополита Андрея Шептицького, а фінансову допомогу надав американський комітет допомоги дітям, організований сенатором Гербертом Гувером (31 президент США 1929–1939 рр. – примітка автора). У 1918 р. комітети опіки створені у Перемишльській та Станиславівській єпархіях. У межах новостворених комітетів діяли єпархіальні товариства допомоги, діяльність яких скеровувалася на надання допомоги постраждалим внаслідок війни, а також сиротам та вдовам священиків. Окрім того, комітети опікувалися дітьми, яких покинули батьки, утримуючи так звані «захисти». Так, у Львівській єпархії було 18 захистів, а у Перемишльській єпархії втричі менше – 6 [11].

10 вересня 1917 р. при монастирі монахів-студитів в Уневі створено фонд для українських сиріт ім. митрополита Андрея Шептицького, який налічував 312 тис. крон. 23 березня 1918 р. засновано «Захист ім. митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт у Львові». Членом-співзасновником інституції був і перемишльський єпископ Й. Коциловський [4, с. 255]. Окрім того, створювалися й інші опікунські організації: у грудні 1918 р. – Український громадянський комітет, у квітні 1920 р. – Український фонд воєнних вдів та сиріт. Мета вказаних інституцій полягала у наданні матеріальної, медичної та моральної допомоги українцям, які потрапили у полон та були інтерновані. Окрім того, опікунські організації сприяли культурно-національному відродженню української молоді.

Досить поширеною у період Другої Речі Посполитої була практика створення захоронок. Однак це була досить важка та довготривала справа, адже для їх створення необхідно були отримати спеціальний дозвіл шкільної кураторії. Організатори захоронки подавали на розгляд шкільного уряду низку документів: матеріали щодо річного бюджету, рішення воєводи про технічний стан будівлі, в якій повинна була діяти захоронка, інвентаризація майна тощо. Обов'язковим було свідоцтво про педагогічну освіту вихователя, а також так зване «свідоцтво моральності». Новостворена захоронка мала власний внутрішній статут.

Захоронки у Перемишльській єпархії знаходилися під опікою сестер-служебниць, сестер-йосафаток, сестер-василіанок. Згідно з вимогами, одна вихователька могла працювати не більше, ніж з 40 дітьми. Однак це правило не завжди виконувалося, тому що вік дітей у захоронках обмежувався тільки нижньою межею – 3 роки. У деяких захоронках Перемишльської єпархії перебувало значно більше дітей. У 1921 р., незважаючи на складну суспільно-політичну та економічну ситуацію, у 31 сирітському захисті Львівській архієпархії перебувало 1400 дітей-сиріт (5 % від їх загальної кількості). У Перемишльській єпархії станом на 1922 р. утримувалося 6 захистів, у яких перебувало 263 дитини, з них 10 сиріт з родин греко-католицьких священиків [12, арк. 9].

Однак більшість опікунських сирітських закладів, захоронок міжвоєнного періоду діяли під опікою сестер-служебниць. Станом на 1928 р. під їх опікою діяли захоронки у: Белзі (50 дітей), Бориславі (60 дітей), Ветлині (45–55 дітей), Добромилі (45 дітей), Жовкві (40 дітей), Жужелі (40 дітей), Любелі (точна кількість дітей не відома), Мостах Великих (50 дітей), Перемишлі (Болонь) (60–70 дітей), Прилбичах (40 дітей), Самборі (45 дітей), Старому Самборі (50 дітей), Трускавці (45–55 дітей), Угерцях Винявських (40–50), Угневі (55 дітей), Ярославі (50 дітей). Захисти

функціонували у: Волянці (точна кількість дітей невідома), Дрогобичі (26), Жовкві (12 дітей), Новосілках-Дидинських (16 дітей) [13, с. 384–386]. Загалом, у 1928 р. діяло 16 захоронок (742 дитини) та 4 сирітські захисти (54 дитини). Під їх опікою у Перемишльській єпархії в 1928 р. діяло п'ять захоронок у: Цеблеві, Боянці, Журавиці, Хлівчанах та Яворові. Натомість, сестри-василіанки опікувалися тільки однією захоронкою в Улично [13, с. 387].

Фінансове, матеріальне утримання захоронок, сирітських притулків та захистів далеко не завжди було під силу греко-католицькому духовенству. Окрім того, польська влада виділяла незначну допомогу тільки військовим сиротам, вік яких не перевищував 14 років. Тому, потрібно було шукати власні джерела фінансування. Захоронки у Белзі та Самборі утримувалися за рахунок дотацій «Товариства захорони», у Бориславі – за рахунок пожертв вірних, а також праці сестер, у Ветлині – за рахунок добровільних пожертв, у Добромилі деякі кошти виділяв магістрат, у Жовкві, Жужелі, Любелі, Мостах Великих, Угерцях Винявських утримання захоронок відбувалося за рахунок власної земельної ділянки, праці сестер та добровільних пожертв вірних. Добровільні пожертви на функціонування захисту сиріт у Волянці вносила християнська громада Борислава. Захоронка у Дрогобичі отримувала матеріальне забезпечення тільки за рахунок невинної праці сестер, а також добровільних пожертв вірних. Захист сиріт у Новосілках-Дидинських перебував на утриманні товариства «Єпархіальна поміч». У Прилбичах утримували захоронку Шептицькі, а у Ярославі – Братство Матері Божої. Захоронку у Перимішлі, створену ще у 1905 р., утримувало Братство святого отця Миколая [13, с. 384–386]. У 1930 р. діяло 16 захоронок, у яких працювало 67 сестер-служебниць, а також 3 захисти – 14 сестер-служебниць. Під егідою сестер-йоасафаток функціонувало шість захоронок у: Цеблеві, Боянці, Журавиці, Сурухові, Хлівчанах та Яворові [14, с. 228].

У 1937 р. у Перемишльській єпархії кількість захоронок збільшилася удвічі (1928 р. – 16, 1930 р. – 16, 1937 р. – 30 захоронок). У 30-ти захоронках працювали 123 сестри-служебниці. Варто зазначити, що кількість сестер, які опікувалися притулками, була досить незначною, у порівнянні з кількістю дітей. Так, у Бориславі (Львівське воєводство) 6 сестер опікувалися одночасно 80 дітьми із захоронки та 25 із сирітського захисту. У захоронці в Тартакові 4 сестри доглядали за 50 дітьми. В захоронках у Бірчі, Волянці, Перемишлі, Прилбичах, Сокалі, Угерцях Винявських, Устріках Долішніх перебувало по 60 дітей. Найчисленнішою була захоронка у Жовкві, яка нараховувала 150 дітей, за якими доглядало тільки 5 сестер-монахинь [15]. У більшості випадків це були захоронки та захисти, які функціонували цілий рік. Однак у сирітському захисті у Турці приймали 10 дітей, і тільки влітку – 50 дітей. Кожна із захоронок мала свою сестру-настятельку.

Незважаючи на те, що в Перемишльській єпархії діяла значна кількість дитячих благодійних організацій, певна частина дітей опинилася поза межами притулків. Тому благодійницькі функції частково виконувало Братство святого отця Миколая у Перемишлі. Значна увага членами братства приділялася добродійній діяльності, яка проявлялася у різних формах допомоги вбогим, немічним та вдовам священиків. За ініціативи братства у Перемишлі створено захоронку для дітей (1905 р.) та дві школи, навчання у яких велося українською мовою [16, к. 2].

Перша світова війна принесла значні як матеріальні, так і людські втрати, зокрема серед греко-католицького духовенства. Закономірним було прагнення українського населення до забезпечення соціального захисту сім'ям, вдовам та сиротам, які внаслідок воєнних дій залишилися без годувальників. Проте держава не робила жодних серйозних кроків. у цьому напрямку [17]. Матеріальні витрати на забезпечення дітей всім необхідним (житлом, одягом, продуктами харчування) черговий раз взяло на себе греко-католицьке духовенство. Існувало декілька шляхів фінансування діяльності сирітських притулків: закордонна допомога; незначні фінансові дотації держави, які не мали постійного характеру; одноразові субсидії Міністерства праці і суспільної опіки; кошти громад, де до цього часу проживали сироти; добровільні пожертви тощо.

У міжвоєнний період греко-католицьке духовенство змушене було самостійно займатися пошуком коштів, необхідних для добродійної діяльності. Значну частину коштів сирітські притулки отримували завдяки пожертвам вірних. Однак, згідно з чинним законодавством, у Польській державі для того, щоб провести збір пожертв, необхідно було отримати спеціальний дозвіл влади. Але навіть збір пожертв та незначна, можна сказати мізерна, дотація уряду на утримання дитячих притулків не могли в повному обсязі забезпечити їх діяльність. У 1924 р. рада «Захисту ім. митрополита Андрея Шептицького» надала одноразову фінансову допомогу на суму 200 доларів США для сиріт Перемишльської єпархії та удвічі менше (100 доларів США) для Станіславівської [18, арк. 153].

Значну матеріальну допомогу діяльності сирітській організації у Перемишльській єпархії надавало товариство «Єпархіальна поміч». Добродійні фонди товариства поповнювалися за рахунок вступних внесків, добровільних пожертвувань вірних, а також державної дотації. У 1921 р.

бажаючи вступити до товариства та члени товариства «Єпархіальна поміч» мали сплачувати щорічний внесок у сумі 100 польських марок. Загалом, на потреби сирітських притулків у 1921 р. зібрано 2697656 польських марок (2044796 марок – добровільні пожертви та 652860 марок – державні дотації – примітка автора) [19, к. 61, 81].

У 1922 р. товариство «Єпархіальна поміч» утримувало два захисти у Перемишлі (112 хлопчиків та 13 дівчат), в Яворові (51 дівчинка), в Дрогобичі (57 дівчат), в Кристонополі (15 дівчат) і в Жовкві (15 дівчат). Загалом, під опікою товариства перебувало 263 дитини, з яких 6 – дошкільного віку та 257 дітей – шкільного. Варто зазначити, що тільки 10 дітей-сиріт походили із сімей священиків. На основі аналізу архівних джерел можна стверджувати, що у захоронках та захистах дітям надавався не тільки притулок, а й належне виховання та формування у них християнсько-моральної особистості. Надання дітям-сиротам освіти вважалося одним із пріоритетних напрямків доброчинної діяльності духовенства. Так, із 263 дітей, які перебували під опікою духовенства, 15 хлопчиків навчалися у гімназії, 9 хлопчиків вивчали різноманітні ремесла, 3 дівчинки вчилися кравецтва, 7 дівчаток відвідували учительську семінарію та 3 дівчат вступило до монастиря сестер-василіанок [20, с. 67–68]. На утримання однієї дитини щоденно витрачалася 41 польська марка, щомісячно – 1243 польських марок, щорічно – 14921 польських марок. На початку 1922 р. товариство «Єпархіальна поміч» збило для дітей-сиріт 1111050 польських марок, а до червня 1922 р. – 1874346,6 польських марок, 36 доларів, 2 чеські крони, 1 чеську марку [21–22]. Єпископ Й. Коциловський особисто пожертвував для захистів 1296429,24 польських марок. На III-ix загальних зборах товариства «Єпархіальна поміч», які відбулися у Перемишлі 25 квітня 1922 р. зазначалося, що для захисту у Перемишлі зібрано: 640 кг пшениці, 2987 кг ячменю, 7277 кг картоплі, 315 кг хліба, 280 кг м'яса, 3066 штук яєць, 960 головок капусти [23]. Однак зібраних коштів та харчів було замало для утримання такої кількості дітей. Тому, «управа мусить не лиш здержати припинанне новозголошуваних дітий, але, коли матеріальні засоби не побільшаться значно, треба буде відсилати і сі діти, які тепер є в захистах, або до найближшої родини або до громад їх приналежності» [23].

У 1930 р. відбулося чергове засідання виділу товариства «Єпархіальна поміч», друга секція якого представила звіт доброчинної та опікунської діяльності. Згідно зі звітом, товариство надавало допомогу захисту для хлопчиків у Новосілках Дідинських (8446,40 злотих) та двом захоронкам у Дрогобичі і Яворові. Сестрам-служебницям, сестрам-василіянкам та сестрам-йосафаткам з фонду товариства виділено 3717,35 злотих, допомога учням та ремісникам нараховувала 1292,70 злотих [24]. Зважаючи на те, що хлопчики могли перебувати у захисті тільки до 10 років, члени товариства посприяли влаштуванню 5 сиріт на навчання у бурсу св. Миколая у Ярославі. У звіті йдеться про те, що «надто удержує То-во троє дівчат в інтернаті СС. Василіанок в Перемишлі. Дітвора у захистах учащає до місцевих шкіл а старші дівчата в Дрогобичі до прив. учит. семинара СС. Василіанок. Для захисту у Новосілках випрацьовано окремий правильник по вимогам Міністерства сусп. опіки» [24].

У 1933 р. товариству «Єпархіальна поміч» вдалося продовжити контракт винайму будівлі для захисту у Новосілках на 3 роки, а також зменшити чинш з 900 злотих – до 700 злотих щорічно. Як і в попередні роки захист у Новосілках (17 хлопчиків під опікою 5 сестер) знаходився на повному утриманні товариства, яке виділило 6207,68 злотих. 4-ох хлопчиків із захисту відправлено на навчання у бурсу св. Онуфрія в Ярославі. Оплату за навчання у розмірі 80 злотих щорічно вносило товариство. Окрім того, у 1933 р. за ініціативи членів товариства у Новосілках створено «Захоронку Еп. Помочі» під опікою сестер-йосафаток та розроблено план створення сирітської інституції в Устриках Долішніх. Товариство виділило 1548,65 злотих на потреби школи у Новосілках та 350 злотих – для сестер-василіанок [25].

На повному утриманні товариства «Єпархіальна поміч» у 1937 р. перебував сирітський захист в Новосілках під егідою сестер-служебниць. Захист налічував 19 хлопчиків (за даними церковного шематизму – 18 хлопчиків – примітка автора), якими опікувалися 6 сестер та прислуга. Як дізнаємося із звіту, на безпосередньому утриманні товариства «Єпархіальна поміч» перебувало 3 учнів гімназії у Новосілках: Тадей Дубек, Микола Залуцький, Ярослав Юрчак. Товариство надавало фінансову допомогу також захоронці у Яворові, управителькою якої була сестра-йосафатка Даниїла Якубенко. Загалом, товариство виділило 4828 злотих на захист у Новосілках, 1804 злотих – для сестер-василіанок і сестер-йосафаток, 2288 злотих – на допомогу учням і ремісникам [26].

Справа опіки над дітьми-сиротами належала до однієї з найважливіших. З цією метою організовувалися спеціальні громадські сирітські ради. Проте голова Апеляційного суду в м. Львові жалівся, що «... деякі Всч. ОО. Душпастирі відтягаються від праці у Громадських Радах Сирітських, що мають за ціль служити поміччю і порадою опікунчим Судам у сирітських справах». Він закликав душпастирів, щоб вони «радо і охотно брали участь у згаданих Радах» [27].

Таким чином, у складний міжвоєнний період ГКЦ частково перебрала на себе функції держави, які полягали у організації соціальної опіки над вірними. Основна увага звертала на допомогу дітям-сиротам. Греко-католицьке духовенство ініціювало створення у Перемишльській єпархії цілої низки опікунсько-виховних закладів (захоронок, захистів, сиротинців). Не можна залишити поза увагою і той факт, що найбільш активними у сфері добродійної діяльності були чернечі об'єднання сестер-служебниць, сестер-йосафаток та сестер-василіанок. Проблема матеріального забезпечення цих інституцій лягла на плечі духовенства. Перевага у фінансуванні сиротинців належала Церкві. Держава не приймала активної участі у матеріальному забезпеченні опікунських установ, обмежуючись незначними, можна сказати мізерними, дотаціями. Подальшого наукового вивчення потребує питання добродійної діяльності греко-католицького духовенства Перемишльської єпархії у сфері освіти, культури та науки, а також соціальної допомоги безробітним та людям похилого віку.

Список використаних джерел

1. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин / О. Красівський. – Київ: Вид-во УАДУ, 1998. – 299 с.
2. Бадяк В. Наш владика: Життя та посмертні минарства перемишльського єпископа Йосафата Коциловського / В. Бадяк. – Львів: Вид-во Отців Василян «Місіонер», 2000. – 110 с.
3. Перевезій В. О. До проблеми латинізації УГКЦ в 20–30-х рр. XX ст. / В. О. Перевезій // Історія релігій в Україні. Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20–22 травня 2003). – Львів: Логос, 2003. – Кн. 1. – С. 429–434.
4. Пилипів І. В. Греко-католицька церква у суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.): монографія / І. В. Пилипів. – Тернопіль: Економічна думка, 2011. – 440 с.
5. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація на Західній Україні на початку 30-х рр. XX ст. / М. Швагуляк // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 111–145.
6. Гнот С. І. Добродійна діяльність греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. І. Гнот. – Львів, 2003. – 19 с.
7. Савчук Б. Корчма: Алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 248 с.
8. Iwaneczko D. Biskup Josafat Kocyłowski (1875–1947) / D. Iwaneczko // Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. T. 3. – Przemyśl, 1996. – S. 247–260.
9. Stępień S. Organizacja i struktura terytorialna greckokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1918–1939 / S. Stępień // Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 3. – Przemyśl, 1996. – S. 191–219.
10. Sliwa T. Kościół greckokatolicki w Polsce w latach 1918–1939. Koscol w II Rzeczypospolitej / T. Sliwa. – Lublin, 1980. – S. 149–163.
11. Греко-католицька церква і добродійність // Мета. – 5 липня 1931.
12. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДАЛ України), ф. 408, оп. 1, спр. 582, арк. 9.
13. Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської, Сянської на рік Божий 1928. – Перемишль: Відбито в печатні греко-катол. Капітули, 1928. – 420 с.
14. Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської, Сянської на рік Божий 1930. – Перемишль: Відбито черенками печатні греко-катол. Капітули, 1930. – 260 с.
15. Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської, Сянської на рік Божий 1937. – Перемишль: Накладом греко-катол. Капітули, 1937. – 164 с.
16. Arhiwum Państwowe w Przemyślu (далі – APP), Zespół 1085, Sygn. 8 Bractwo św. MikołajawPrzemyślu / Statutz 1928 r. (1932). – 8 s.
17. Конкордат. Дослівний текст польсько-ватиканської угоди // Діло. – 24 лютого 1925. – С. 2.
18. ЦДАЛ України, ф. 358, оп. 1, спр. 163, арк. 153.
19. APP, Zespół1088 Towarzystwo «Pomoc Diecezjalna» w Przemyślu, Sygn. 1 Protokoly z ogolnych zebrań i posiedzeń wydziału (1918–1928). – 194 k.
20. Протокол III Загальних зборів товариства «Єпархіальна поміч» в Перемишлі, які відбулися дня 25 квітня 1922 р. // Перемиські Єпархіальні Відомости. – 1922. – Ч. 3. – С. 67–68.
21. Виказ жертв на сироти під зарядом II-ї секції товариства «Єпархіальна поміч» в Перемишлі, зложених з нагоди Христового Різдва в січні 1922 р., а надісланих до дня 3 лютого 1922 р. // Перемиські Єпархіальні Відомости. – 1922. – Ч. 1. – С. 22–25.
22. Виказ жертв на сироти під зарядом II-ї секції товариства «Єпархіальна поміч» в Перемишлі надісланих від 3 лютого до 24 червня 1922 р. // Перемиські Єпархіальні Відомости. – 1922. – Ч. 3. – С. 67–68.
23. Протокол III Загальних зборів товариства «Єпархіальна поміч» в Перемишлі, які відбулися дня 25 квітня 1922 р. // Перемиські Єпархіальні Відомости. – 1922. – Ч. 3. – С. 67–68.
24. Звіт з діяльності Виділу Е. П. за час від 2. липня 1929. до 16. червня 1930. // Перемиські Єпархіальні Відомости. – 1930. – Ч. VIII-XI. – серпень-вересень. – С. 127.
25. Звіт з діяльності Виділу Тов-а П. Е. П. за час від 1. червня 1932. до 1. червня 1933. // Перемиські Єпархіальні Відомости. – 1933. – Ч. XII. – грудень. – С. 132–134.
26. Звіт з діяльності Виділу Тов-а «П. Е. П.» за час від 1. червня 1936. до 1. Червня 1937. // Перемиські Єпархіальні Відомости. – 1937. – Ч. IX. – листопад. – С. 110.
27. В справі належання ОО. Душпастирів до громадських Рад Сирітських // Перемиські Єпархіальні Відомости. – 1937. – Ч. IV. – квітень. – С. 50.

Татьяна Горан

**БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОГО
ДУХОВЕНСТВА ПЕРЕМЫШЛЬСКОЙ ЕПАРХИИ В ПРОЦЕССЕ СОЗДАНИЯ
И ПОДДЕРЖКИ ЗАХОРОНОК И ДЕТСКИХ ДОМОВ (1919–1939 ГГ.)**

В статье автор рассматривает благотворительную деятельность греко-католического духовенства Перемышльской епархии в период между двумя мировыми войнами. Освещает процесс поддержки духовенством детских попечительских учреждений, сиротских приютов и захоронок (детских садов). Автор отмечает, что основное внимание ГКЦ в межвоенный период обращала на социальную защиту инвалидов войны, детей-сирот и на семьи, потерявшие во время войны своих кормильцев. С этой целью создавались детские опекунские учреждения, сиротские приюты и захоронки. Определено, что наиболее активными в сфере благотворительной деятельности были монашеские объединения сестер-служебниц, сестер-иосафаток и сестер-василианок.

Ключевые слова: благотворительная деятельность, духовенство, Перемышльская епархия, сиротские учреждения, захоронки.

Tetyana Goran

**CHARITY ACTIVITIES GREEK CATHOLIC CLERGY OF PRZEMYSL DIOCESE IN THE
CREATION AND SUPPORT OF CHILDREN'S WARD AND ORPHANAGE
(1919–1939)**

The article examines the charitable activities of the Greek Catholic clergy in Przemyśl diocese in the period between the two world wars. Highlights process clergy support children's custodial institutions, orphanages and children's ward. The author notes that the focus of the GCC in the interwar period were drawn to the social protection of disabled war veterans, orphans and the families who have lost of their breadwinners during the war. To this end created children's guardianship institutions, orphanages and shelters (kindergartens). Determined that the most active in charitable activities were the monastic association ss. Servants, ss. Jehoshaphat and ss. Basilian.

Key words: charitable activities, clergy, Przemyśl diocese, orphanages, children's ward.

УДК 94 (477. 83/. 86): 271: 28

Ольга Маслій

**РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО ЖІНОЧИХ ЧЕРНЕЧИХ СПІЛЬНОТ
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х РР.)**

У статті досліджується ліквідація жіночих монастирів Греко-католицької церкви сталінським тоталітарним режимом на території західних областей Української РСР. Основну увагу приділено висвітленню ставлення державного керівництва СРСР до чернечих спільнот після насильницького «возз'єднання» Греко-католицької церкви з Російською православною церквою. Автор описує процес закриття монастирів, ув'язнення і заслання монахинь у в'язниці і табори в останні роки сталінського керівництва.

Ключові слова: «возз'єднання», монастир, репресії, Греко-католицька церква, черниці.

У другій половині 1940-х рр. прийшов час важких випробувань для Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ). Сталінський партійно-тоталітарний режим спробував позбавити Церкву, яка впродовж століть відігравала важливу роль у громадському і духовному житті Галичини, найважливішого – права на існування. Упродовж 1946–1989 рр. ГКЦ була, по суті, найбільшою нелегальною Церквою, водночас найчисленнішою в СРСР християнською спільнотою, представники якої, незважаючи на переслідування і заборони, зберігали відданість своїй релігійній конфесії, чинили опір радянській системі [1, с. 4]. Складовою інституцією Церкви було чернецтво, яке своїми витоками на українських землях сягає ще XI ст. З утвердженням радянської влади, що пропагувала вояковничий атеїзм, українське чернецтво зазнало репресій, ув'язнення і заслання.

У сучасній історичній науці окремі розвідки про ліквідацію чернечих спільнот ГКЦ здійснили О. Турій, Я. Глистюк, Б. Боцюрків, Я. Стоцький, І. Андрухів, П. Кам'янський та деякі ін. [2–5]. Процес закриття монастирів і репресій жіночого чернецтва частково висвітлювався у працях С. Сало, О. Кіс і А. Великого [6–8]. Однак досі бракує комплексного аналізу ліквідації жіночих чернечих спільнот, що діяли на території Галичини до 1946 р. Головні відомості про ліквідацію і

переслідування монаших спільнот дізнаємося за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Івано-Франківської та Тернопільської областей. Крім того, важливу джерельну базу дослідження становлять архівні матеріали Інституту історії Церкви та Головного архіву сестер-служебниць Непорочної Діви Марії (м. Рим), де збереглися спогади свідків важких часів гоніння та репресій.

Мета статті – розкрити процес ліквідації жіночих чернечих спільнот ГКЦ на території Галичини радянською владою.

Особливу увагу сталінського режиму після Другої світової війни привернула Галичина. По-перше, треба було «радянлізувати», тобто інтегрувати в радянську систему всі політичні, наукові та правові інститути краю. По-друге, радянська влада була змушена аж до 1950-х рр. тримати у Західній Україні військові підрозділи, поки не був зламаний опір українського повстанського руху. Крім того, щоб закріпитися в Галичині, нова влада вважала за необхідне витіснити з публічного життя церковні та релігійні організації [3, с. 405]. Для цього було необхідним взяти цілу низку заходів, адже Західна Україна відзначалася особливою концентрацією і великим розмаїттям релігійних спільнот, які в інших регіонах СРСР на той час не існували.

Сигналом до початку переслідування черниць стало відновлення радянської влади в липні 1944 р., коли в результаті наступу Червоної армії майже вся територія Західної України була звільнена від німецько-фашистської армії. Під час боїв за визволення Кристинополя (сучасне м. Червоноград Львівської обл.), де знаходився новіціятський будинок сестер-служебниць Непорочної Діви Марії (далі – СНДМ), 18 липня 1944 р. загинула сестра Тарсикія (Ольга Мацьків) СНДМ. Після її вбивства радянські солдати оточили будинок монахинь і розпочали обшук монастирського приміщення. Зі спогадів Гліби Бойчук, яка була очевидцем цих подій, дізнаємося про причини цього вбивства: «Солдати побачили на коридорі бездиханне тіло с. Тарсикії. Старшина здивовано запитав: «Хто це зробив?». Тоді один із солдатів зізнався: «Це я її забив». На питання настоятельки Моніки Болести, навіщо він це зробив, відповів: «Тому що вона монашка» [9, с. 122].

Вороже налаштовані до греко-католицьких черниць були також представники Польського комітету національного визволення. Так, 8 листопада 1944 р. на свято великомученика Димитрія була вбита поляками-комуністами сестра Елена згромадження сестер св. Йосифа-Обручника Пречистої Діви Марії (далі – св. Йосифа ОПДМ) у с. Заболотцях (сучасне село Бродівського району Львівської обл.), а осінню, наступного року, у віці 28 років, була застрелена сестра Євдокія Шурма згромадження сестер св. Йосифа-ОПДМ у с. Хлівчани (сучасне село Сокальського району Львівської обл.) [10, с. 60]. Вбивство черниць ГКЦ радянськими і польськими солдатами, було свідченням широкої атеїстичної пропаганди радянського уряду, який Церкву та її представників представляв як ворогів радянської держави.

Сучасні дослідники історії Церкви О. Турій і Я. Глистюк виділяють чотири етапи процесу ліквідації чернечих спільнот у Галичині на основі таємних інструкцій і розпоряджень представників різного рівня державних і партійних органів, а також спецслужб. Першим етапом був збір інформації про монаші спільноти. Так, 22 січня 1945 р. єпископу ГКЦ у м. Станіславові уповноважений у справах релігійних культів при Раді Народних Комісарів (далі – РНК) СРСР у Станіславській області висловив прохання через кілька днів, до 27 січня подати інформацію про монастирі, їх матеріальні ресурси та кількість ченців [11, арк. 6].

Із листа єпископського ординаріату «До уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР» під № 183 від 13 лютого 1945 р. дізнаємося про кількість монастирів та монахинь ГКЦ на території Станіславської обл. До ліквідації Церкви в 1946 р. тут працювали такі монаші спільноти: сестри Чину святого Василія Великого (далі – ЧСВВ) – 79 монахинь, Згромадження сестер Служебниць Непорочної Діви Марії – 114 монахинь, Згромадження сестер Милосердя святого Вінкентія – 20 монахинь, Згромадження сестер Пресвятої Родина – 13 монахинь, Згромадження сестер-мироносиць – 70 монахинь та Згромадження сестер священномученика Йосафата – 5 монахинь [11, арк. 2–5].

У Державному архіві Тернопільської області зберігається інформація про кількість жіночих монастирів ГКЦ. Так, на Тернопільщині станом на 1 жовтня 1945 р. діяли такі монаші спільноти: сестри ЧСВВ, Згромадження сестер СНДМ, Згромадження сестер Пресвятої Родина, сестри Згромадження священномученика Йосафата та сестри Студійського уставу. Кількісно черниць ГКЦ на території Тернопільської обл. було близько 150 осіб [4, с. 77]. Уповноважений у справах релігії у Львівській області П. Кучерявий доповідав, що на території області станом на 1 січня 1946 р. нараховувалося 38 жіночих монастирів, у яких проживало 776 монахинь [3, с. 166].

Наступним кроком щодо ліквідації чернецтва ГКЦ було обкладання монастирів непосильним податковими тягарями, поступове обмеження площі угідь та конфіскація худоби, техніки й реманенту, відбирання житлових і господарських приміщень під різними приводами. Посилення

морального тиску на провідників чернечих згромаджень здійснювалося представниками державних органів із застосуванням судово-адміністративних методів «переконання» (арештів, затримань, допитів, штрафів) [2, с. 366]. Про це довідуємося з доповідної записки уповноваженого в справах релігійних культів у Львівській області П. Кучерявого, в якій рекомендувалося скоротити для монахинь розмір житлової площі на особу, так само, як і розміри належних монастирям земельних, городніх та садових наділів, зобов'язати їх регулярно сплачувати державні натуральні та грошові податки. Крім того, запропоновано усунути настоятелів з існуючих монастирських «гетто» [3, с.167].

Переслідування монахинь відбувалося по-різному. Одні ставали жертвами арештів, інші – постійного застрашування під час допитів. Водночас було націоналізовано монастирські будинки та з наказу уповноваженого в справах релігійних культів обкладено податками. За свій монастир у м. Жовква Львівської області сестри-служебниці з 1944 р. сплачували щорічно податок у сумі 10 тис. крб. щорічно. Зі спогадів сестри Модести Фірманюк довідуємося, що «сестри, як могли, збирали гроші, щоб платити податок за будинок, випродували всі цінні речі, що мали». Так тривало два роки, але це не допомогло. До їх будинку, що мав 14 кімнат, поселили військових, які повернулися з фронту [7, с. 77]. Це був лише початок довголітнього тиску проти монахинь і їх боротьби за право мешкати у своєму будинку.

Терор на чернечі спільноти значно посилювався напередодні псевдособору в березні 1946 р. Начальник управління народного комісаріату державної безпеки Львівської області О. Воронін 22 листопада 1945 р. повідомляв першому секретареві обкому партії А. Грушецькому, що «монастирі Греко-католицької церкви виступили проти возз'єднання. Нами заплановано заходи з переселенням монахів та монашок з таким розрахунком, щоб у Львівській обл. створити по одному монастирю кожного ордену» [3, с. 121].

«Укрупнення» монастирів, перенесення чернечих помешкань із центру на периферію, з місць, де вони мали значну підтримку населення, до віддалених сіл (це дало б змогу зосередити монахинь кожного з чинів і згромаджень в одній обителі під наглядом органів держбезпеки), стало наступним кроком радянської влади щодо ліквідації чернецтва на початку 1946 р. Наприкінці березня 1946 р. облвиконком затвердив «План-проект переселення і злиття монастирів і монахів ГКЦ в Станіславській обл.», що мав проходити у два етапи. На першому етапі поставлено за мету черниць василіянок переселити у с. Підмихайлівці (Рогатинського району), сестер служебниць – у монастир по вул. Дзержинського, 94 (сучасна вул. гетьмана І. Мазепи) у м. Станіславові. Жіночі монастирі в с. Гошеві Долинського району та с. Войнилові (сучасне селище Калуського району) залишилися тимчасово у своїх приміщеннях. На другому етапі передбачалося відправити всіх черниць на проживання до близьких родичів або поселити в будинках для перестарілих [5, с. 312]. Приміщення монастирів планувалося використати для господарських потреб.

Ліквідація чернечих спільнот особливо швидкими темпами відбувалася в Тернопільській області. У доповідній записці уповноваженого Ради у справах релігійних культів у Тернопільській області І. Чирви своєму київському начальнику П. Вільховому за третій квартал 1946 р. в розділі «Про монастирі» наголошувалося: «Уніатських монастирів в області немає, тому ніяких повідомлень не чекайте» [12, арк. 34]. В аналогічній записці за четвертий квартал 1946 р. сказано: «Діючих монастирів в області немає, є чернечі групи по 3–5 черниць, усього таких груп 26 із загальною кількістю черниць 117. Більшість із них працюють у різних організаціях, основним чином у лікувальних закладах» [4, с. 78].

Зазвичай, чернецтво ГКЦ у період «возз'єднання» з Православною церквою чинило опір Львівському псевдособору 1946 р. Так, уповноважений в справах РПЦ у Станіславській області запитував у листі голову Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Ходченка, як він може реєструвати греко-католицьких ченців і черниць «православними», якщо всі «монашествующие» категорично відмовлялися «приймати православну віру і залишаються уніатами» [5, с. 313]. Про це, зокрема, 3 жовтня 1945 р. писав о. Г. Костельник у листі до патріарха Російської православної церкви (далі – РПЦ) Алексія, що «центром агітації проти «возз'єднання» залишаються монахи. Усі наші монаші чини, жіночі й чоловічі, стійко стоять за унію, і немає надії, щоб це змінилося» [3, с. 127].

У чотирьох галицьких областях станом на 12 березня 1947 р. діяло 12 жіночих монастирів, у яких перебувало 214 монахинь. На території Львівської області сестри-василіянки мали сім монастирів (126 монахинь), по одному монастиреві – сестри-служебниці (35 монахинь), сестри милосердя св. Вінкентія (11 монахинь), сестри св. Йосафата (9 монахинь), сестри Пресвятої Родини (8 монахинь). У Станіславській області знаходилося шість жіночих монастирів (104 монахині), а в Дрогобицькій – залишилося лише два жіночих монастирі – один у самому Дрогобичі з 30 монахинями та другий – у Самборі, де перебувало 15 сестер-служебниць [3, с. 169].

Кількість чернечих обителей різко скоротилася впродовж двох років, починаючи з 1946 р., після насильницької ліквідації ГКЦ. У 1949 р. у Львівській області діяло лише три монастирі, а в

Станіславській – шість. Секретареві ЦК КПУ М. Хрущову уповноважений при Раді у справах релігійних культів П. Вільховий 29 вересня того ж року, писав: «На сьогоднішній день на території УРСР ГКЦ з усіма її адміністративно-церковними органами повністю припинила своє існування, за винятком кількох греко-католицьких чоловічих та жіночих монастирів» [13, с. 218]. З цього документу також дізнаємося, що на 1949 р. чернечі будинки вже повністю були ліквідовані у Тернопільській та Дрогобицькій областях.

Після ліквідації ГКЦ усе майно, включаючи будівлі, що належали жіночим монастирям, було поступово націоналізовано, а сестер або відправлено на заслання, або ж примусово розігнано [3, с. 123]. Так, жертвами ув'язнення, репресій та заслання стали сестри-василіянки – 26 черниць [6, с. 321–324, 328–354], сестри-служебниці – 30 черниць [14, с. 437], сестри св. Йосифа-ОПДМ – 12 черниць [15, с. 12], сестри-студитки – 9 черниць [16, с. 45–47], сестри Пресвятої Родина – 4 черниці [17, с. 15–19]. Представників греко-католицького духовенства і чернецтва сталінський режим засуджував за політичною статтею 54 Кримінального кодексу УРСР (ст. 54-1 «А» – зрада Батьківщини; ст. 54-10 – антирадянська пропаганда і агітація; ст. 54-11 – участь у контрреволюційній організації). Вироки коливалися від 10 – до 25 років, часто з позбавленням громадянських прав на три-п'ять років і з конфіскацією майна [1, с. 25].

У доповідній записці уповноважений в справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР П. Вільховий 20 березня 1950 р. подавав дані про реальний стан чернечих спільнот. Зокрема, зазначалося, що на території Галичини діяльними на той час залишалися сім жіночих монастирів, де проживало 101 черниця, державна влада поділяла їх на «працездатних» і «непрацездатних»:

1. Якторівський жіночий монастир у с. Ясенівка Глинянського району Львівської обл. (19 працездатних, 32 непрацездатних);
2. Суховольський монастир у с. Суховоля Івано-Франківського району Львівської обл. (12 працездатних, 5 непрацездатних);
3. Монастир ордену св. Вінкентія і Павла у м. Станіславі по вул. Пушкіна, 47 (нині – вул. В. Чорновола) (7 працездатних, 3 непрацездатних);
4. Монастир св. Йосафата у с. Войнилів Войнилівського району Станіславської області (4 працездатних, 2 непрацездатних);
5. Підмихайлівський монастир у с. Підмихайлівці Букачівського району Станіславської області (10 працездатних, 3 непрацездатних);
6. Гошівський жіночий монастир у с. Гошів Болахівського району Станіславської області (тільки четверо працездатних);
7. Монастир Непорочної Діви Марії в м. Станіславові, вул. Держинського, 94 (нині – вул. гетьмана І. Мазепи) (Луцик і Козуб арештовані, ніхто не проживав) [18, арк. 98–100].

Уповноважений в справах релігії П. Вільховий у доповідній записці від 8 березня 1950 р. подавав план остаточного закриття греко-католицьких монастирів: «У першу чергу, ліквідувати три монастирі бывшего Львівського центру греко-католиків і один Гошівський (чоловічий), інші монастирі – липень – серпень 1950 р., тобто три жіночі в Станіславській обл.» [18, арк. 114]. Упродовж декількох місяців весни-літа 1950 р. на основі цього плану закрито останні шість жіночих греко-католицьких монастирів у Галичині. 16 вересня 1950 р. П. Вільховий повідомляв у доповідній записці І. Полянському про ліквідацію всіх монастирів ГКЦ. Останнім був закритий монастир у с. Суховоля на Львівщині 9 вересня 1950 р. [18, арк. 295].

Завершальним етапом у ліквідації греко-католицьких монастирів стала націоналізація їх майна, розпорошення монахів і монахинь, переселення похилих віком та тяжкохворих осіб до будинків інвалідів, примусове повернення всіх працездатних ченців та черниць за місцем проживання до їх рідних.

Вигнання сестер з монастирів відбувалося в жорстокий спосіб. Сестра Маркія Башинська згадувала: «Прийшли озброєні військові, направили на нас дула автоматів і наказали вибратися геть. Хочете залишитися в Бережанах – виходьте з дому в тому, що на вас, нічого не беріть. Бо як надумаєте що взяти, то зараз же в машину – і в Сибір» [7, с. 53]. Сестра Леонтія Квасниківська про своє вигнання в 1950 р. писала, що їм поставили ультиматум: «Вибратися за 24 години». Чітку вказівку щодо залишення монастиря випереджувала пропозиція представників влади: «Підпишіть на православ'я, то ми вас лишимо і не будемо вас виганяти, будете так, як ви є, будете молитися» [19, с. 11].

Прибувши на заслання, черниці намагалися далі здійснювати свою релігійну діяльність. Священик Атаназій Пекар, ЧСВВ, в історичній довідці «Ісповідники віри нашої сучасності» описував працю сестер на поселеннях: «Після 1950 р. сибірські тундри і тайги заповнилися українськими монахинями, які зразу бралися до організування релігійних гуртків, з якими вони разом молилися, відправляли різні набожності й літургійні відправи, співали побожних пісень, вчили катехизму, відвідували хворих і приготувляли їх до смерті й українським звичаєм відзначували різні свята року» [20, с. 154].

Сестра Софронія Віра Шипула, ЗСНДМ, згадувала, що черниці, перебуваючи на засланні, спільно молилися: «Ми собі Службу Божу любили правити, – свідчила с. Стефанія. – Взяти, пішли на подвір'я, там трошки далі від тих бараків, управи тої лагерної і починаємо Службу Божу. Співали

то все, що люди співають. Виголосів священика на Божественній Літургії не співали. Тільки «Амін», «Господи помилуй», і так далі» [21, с. 28]. По-різному реагували присутні на таку молитву черниць: деякі дивувалися, що такі молоді, а вміють молитися; дехто долучався до спільної молитви; охорона ж табору робила зауваження, щоб сестри припинили молитися. «Ми сходилися, молилися, а вони дуже дивувалися. <...> Бо вони думали, що то вже все, вже там нема жодної віри в Бога, нічого нема на Україні. Нас попереджували навіть ті з КДБ, через людей: перестаньте молитися, бо вам грозить групова та антирадянська діяльність» [21, с. 15].

Отже, починаючи з відновлення радянської влади в 1944 р., почалися масові репресії проти ГКЦ, застрашування, арешти і заслання греко-католицьких священиків і монахів. Репресій зазнали не тільки єпископи, священики, а й представники усіх монашеских спільнот. Ліквідація чернечого життя в Галичині відбувалася поетапно. Формально радянська влада після ліквідації ГКЦ в 1946 р. ставила перед чернечими спільнотами вимогу «возз'єднання» з РПЦ. Однак насправді для тоталітарного режиму було важливим придушення свободи і сумління особистості методами тиску, насильства, репресій.

На території Тернопільської області в другій половині 1940-х – початку 1950-х рр. існували православні монастирі. На кінець 1948 р. тут нараховувалося 49 черниць і 139 ченців (Почаївська Лавра, Скит Почаївської Лаври, а також монастирі в Кременецькому, Шумському та Малозагаєцькому районах). У перші роки поширення православ'я в Тернопільській області центральна влада опікувалася цими монастирями до тієї пори, коли вела боротьбу проти ГКЦ, за «приєднання» греко-католиків до РПЦ. Але як тільки це завдання було виконано, радянський режим повів боротьбу вже й проти православних монастирів, так званих «розсадників» релігійного фанатизму [4, с. 88–89].

Таким чином, з поверненням радянської влади в Західну Україну наприкінці 1944 р. розпочався процес переслідування і ліквідації ГКЦ, складовою якого було закриття монастирів. Розпуск чернечих спільнот проходив у чотири етапи: 1) збір інформації про монастирі та кількість черниць (1945 р.); 2) обкладання монастирів непосильними податковими тягарями (1945–1946 рр.); 3) «укрупнення» монастирів (1946–1949 рр.) та 4) остаточна ліквідація (1949–1950 рр.). У Галичині останнім ліквідовано жіночий монастир у с. Суховоля Львівської області в 1950 р. Як засвідчують архівні матеріали, найбільш освічені та активні черниці зазнали ув'язнення, каторги та заслання в табори суворого режиму. Сестри, яким пощастило уникнути ув'язнення, були вигнані з монашеских обителів та змушені вести світський спосіб життя, влаштуватися на роботу. Однак вони зуміли організуватися в невеликі підпільні спільноти і стати важливою структурною ланкою «катакомбної Церкви», але це питання виходить за хронологічні рамки статті.

Список використаних джерел

1. До світла Воскресіння крізь терни катакомб. Підпільна діяльність та легалізація Української Греко-Католицької Церкви. – [вид. 2-ге, випр. і доп.]. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2014. – 84 с.
2. Глисюк Я. Греко-католицьке чернецтво в релігійному житті України, 1939-2001 роки / Я. Глисюк, О. Турій // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії. – Львів, 2001. – № 3. – С. 360–376.
3. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1989) / Б. Боцюрків; [пер. з англ. Наталії Кочан, за ред. Олега Турія]. – Львів: Вид. Українського католицького університету, 2005. – 268 с.
4. Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989 рр.) / Я. Стоцький. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 432 с.
5. Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз / І. О. Андрухів, о. П. Кам'янський. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. – 364 с.
6. Сало С. Провінція Пресвятої Тройці Сестер Чину Святого Василя Великого: нариси з історії / С. Сало. – Жовква: Місіонер, 2012. – Т.1. – 432 с.
7. Кіс О. Слугині Світла / О. Кіс. – Жовква: Місіонер, 2012. – 252 с.
8. Великий А. Історія Сестер Службениць (1892–1967) / А. Великий. – Рим, 1968. – 767 с.
9. Романчук Л. Випробувані, як золото в горнілі / Л. Романчук, В. Савран. – Львів: Місіонер, 2014. – 150 с.
10. Блаженні с. Олімпія та с. Лаврентія. Життєвий шлях, мучеництво, перевезення та почитання мощей. – Львів, 2012. – 188 с.
11. Державний архів Івано-Франківської області, ф. Р.-388, оп. 2, спр. 31, 66 арк.
12. Державний архів Тернопільської області, ф. Р.-3239, оп. 2, спр. 3, 46 арк.
13. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / [упоряд. В. Сергійчук]. – К.: Дніпро, 2001. – 492 с.
14. Хроніка історії Згромадження Сестер Службениць Непорочної Діви Марії, Т. II // Генеральний Архів Сестер Службениць у м. Рим. 210.2. – 718 с.
15. Марко М. Життя і діяльність Згромадження сестер св. Йосифа ОПДМ у 1930–1960 рр. / М. Марко. – Львів: Львівська Богословська академія, 2001. – 18 с.
16. Гнатів Х., СХМ. Монахині Святопокровського монастиря – у советських тюрмах та на засланнях / Х. Гнатів // Наш монастир: тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Львів, 1999. – № 11. – С. 45–47.
17. Інтерв'ю з с. Веніаминою (Володимирою Марцінковською) ЗСПР, від 25.08.1994, м. Львів. Інтерв'юєр: Л. Купчик // Архів Інституту Історії Церкви Українського католицького університету в м. Львів (далі – АІЦ), П-1-1-525, 56 с.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 12, 332 арк.
19. Інтерв'ю з с. Леонтією (Анною Квасниківською) Студійський Устав, від 25.02.1993, м. Львів. Інтерв'юєр:

С. Смолюк // АПЦ, П-1-1-113, 13 с. 20. Пекар А., о. ЧСВВ. Ісповідниці віри нашої сучасності: причинок до мартиролога Української Католицької Церкви під совітами / Атаназій Пекар, ЧСВВ. – Рим; Торонто, 1982. – 332 с. 21. Інтерв'ю з с. Софронією (Вірою Шипулою) ЗСНДМ, від 6. 03. 1993, м. Золочів, обл. Львівська. Інтерв'юер: Л. Купчик // АПЦ, П-1-1-226, 39 с.

Ольга Маслій

**СОВЕТСКАЯ ПОЛИТИКА ОТНОСИТЕЛЬНО ЖЕНСКИХ МОНАСТЫРЕЙ
ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 1940-Х ГГ.)**

В статье исследуется ликвидация женских монастырей Греко-католической церкви сталинским тоталитарным режимом на территории западных областей Украинской ССР. Основное внимание уделено освещению отношение государственного руководства СССР к монашеским общинам после насильственного «воссоединения» Греко-католической церкви с Русской православной церковью. Автор описывает процесс закрытия монастырей, заключения и ссылки монахинь в тюрьмы и лагеря в последние годы сталинского руководства.

Ключевые слова: «воссоединение», монастырь, репрессии, Греко-католическая церковь, монахини.

Olga Masliy

**SOVIET POLICY CONCERNING FEMALE RELIGIOUS COMMUNITIES
GRAECO- CATHOLIC CHURCH IN WESTERN GALICINA
(THE SECOND HALF OF 1940-IES)**

In this article is investigated liquidation of nunneries of Greco-catholic Church by the Stalin totalitarian mode on the territory of western areas of Ukraine. Basic attention is spared to illumination attitude of state guidance of the USSR toward greco-catholic monastic associations after the violent «reunion» of Graeco-catholic church with Russian orthodoxy church. An author describes the process of closing of monasteries, conclusion and reference of nuns in prisons and camps.

Key words: «reunion», monastery, repressions, Graeco-catholic church, nuns.

УДК 297/1: 396.2

Світлана Гладченко

ФЕМІНІЗМ В ІСЛАМСЬКОМУ СВІТІ

Ця стаття має на меті ознайомити з деякими базовими ідеями найбільш впливових і цікавих авторів, які працюють в традиції ісламського фемінізму. Автор визначає поняття та наполягає на актуальності тлумачення цього питання. В роботі головною думкою є те, що явище ісламського фемінізму з'явилося наприкінці минулого сторіччя та головним його недоліком є неприйняття цього терміну у зв'язку з тим, що цей термін розглядався через вжиття європейських стандартів. Автор наводить приклади, які доказують що сьогодні ісламський фемінізм є досить актуальним і впроваджується з урахуванням соціокультурних традицій.

Ключові слова: іслам, фемінізм, права жінок, гендерні відношення, традиція.

На сьогодні права жінок в ісламі, безумовно, є дуже важливою і актуальною темою для певного числа науковців. Фактично, сам рух зародився на межі 20–30 рр. ХХ ст. Домінуюча думка цієї першої хвилі розвитку фемінізму розглядається науковцями у контексті прийняття європейських стандартів. Цей процес набував сили в руслі просвітництва та національно-визвольної війни. Детальний інтерес до цієї проблеми виник тільки після Другої світової війни, коли розпочався процес становлення арабських держав. Лише до 80-х рр. ХХ ст. стало очевидно, що таке ісламський фемінізм.

У наші дні іслам – це одна з найчисельніших і найвпливовіших світових релігій. У ХХІ ст. значно посилилася міжнародна зацікавленість до особливостей ісламської культури і ісламського права, прийнятого в ісламській традиції розуміння прав людини.

При цьому особливий інтерес завжди викликав питання про становище жінки в ісламі. Саме ця тема виявилася в фокусі найгострішої політичної дискусії, пов'язаної з впливом глобалізації на різні країни світу і взаємодією культур і цивілізацій. Нерідко аргумент, що в ісламі визнається гендерна рівність, що жінки-мусульманки займають в ньому незмінно підпорядковану позицію, застосовувався в політичному протистоянні ісламських країн і світових держав Заходу.

Захисники і прихильники ісламу теж беруть активну участь в цій дискусії, стверджуючи, що саме в рамках цієї релігії найбільш гармонійно дотримується баланс гендерних ролей, що жінка-мусульманка, на відміну від жінок з сучасних країн Заходу, соціально і економічно захищена, не може бути об'єктом сексуальної експлуатації, користується повагою і вшановується.

Однак навіть поверховий аналіз цієї ідеологічної дискусії дозволяє зрозуміти, що, при наявності високого ступеня солідарності мусульман між собою, їх уявлення про роль і місце жінок в суспільстві, в сім'ї, в релігійних організаціях можуть істотно відрізнятись.

Присутня і вкрай консервативне трактування прав жінок-мусульманок, яке прив'язує їх виключно до домашньої сфери, й, навпаки, думка про те, що іслам дає жінці широкі можливості для самореалізації і забезпечує, принаймні потенційно, правову і культурну базу для справжньої гендерної рівності.

Більш того, дедалі помітнішою постає ісламський фемінізм. Саме це поєднання слів породило вже чимало дуже цікавих текстів, які руйнують стереотипи і про іслам як релігію, і про фемінізм як рух і теорію. Само так, як іслам аж ніяк не є релігією непримиренних і нетерпимих консерваторів (хоча, звичайно, є серед мусульман і такі люди), так і фемінізм, хоча і зародився свого часу як жіночий рух в Західній Європі і США, давно вже переступив регіональні рамки і став відкритий не тільки прихильникам «західних цінностей» і «демократії західного зразка». Більш того, сучасний фемінізм дуже чутливий до культурних відмінностей і має вже свою, автентичну історію розвитку в самих різних країнах [1].

Представники ісламського фемінізму це представники як країн, у яких іслам є основною релігією, так і тих країн, де мусульмани складають менш чисельну частину населення. Деякі з них в даний час працюють в західних університетах, але, в будь-якому випадку, всі вони – мусульмани, високо цінують свою релігію і свою ідентичність. У той же час кожен з них розуміє те, що об'єднання феміністських ідей – досить важко вживати, адже навіть саме слово «фемінізм», що викликає у багатьох мусульман відторгнення, асоціюючись з чимось далеким, що нав'язуються ззовні, хто має відношення до вестернізації і культурному імперіалізму. Як пише про це один з ключових авторів, що ідентифікує себе з цим інтелектуальним направленням, професор арабської філології Міріам Кук, «намагаючись знайти синоніми слову «фемінізм», я була змушена визначити синонім таким образом, що він все одно ніс ту ж функцію, що і слово «фемінізм». І тому я вирішила використовувати це слово, не приносячи жодних вибачень. Я роблю це, оскільки переконана, що його значення не може бути звужено до позначення публічної акції, не беру я також і думки про те, що це специфічний термін, Який має відношення до конкретної культури. Я хочу залишити це слово, оскільки я вірю, що фемінізм – це потужне назва з певним історичним резонансом. Я переконана, що, відступивши від нього, я б сприяла знищенню пам'яті ... про тривалу історію жіночого протистояння місцевому і імперіалістичному патріархату» [1].

Автори, які зараховують себе до ісламського фемінізму, рішуче відстоюють право на своє власне розуміння фемінізму, розглядаючи його як інтелектуальний і політичний інструмент для модернізації і демократизації саме своїх країн, спираючись на найбільш людську і творчу частину ісламської традиції, «протестуючи проти того факту, що жінки були виключені з фізичного і дискурсивного простору ісламу» [1]. М. Кук стверджує також, що прихильність ісламським фемінізму являє собою певний тип ідентичності, окремий випадок по відношенню до більш широкої ідентичності мусульманки. Адже насправді мусульманином може називати себе будь-яка людина, якщо він або вона живе в мусульманському суспільстві та культурі, навіть без обов'язкового дотримання всіх його норм і цінностей. Мусульмани можуть бути особами світськими, які час від часу дотримуються певних ритуалів (наприклад, піст в місяці рамадан), але не моляться регулярно. Вони можуть бути і ісламістами, присвячуючи своє життя створенню ісламської держави, іноді – войовничими методами.

М. Кук в своїй роботі визначає, що ісламські феміністки – це жінки-мусульманки, які виступають з критикою загального аспекту ісламської історії чи герменевтики і роблять це від імені мусульманських жінок, стверджуючи їх право поряд з чоловіками брати рівну участь у справах справедливого людського суспільства» [1]. На нашу думку, це визначення представляється ключовим для розуміння принципів ісламського фемінізму.

Феміністки підкреслюють, що іслам спочатку був гуманістичною теорією, багато в чому сприяв пом'якшенню моралі в арабському світі, і, зокрема, – захисту прав жінок. Величезну роль в ісламі відігравали ідеї рівності і солідарності серед одновірців. Однак згодом політичні еліти нерідко прагнули перетлумачити принципи цього початкового, тобто демократичного, ісламу на свою користь, стверджуючи свою владу і могутність. Багато в чому це стосувалося і становища жінок.

Ф. Мерніссі пише про жорсткі політичні маніпуляції, що перетворюють сенс багатьох тез ісламу в прямо протилежний: «Не тільки справжнім хочуть керувати імами і державні діячі з метою забезпечення добробуту мусульман: вони здійснюють повний контроль над минулим і керують їм

замість всіх нас, чоловіків і жінок. Насправді вони намагаються керувати пам'яттю і історією» [2]. Так поступово складалися «традиції ненависті до жінок», спочатку ісламу далекі. Своє завдання ісламські феміністки вбачають у тому, щоб очистити цей справжній, аутентичний іслам, зв'язаний безпосередньо з ім'ям і діяльністю пророка Мухаммада, від подальших політичних нашарувань, що накопичилися в ході боротьби чоловічих еліт за владу.

Хотілося б підкреслити: хоча ісламський фемінізм, безумовно, відноситься до модернізаційних напрямків мусульманської релігії, яка передбачає, що іслам як відкрита система може і повинен реагувати на зміну історичних, політичних, соціальних обставин. Ці зміни не передбачають, що якісь фрагменти священних текстів можуть вважатися такими, що не відповідають обставинам і просто відкинуті. Усі вони актуальні і мають сакральне значення. Інше справа, що може бути переглянута їх традиційна інтерпретація. З приводу інтерпретації текстів в ісламі цілком допустима дискусія, і багато авторів вживають свої власні дослідження з духовних або правових питань. Роботи ісламських феміністок пропонують різні стратегії цих досліджень. Так, наприклад, Ф. Мерніссі звертає увагу на те, що трактуючи один з важливих хадисів, що приписують Прор., а саме: «ті, хто довіряють свої справи жінці, ніколи не дізнаються, що таке процвітання», сталося через не цілком надійне джерело. Згідно з правилами ісламського джерелознавства, це не може вважатися надійним джерелом хадисів [2].

Ф. Мерніссі закликає мусульман бути об'єктивними і пильними, оскільки «маніпуляція священними текстами стала структурною характеристикою практики влади в мусульманських країнах. Оскільки будь-яка влада, починаючи з VII сторіччя, має законність посередництвом релігії, політичні сили та економічні інтереси сприяють фальсифікації традицій» [2].

Іншою стратегією є аналіз історичного, а іноді й ситуативного контексту появи того чи іншого хадиса або аята (вірша). Так, аят про дарування хіджабу (Коран, 33:53), як показує Ф. Мерніссі, виголошено Пророком в конкретній побутовій ситуації, коли йому надокучали настирливі гості. Цілком можливо, що його слід трактувати не як фундаментальну необхідність розділяти завісою (хіджабом) чоловіків і жінок, а як необхідність захисту приватного життя [2].

Л. Хаджар, аналізуючи контекст появи відомого аята, який дозволя чоловікові вдарити дружину за непокору (Коран, 4:34), вказує на те, що домашнє насильство в VII ст. серед арабських племен було повсякденною практикою. Заборонити його цілком навряд чи було реальним завданням навіть для Пророка, оскільки це абсолютно суперечило звичаям цього часу. Однак, якщо вдуматися, цей аят не стільки санкціонує право чоловіка вдарити дружину, скільки його обмежує, дозволяючи чоловікові застосувати фізичне покарання тільки після того, як вона не почула його декілька разів. Посилаючись на думку впливового ісламського богослова А. Аль-Хібру, Л. Хаджар стверджує, що Коран, навпаки, наклав обмеження на загальноприйнятну практику побиття дружин і трансформував її в символічний акт: побиття не повинно стати нормою подружніх відносин, воно повинно бути зведене до мінімуму, якщо його не вдається уникнути повністю [3].

Цікавою є глава книги Ф. Мерніссі, присвячена хіджабу. Автор показує, що насправді хіджаб має декілька смислових вимірів: перше – візуальне, «приховує від погляду»; друге – просторове, «окреслити кордон»; третє – етичне, «відноситься до розряду заборонених речей». Таким чином, робить висновок дослідниця, ми маємо справу одночасно з матеріальними та чуттєвими категоріями з розділу почуттів або відчуттів і абстрактної реальності у вигляді ідей. Крім іншого, хіджаб – ще й важливе поняття суфійської філософії, де воно має негативний сенс, позначаючи завісу невивчливості, що відокремлює людину від пізнання Бога [2, р. 91].

Усі без винятку автори-теоретики вказують також на те, що при тлумаченні текстів Корану і Суні, а тим більше при формулюванні на їх основі правових норм, треба враховувати не тільки конкретні фрагменти тексту, а й їх загальний зміст. Наприклад, Б. Тайяб нагадує, що аят, який дозволяє полігамію, не можна розглядати без іншого аята та говорить: «І ніколи ви не в змозі бути справедливими між дружинами, хоча б і хотіли цього. Не ухиляйтесь же всім ухиленням, щоб не залишити її точно висячою» (Коран, 4: 128). Таким чином, робить висновок автор, полігамія розглядається в Корані не як те, що може собі дозволити будь-який матеріально забезпечений чоловік, а як виняток і соціально відповідальний захід [5, р. 178].

А. Аль-Хібру наполягає на тому, що «найкращим прикладом підтвердження концепції гендерної рівності служить тлумачення Адама і Єви в Корані. В Корані затверджується, що обидві статі були незалежні, і не відображена ідея, ніби б Єва створена з ребра Адама ... Навіть створення першої людини, чоловіки або жінки, не відображено в Корані спеціально, що підтверджує наші ідеї, оскільки в Корані (на відміну від іудейської і християнської релігії), не надається значення тому, яку статі Бог створив спочатку» [6, р.33].

Таким чином, ідея гендерної рівності, рівної важливості чоловіків і жінок, мусульман і мусульманок перед обличчям Всевишнього задано самим контекстом ісламу та відповідає його справжньому духу. Науковці, прихильники ісламського фемінізму, знаходять не тільки сакральні

тексти, а й стратегії їх інтерпретації в реальному житті. Наприклад, в Сомалі та Нігерії до цих пір практикується генітальні каліцтва жінок (так зване «жіноче обрізання» – видалення клітора); в Пакистані викрадення жінки може обернутися покаранням для жертви й ухиленням від покарання викрадача; марокканські жінки не можуть влаштуватися на роботу без згоди чоловіка і т. і. Усі ці обмеження прав жінок, що мають цілком досить драматичні наслідки, практикуються тільки в деяких ісламських країнах, а в інших – ні, і при цьому всі вони виправдовуються посиланням на «ісламську традицію» [6, р. 21–22].

Національні традиції, пов'язані з нормами власне ісламу і часто стають невиразні. Ми вважаємо, що в цьому і є проблема, тому що звичайні традиції, нерідко дискримінаційні у відношенні до жінок, отримують статус священних, нібито пов'язаних з законом ісламу, до якого насправді не мають ніякого відношення. Наприклад, в дуже цікавому дослідженні французького антрополога Х. Фатхі, показано, що в реальному житті іслам є частиною народної релігії, де читання Корану має сусідство з лікуванням, головними авторитетами виступають не так мулли й імами, скільки місцеві аксакали, і релігійні знання передаються не тільки через медресе, а й просто від батька – до сина, а іноді – і від матері – до дочки. Це далеко не завжди погано, тому що в цьому народному ісламі жінки можуть мати певний духовний авторитет, і з його допомогою здійснюється їх включення в релігійне життя, в різні форми духовного спілкування. Але в тих випадках, коли традиції виявляються жорсткіше норм шаріату (наприклад, в питанні вибору майбутнього чоловіка для дівчини при фактичній забороні розлучення, навіть в разі домашнього насильства), не можна допускати, щоб вони освячувалися авторитетом ісламу [6].

Багато жінок в ісламських країнах хочуть мати вихід з тієї ситуації, самі вони багато років практично не брали участь в дискусіях, що визначають їх місце в політичному, культурному та релігійному житті. Важливим чинником, що підштовхнув їх включення в ці дискусії, став розвиток нових інформаційних технологій. Доступ до Інтернету критично важливий саме для мусульманок, тому що, згідно зі звичаям, багато хто з них не так багато часу проводять поза стінами свого будинку і вони мають мало можливостей брати участь в суспільних процесах, з'являтися в публічному просторі.

Для ісламських країн також дуже важлива тема нав'язування розвиненими країнами Заходу, в першу чергу США, своїх політичних і культурних зразків. Особливо гостро стоїть питання ставлення до ісламського фемінізму, бо його представників нерідко звинувачують як раз в тому, що вони вносять в культуру ісламських країн чужу їм західну ідеологію гендерної рівності. Однак аналіз текстів ісламських феміністок говорить про те, що ці звинувачення навряд чи можна вважати справедливими. Ісламський фемінізм передусім скерований на розвиток солідарності саме між жінками-мусульманками, що мають загальний досвід і подібні завдання.

Таким чином, роботи авторів, які вважають себе послідовниками ісламського фемінізму, аж ніяк не відтворюють західні зразки. Уся їх увага прикута до своєї ідентичності, своєї культури, коректної інтерпретації текстів своєї релігії. Ніхто з них не висловлює ніякої зневаги або неповаги до ісламу. Навпаки, вони бачать в ньому передову релігію, творчий і гуманістичний потенціал. Будучи релігією рівності і солідарності, іслам не повинен служити посиленню влади еліт і придушення індивідуальності одних осіб на користь інших – в тому числі й в галузі гендерних відносин.

Список використаних джерел

1. Cooke M. Women Claim Islam: creating islamic feminism through literature // M. Cooke. – New York: Routledge, 2001. – 174 p.
2. Mernissi F. The Veil and the Male Elite: A Feminist Interpretation of Women's Rights in Islam / F. Mernissi. – New York: Basic Books, 1991. – 219 p.
3. Hajjar Lisa. Religion, State Power and Domestic Violence in Muslim Societies: A Framework for Comparative Analysis / L. Hajjar // Law & Social Inquiry. – Vol. 29. – Issue 1, 2004. – P. 1–38.
4. Коран / [Пер. и коммент. И. Ю. Крачковского]. – М., 1990. – 728 с.
5. Tayyab Basharat. Idealising Harem: In Service of French Feminist Theory / B. Tayyab // International Journal of the Humanities. – Vol. 5. – Issue 1. – 2007. – P. 87–102.
6. Azizah al-Hibri. Islam, Law and Custom: Redefining Muslim Women's Right / Al-H. Azizah // American University International Law Review. – Vol. 12. – Issue 1. – 2001. – 44 p.

Светлана Гладченко

ФЕМИНИЗМ В ИСЛАМСКОМ МИРЕ

Целью данной статьи является ознакомление с некоторыми базовыми идеями наиболее влиятельных исследователей, работающих в области исламского феминизма. Автор определяет понятие и настаивает на актуальности этого вопроса. В работе главной мыслью является то, что само явление исламского феминизма появилось в конце прошлого столетия, и главным его недостатком является неприятие этого термина в связи с тем, что он рассматривался в контексте принятия европейских стандартов. Автор приводит примеры, которые доказывают, что сегодня исламский феминизм является весьма актуальным и используется с учетом социокультурных традиций.

Ключевые слова: ислам, феминизм, женские права, гендерные отношения, традиция.

Svitlana Gladchenko

FEMINISM IN THE MUSLIM WORLD

The purpose of this article is to acquaint with some basic ideas of the most influential and interesting authors, working in the tradition of Islamic feminism. The author defines the concept of urgency and insists interpretation of this issue. In the main idea it is that the phenomenon of Islamic feminism appeared at the end of the last century, and its main disadvantage is the rejection of the term due to the fact that this period was considered through the adoption of European standards. The author provides examples that prove that Islamic feminism today is very relevant and implemented taking into account socio-cultural tradition.

Key words: Islam, feminism, women's rights, gender, tradition.

УДК 272 (477)

Оксана Ворон

ФУНКЦІОНУВАННЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена дослідженню проблеми функціонування Римо-католицької церкви в умовах дестабілізації суспільно-політичного життя незалежної України. Висвітлено становище Церкви на окупованих територіях східного регіону та анексованого півострова Крим.

Ключові слова: Римо-католицька церква, Україна, анексія Криму, окуповані території, релігійні переслідування.

Україна завжди вирізнялася на світовому просторі як поліконфесійна держава із високим рівнем релігійної толерантності. Проте такий статус почала швидко розхилювати окупаційна політика східного сусіда України – Росії, втручання якої негативно позначилося не лише на політичній ситуації нашої країни, але й на її релігійному житті. Власне, все це і актуалізує тему нашого дослідження.

Мета статті полягає у вивченні становища структурних одиниць Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) на окупованих територіях України, зокрема, виявленні проблем, що постали перед нею внаслідок анексії Криму та розгортання військових дій на Донбасі.

Щодо історіографії заявленої проблеми, то сьогодні до вивчення функціонування християнських церков на окупованих територіях прикута увага не лише української та зарубіжної преси, але й когорті дослідників. Серед яких варто згадати М. Васіна, В. Єленського. Проте наукових публікацій, присвячених винятково проблемі функціонування РКЦ на територіях підконтрольних проросійським військовим угрупованням немає. Тому при дослідженні ми спиралися на заяви, свідчення, інтерв'ю та постанови вищого римо-католицького духовенства України.

У межах окупованих територій функціонують структурні одиниці двох римо-католицьких дієцезій – Харківсько-Запорізької (Луганськ, Донецьк) та Одесько-Симферопольської (півострів Крим). Згідно із даними, розміщеними на сайтах дієцезій, у 2013 р. там нараховувалося 19 релігійних організацій РКЦ. З них, 11 – у Донецькому деканаті [17, с. 1] та 8 у Криму [6, с. 1].

Кардинально ситуація змінилася 2014 р., коли під гаслами захисту «русскоязычного населения», розпочато анексію півострова та вторгнення на схід України іноземних військових угруповань «держави-захисниці». З того часу життя практично усіх діючих на Донбасі структурних

одиниць РКЦ паралізовано. Не краща ситуація спостерігалася і у Криму. Так, керівник Одесько-Симферопольської дієцезії, до якої входять римо-католицькі громади півострова та вище кримське духовенство РКЦ, неодноразово заявляли про кількісне зменшення членів римо-католицьких парафій півострова. «Парафіяни виїжджають, – зауважив в одному інтерв'ю архієпископ Б. Бернацький, – у зв'язку з чим майбутнє Католицької церкви на цих теренах є невизначеним» [20, с. 5].

Стурбованість римо-католицьких єпископів викликає і психологічний тиск з боку російських спецслужб на духовенство РКЦ. «Служба безпеки Росії, – повідомляє ординарій Б. Бернацький, починає заангажувати священиків до співпраці. Наразі панує страх і не кожен священик може це витримати. Настільки отруюють людей, що вони бояться потім усього» [20, с. 6]».

Про складність ситуації в Криму неодноразово говорив і єпископ-помічник Одесько-Симферопольської дієцезії Яцек Пиль, котрий опікується римо-католиками півострова. За словами єпископа, на початковому етапі російської окупації священики РКЦ не виїжджали за межі півострова, оскільки не були впевнені у тому, що зможуть повернутися назад. Спілкування із духовенством Одесько-Симферопольської дієцезії (їй підпорядковуються римо-католицькі громади Криму) відбувалося лише у телефонному режимі та через електронну пошту. Навіть посилки із гуманітарною допомогою не пропускали на кордоні [5, с. 2].

Окремою проблемою римо-католиків Криму стала вимога місцевої влади пройти усім релігійним громадам півострова обов'язкову перереєстрацію. Початково (що у кінцевому результаті не вдалося здійснити) місцева влада планувала завершити цю юридичну процедуру до 31 грудня 2014 р. Згодом, наприкінці 2014 р., Держдума РФ, розуміючи неспроможність провести заплановане, поспішно приймає рішення продовжити перереєстрацію до 1 березня 2015 р. Зрештою, усвідомлюючи нереальність виконання релігійними громадами законодавчих поправок, було ухвалено рішення відтермінувати цю процедуру до 1 січня 2016 р. [13, с. 1].

Передбачена процедура перереєстрації юридичних осіб у Криму проводитиметься на основі федерального закону РФ від 5 травня 2014 р. № 124-ФЗ, який, між іншим, містить чимало обмежуючих положень. Зокрема, новим законом визначено низку чинників, наявність яких може слугувати відмовою для реєстрації (а точніше перереєстрації) релігійних громад Криму. Серед них, наприклад, не входження до складу існуючої в Росії централізованої релігійної організації; не проходження державної релігієзнавчої експертизи та невідповідність нової редакції статуту вимогам російського законодавства.

Складність у проходженні перереєстрації вносить і той факт, що згідно федеральному закону РФ від 26 вересня 1997 р. № 125-ФЗ, створити релігійну організацію зі статусом юридичної особи можуть лише громадяни Росії. Тобто, щоб пройти перереєстрацію, римо-католицькі громади повинні мати у своєму складі щонайменше 10 парафіян із російськими паспортами. А це, у свою чергу, змушує віруючих кримчан приймати російське громадянство. У разі відмови – вони фактично позбавляються права на об'єднання у релігійну організацію з правоздатністю юридичної особи.

Окрім того, на відміну від законодавства України, яке не висуває жодних умов для діяльності релігійних громад без статусу юридичної особи, федеральний закон РФ від 26 вересня 1997 р. № 125-ФЗ вимагає від засновників фактично пройти повноцінну процедуру зі створення релігійної громади, навіть задля діяльності без статусу юридичної особи. У підсумку перереєстрація для релігійних організацій Криму означатиме, що надалі вони не зможуть посилатися у своїй діяльності на законодавство України.

Додаткові проблеми римо-католицьким громадам на території Криму створює російська політика щодо іноземців. У Криму лише зареєстровані релігійні громади матимуть право запрошувати іноземних громадян для проведення релігійної діяльності чи душпастирської роботи. Ті священики РКЦ, котрі не є уродженцями Криму, зможуть виконувати свої обов'язки не більше трьох місяців, після чого (терміном на один місяць) зобов'язуються відійти від виконання душпастирських обов'язків і заново звертатися до місцевої влади із проханням про відновлення своєї діяльності.

На сьогодні із проблемою продовження термінів дії посвідок на проживання для іноземних громадян та надання їм дозволу для здійснення душпастирських функцій зіткнулося уже чимало релігійних громад Криму. Приміром, федеральна міграційна служба Росії залишила без настоятеля римо-католицьку парафію Симферополя (о. Петро Росохацький, будучи громадянином Польщі, працював у Криму впродовж 5 років). Незважаючи на обіцяну допомогу від «пр.рора» і «глави» окупованого Криму та гарантування ними проведення перевірки винесеного рішення спецкомісії, священик РКЦ так і не зміг отримати дозвіл на проживання у Симферополі [4, с. 2]. Власне цей випадок вказує на те, що по суті місцева влада Криму неспроможна приймати чи розглядати будь-які рішення не узгодивши їх із РФ. Разом із тим, очевидним є і той факт, що ні в Криму, ані в Росії на сьогодні достеменно не знають як необхідно втілювати заплановані ними

зміни у сфері релігії. З подібною проблемою зіткнулися і греко-католицькі громади півострова, священнослужителів яких піддали вимушеній ротації через «закон» про обмеження перебування на півострові «іноземних громадян» терміном не більше трьох місяців. Щоправда, нові обмеження не стосуються духовенства Української православної церкви Московського Патріархату (далі – УПЦ МП), яке має на півострові особливий привілейований статус і бере безпосередню участь у розбудові «руського мира» в Україні.

Очевидно, без надії на втілення залишаються прагнення римо-католиків Симферополя повернути у власність культові будівлі, що нині використовуються не за призначенням. Окрім того, є загроза для збереження права власності та доступу до культових та інших споруд тих релігійних громад, що не перереєструвалися.

Анексія Криму також внесла адміністративні зміни у функціонування РКЦ на теренах півострова. Так, 22 грудня 2014 р. Апостольський Престол домовився із урядом Росії про те, що з кримських римо-католицьких парафій буде створено пастирський округ, підпорядкований Єпископату РКЦ в Україні та Святому Престолу. Керуватиме ним Центральний орган, який очолить єпископ-помічник Одесько-Симферопольської дієцезії Яцек Пиль. Наданий Апостольською столицею документ затвердив симферопольського єпископа як делегата для вирішення адміністративних питань, надавши йому права ординарія на території Криму. Канонічно ж кримські парафії і надалі належатимуть до Одесько-Симферопольської дієцезії. Такий крок, переконує Я. Пиль, вимушений – іншого варіанту зберегти римо-католицькі громади на території окупованого Криму наразі немає.

Втім, згодом стало відомо, що офіційно зареєструвати пастирський округ як централізовану релігійну структуру, кримським римо-католикам не вдалося. Міністерство юстиції Симферополя, погодивши свої дії з Москвою, постановило, що створити пастирський округ на півострові РКЦ можливо лише за умови перереєстрації усіх своїх парафій. Наразі ж кримські римо-католицькі парафії перебувають у стадії «поновлення» свого «легального» функціонування без місцевого централізованого органа. Власне ця ситуація додатково підтвердила, що Крим стає територією, де легально можуть функціонувати виключно православні парафії.

Поки ж для підтримки життєздатності місцевих парафій РКЦ делегувала на півострів двох священнослужителів з Кам'янець-Подільської дієцезії – о. Валентина Розгона та о. Вадима Варфоломієва. Помітна співпраця і з римо-католицьким духовенством Російської Федерації. Приміром, наприкінці 2014 р. єпископ Я. Пиль зустрічався у Симферополі із єпископом Клеменсом Піккелем. Після чого до Євпаторії делеговано о. Веслава. Втім проблема забезпечення священницьким потенціалом кримських римо-католицьких громад залишається не вирішена. Сьогодні у Криму налічується лише 9 священнослужителів, включно із єпископом Я. Пильом [15, с. 2]. Надалі без духовних наставників продовжують залишатись парафії у таких населених пунктах, як, Джанкой, Лобанове, Кольчугіно та Алушта [1, с.1].

Разом із тим, прагнення вищого духовенства РКЦ залишитися попри все на території окупованого Криму не завжди позитивно оцінюється громадськістю. Не випадково в одному із своїх звернень єпископ Я. Пиль заявив: «Не засуджуйте нас! Це моє головне прохання до українців на материк. Не судить духовенство та вірних, які залишились в Криму. Ми просто хочемо бути добрими християнами. Прагнемо жити у мирі та злагоді зі всіма» [3, с. 6]. Приводом для різкого осуду та полеміки стала зустріч 9 листопада 2015 р. глави католиків Криму єпископа Я. Пилья з представником уряду Севастополя В. Рябих, під час якої римо-католицький єпископ висловив вдячність уряду та губернатору Севастополя «за сприяння у юридичній реєстрації парафії Св. Климента Римського і централізованої організації католиків у Криму та Севастополі – Пастирського Округу». На завершення зустрічі єпископ Я. Пиль вручив розарій, який благословив Папа Франциск, а також передав ікони Св. Івана Павла II, як символ діалогу і турботи про мир [18, с. 2]. Власне, такі дії єпископа, згодом були розцінені в окремих ЗМІ, як співпраця з окупаційним урядом та визнання анексії Криму.

Значно складнішою є ситуація на сході України, де зазнають утисків усі Церкви, окрім УПЦ МП. Релігійні переслідування у зоні бойових дій посилюються після того, як у травні 2014 р. так звана «Донецька Народна Республіка» проголосила православ'я (в особі УПЦ МП) головною релігією регіону та взяла за основу геополітичну концепцію «руського мира». Представники самопроголошеної «ДНР», прийнявши текст власної «конституції», визначили релігійну нетерпимість основою своєї політики. У статті 9 цього «документа» зазначено: «Первісною та панівною вірою є Православна віра..., що сповідується Руською православною церквою (Московський патріархат)» [21, с. 4]. Крім особливого привілейованого статусу Російської православної церкви, будь-яка «небажана» релігія може опинитись поза законом і відповідно до статті 21 цього ж документу: «... ніщо в даній Конституції не обмежує ДНР у праві проведення

політики, спрямованої на захист населення від діяльності релігійних сект відповідно до закону» [7, с. 22].

Також унеможлиблюють функціонування РКЦ на Донбасі систематичні обстріли культових будівель. Приміром, 8 лютого 2015 р. у рік римо-католицького парафіяльного будинку, який прибудований до костелу Св. Йосифа Ремісника в Донецьку, влучив артилерійський снаряд [14, с. 1]. Припинила своє функціонування (улітку 2014 р.) і римо-католицька парафія Луганська. Як повідомив кореспонденту «Інформатора» один місцевий римо-католицький парафіянин, напередодні у костелі з'явилися бійці Болотова і «дуже попросили» припинити богослужіння. У іншому разі бойовики обіцяли прийти знову і черниць «поволокти за волосся каються у православний храм», а священнослужителів-чоловіків – «вигнати з лопатою рити окопи» [2, с. 1].

Здійснюється тиск з боку проросійських бойовиків і безпосередньо на духовенство РКЦ. Ще на початку розгортання військових дій на Донбасі священники стали жертвами викрадень і знущань з боку терористичних угруповань регіону. Зокрема, 27 травня 2014 р., під час вуличної молитви, у Донецьку озброєними сепаратистами був викрадений польський римо-католицький священник-христусовець П. Вітек, який приїхав з Казахстану в Україну задля участі у екуменічному молебні за мир в Україні на площі Конституції в м. Донецьк. За словами священника, його прийняли за польського снайпера, тому шансів залишитися живим у нього практично не було [10, с. 3]. Спочатку його тримали у будівлі обласної державної адміністрації, а пізніше у багажнику перевезли у приміщення СБУ. Звільнили полоненого наступної доби за сприяння Міністерства закордонних справ Польщі, вищого римо-католицького духовенства РКЦ в Україні та безпосередньої участі місцевого православного владики УПЦ МП [11, с. 2].

15 липня 2014 р. у Горлівці на Донеччині бойовики «ДНР» взяли в полон римо-католицького священника, донецького декана В. Вонсовича. Упродовж 11 днів його утримували у захопленій будівлі СБУ [19, с. 7]. Терористи забрали у нього всі документи, автомобіль та гроші, призначені для ремонту храму в Єнакієво. Також чинився психологічний тиск – чотири рази священника виводили на розстріл. Звільнили В. Вонсовича лише 25 липня 2014 р. за умови, що він не повернеться у Горлівку. У разі невиконання вимоги бойовики погрожували розстріляти донецького декана.

Відомо, що після цих випадків вище духовенство РКЦ на деякий час навіть заборонило священнослужителям римо-католицьких дієцезій України їздити на території підконтрольні бойовикам. Зокрема, про це неодноразово говорив єпископ Харківсько-Запорізької дієцезії С. Широкоградюк. Під час ефіру радіо-програми «Архіпастир відповідає» він зауважував: «Я наполягаю на тому, щоб священники, поки йдуть такі страшні бої і викрадають наших людей, покинули ті страшні місця... зараз на тих територіях полюють на католицьких священників... їм не варто проявляти зайвий героїзм, адже парафіян теж залишилося дуже мало – більшість виїхали. Ми не маємо морального права посилати священників на таке безглузде мучеництво. Ми не хочемо, щоб священники були наживкою, щоб їх викрадали, вимагали викуп...» [8, с. 2].

Про численні релігійні утиски та переслідування на територіях так званих «ДНР» і «ЛНР» говорять не лише українські експерти та пересічні свідки трагічних подій на сході, але й закордонні фахівці у сфері релігії. Приміром, США звинуватили в порушенні релігійних свобод терористичні угруповання Донбасу, підтримувані Росією. У щорічному звіті комісії США з міжнародної релігійної свободи (USCIRF), представленому у Вашингтоні 30 квітня 2015 р., повідомлялося, що «4-тисячна група проросійських бойовиків під назвою «Руська Православна Армія», яку очолив колишній російський офіцер військової розвідки, була залучена до релігійних переслідувань» [21, с. 4]. Сепаратисти, що контролюють частини Донецької й Луганської областей, викрадали й били протестантів, католиків, вірних Української православної церкви Київського Патріархату, погрожували їм, а також брали участь в антисемітських діях [16, с. 1].

Позатим, незважаючи на очевидну небезпеку та ризик, римо-католицьке духовенство і надалі продовжує духовно підтримувати не лише переселенців з окупованих територій України (римо-католицькі священники, будучи за межами парафій, організовують допомогу людям, які виїжджають з районів, охоплених війною), але й українських військових. Зокрема, перманентною для РКЦ стала присутність її духовенства у зоні АТО. Серед них: Ф. Волністов, С. Серебровський, М. Мишовський, О. Коцюр, О. Оріховський, В. Слободян. Священники відвозять військовим речі, проводять індивідуальні бесіди, роздають розарій, відправляють меси.

З метою збереження життя своїх парафіян на сході України РКЦ взяла безпосередню участь в організації їх перельоту до Польщі. Зокрема на римо-католицьке духовенство покладено завдання інформувати жителів Луганської та Донецької областей про розгортання програми репатріації для поляків на окупованих проросійськими сепаратистами територіях.

З 10 січня до 13 січня 2015 р. переселено 183 особи, що мали карту поляка або відповідали умовам її отримання. Евакуйованих з Донбасу поселили у навчально-відпочинковому центрі

благодійної організації «Карітас» у Рибках (північно-східна частина Польщі, 155 осіб) та пансіонаті Кабінету Ради Міністрів (28 осіб) [9, с. 5], опіку над якими взяло Міністерство внутрішніх справ та РКЦ.

Згодом, у жовтні 2015 р., польський уряд також розпочав евакуацію етнічних поляків з Маріуполя та прилеглих до нього районів (Першотравневий, Володарський, Новоазовський). Причиною для розгортання програми репатріації у цьому випадку став обстріл (24 січня 2015 р.) бойовиками Маріуполя, внаслідок чого загинуло понад 30 мирних жителів. У підсумку, 23 листопада, близько 190 осіб з Маріуполя перетнуло польський кордон [12, с. 2].

Програма адаптації осіб польського походження, що включає психологічну, медичну і матеріальну допомогу, а також професійну консультацію та організацію інтенсивного курсу польської мови й принципів життя у цій країні, розрахована на шість місяців. Упродовж цього часу переселенці матимуть можливість завершити всі формальні юридичні питання та удосконалити знання польської мови. Як і у випадку з особами евакуйованими з Донбасу, ця група переселенців отримала постійний дозвіл на проживання. Вони матимуть такі ж права, як громадяни Польщі, за винятком права голосу на виборах.

Отже, наразі РКЦ на Донбасі та у Криму, як і більшість Церков, не має належних умов для нормального функціонування і розвитку. Віруючі на окупованих територіях позбавлені можливості вільно сповідувати свою релігію, священники проводити обряди, висловлювати свої погляди та переконання. Під гучними гаслами захисту православ'я, окупаційна влада знищує усіх, хто не згоден будувати «руський мир» в Україні та лобювати інтереси чужої держави – держави-агресора.

Список використаних джерел

1. Бесіда з єпископом з Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmc.in.ua/templates/інтерв'ю/13549>.
2. Боевики закрыли римско-католический приход в Луганске [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.informator.lg.ua/archives/12880>.
3. Єпископ із Криму «Не засуджуйте нас» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2015/01/129291>.
4. Із Криму почали висилати католицьких священників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/category/news/ukraine/page/9>.
5. Католики Крима в ізоляції і страхі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.katolik.ru/strany-sng/118920-2-tys-katolikov-v-krimu>.
6. Католический Крым [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crimeacatholic.info/http://radiomaria.org.ua/>.
7. Коли Бог стає зброєю. Переслідування за релігійними переконаннями в ході воєнного конфлікту на сході України. Квітень 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irs.in.ua/.../2015.04 Report Religious persecution in occupied>.
8. На священників відкрили полювання – єпископ Станіслав Широкоградюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2014/07/120620>.
9. Нове життя біженців із Донбасу у Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/198/Artykul/193905>.
10. Отець Павло Вітек розповів про перебування у полоні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2014/05/117220>.
11. Польський священник після полону у терористів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2014/05/117129>.
12. Поляки з Маріуполя сьогодні прибудуть до Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/230000#sthash.612tvYh9.dpuf>.
13. Продовжено перереєстрацію релігійних організацій Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirvam.org/2014/07/05/>.
14. Римо-католики Донецька святкували Вербну Неділю в катедрі УГКЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rkc.in.ua/index.php?l=u&m=n&f=a201503&p=20150329>.
15. Стараюся любити кожного, кого Бог ставить на дорозі мого життя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmc.in.ua/.../103495>.
16. США назвали сепаратистів Донбасу і російських окупантів порушниками релігійних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/news/27306552.html>.
17. Харківсько-Запорізька дієцезія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rkc.in.ua/index.php?l=u&m=k&f=dhz#ldhz>.
18. Храм у Севастополі повернуть католикам? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyrios.org.ua/news/.../18997>.
19. Хронологія терору: бойовики «ДНР» і «ЛНР» переслідують християн Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1470%253A1&catid=34%253Aua&Itemid=61&lang=uk.
20. Чи залишаться у Криму католики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.catholicnews.org.ua/chi-zalishatsya-u-krimu-katoliki>.
21. Яку з Церков на Донбасі не утискають бойовики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2015/01/129306>.

Оксана Ворон

**ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РИМО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ
НА ОККУПИРОВАННОЙ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

Статья посвящена исследованию проблемы функционирования Римо-католической церкви в условиях дестабилизации общественно-политической жизни независимой Украины. Освещено положение Церкви на оккупированных территориях восточного региона и аннексированного полуострова Крым.

Ключевые слова: Римо-католическая церковь, Украина, аннексия Крыма, оккупированные территории, религиозные преследования.

Oksana Voron

**OPERATION ROMAN CATHOLIC CHURCH IN THE OCCUPIED TERRITORIES
UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS**

The article is devoted to problems of functioning of the Roman Catholic Church in the conditions of destabilization of socio-political life of independent Ukraine. Illuminated the situation of the Church in the occupied territories of the Eastern region and annexed the Crimea Peninsula.

Key words: Roman Catholic Church, Ukraine, the annexation of Crimea, the occupied territories, religious persecution.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94:[341.221.3+325.4](6–52:430)

Сергій Луценко

ФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ТА ВІЙСЬКОВОЇ СИСТЕМИ В АФРИКАНСЬКИХ КОЛОНІЯХ НІМЕЧЧИНИ

Стаття присвячена аналізу системи колоніального управління в німецьких африканських протекторатах наприкінці XIX–XX ст. Автор виявляє загальні та особливі аспекти в організації адміністративного та військового апарату кожній з німецьких колоній. Висвітлено основні чинники, які сприяли успішній колоніальній політиці Германській імперії. Створений адміністративний та військовий апарат колоніального управління дозволяв Німеччині контролювати значні території африканських протекторатів незначними силами.

Ключові слова: колонії, колоніальна адміністрація, охоронні війська, африканські колонії, Німеччина.

Вивчаючи історію німецького колоніалізму в Африці, дослідники досить часто применшують значення адміністративної та військової системи у становленні та розвитку німецьких протекторатів. Тим більш що життя в колоніях повністю залежала від системи управління.

Ці питання розглядалися у працях Г. Лота [3], А. Пегушева [2], А. Балезіна [9]. Однак, незважаючи на дослідження, багато питань залишилися не вивченими. Праці, у своїй більшості, не містять загальної характеристики системи управління в усіх німецьких протекторатах та не дають змоги сформуванню цілісне уявлення про особливості адміністративної та військової системи у Германських колоніях.

Метою роботи є дослідження формування та розвитку системи управління протекторатів та її вплив на колоніальну політику Німеччини.

Перші колонії були засновані Бісмарком в середині 1880-х рр. Після захоплення Південно-Західної Африки в 1884–1885 рр. стяг Германської імперії був також піднятий в Камеруні, Того, Німецькій Східній Африці. Після прийняття в Берліні рішення про протекторат над тією чи іншою територією, туди негайно призначався губернатор, який підпорядковувався імперському канцлеру, згідно з положенням про призначення посадових осіб Рейху [1, с. 1]. Південно-Західною Африкою упродовж 1884–1894 рр. і Східної Африканської колонією з 1885 р. – по 1891 р. управляли призначені кайзером рейхскомісари. Надалі ці посади були скасовані і запроваджені режим губернаторського правління. Губернатор мав усю повноту влади. Йому належала верховна, військова, судова і адміністративна влада в колонії [2, с. 66]. Під його підпорядкуванням знаходилися начальники округів і опорних пунктів, що стежили за порядком, та здійснювали судочинство і збір податків [3, с. 73]. Посада губернатора в Східній Африці, Південно-Західній Африці і Камеруні відповідала рангу радника I-го класу, в Того – II-го класу. За бездоганну службу в колоніях губернатору надавали ранг дійсного таємного радника [4, с. 153]. На посаду губернаторів колоній призначалися досвідчені фахівці-управлінці з числа дипломатів, юристів. Під час повстань африканців, посаду губернаторів часто займали командири охоронних військ [5, с. 746]. Свідченням високого становища колоніальних губернаторів може служити урядове розпорядження німецьким військовим кораблям при заходах в колоніальні порти обов'язково робити салют з 15-ти залпів для привітання губернатора. Губернатор, в свою чергу, володів правом салютувати 17-ть разів на його розсуд [6, с. 13].

Розмір службового окладу чиновників колоній становив: губернатори – 20 тис. марок на місяць, начальників округів – 4800 марок [7, с. 624]. Термін служби колоніальних чиновників для отримання пенсії в Південно-Західному протекторат становив 15 років, у Східній Африці, Того і Камеруну (через складні природно-кліматичні умови) – 12 років. У разі інвалідності, отриманої на службі, пенсія призначалася негайно. Чиновникам і членам їх сімей надавалося медичне лікування, відпочинок в санаторіях, службове житло, для цього в колоніальних бюджетах закладалися спеціальні статті витрат. Поховання та інші витрати, пов'язані із загибеллю державних службовців в колоніях, брала на себе держава. У разі відпустки, яку чиновники проводили, зазвичай, в метрополії, надавалася грошова допомога. У разі, якщо після закінчення терміну служби чиновник обирав місце проживання в колонії, субсидія для проїзду до Німеччини перетворювалася в допомогу на облаштування [7, с. 597].

На нижчі адміністративні посади в Того, Камеруні і Східній Африці допускалися африканці, араби і індуси. Вожді племен, сільські старости (джумбо) і старійшини (акід) зобов'язані були збирати податки, здійснювати традиційне судочинство, поставляти робочу силу на вимогу начальника округу [3, с. 92]. У Південно-Західній Африці африканців в колоніальну адміністрацію не допускали. Заробітна платня африканських перекладачів, клерків, санітарів, учителів у перший рік роботи становила 20 марок на місяць, на другий рік – 25 марок, в третій – 30 марок; за двадцятирічний стаж передбачалося платити 150 марок на місяць. Африканські службовці забезпечувалися безкоштовною медичною допомогою та щорічною 14-денною відпусткою [8, с. 59–60].

Бюрократичний апарат в африканських колоніях за своєю чисельністю був невеликим. Наприклад, загальна кількість військово-адміністративного корпусу в Південно-Західній Африці, котрий складався виключно з німців, до 1903 р. нараховувало 939 осіб [9, с. 59]. В інших німецьких африканських колоніях апарат був набагато менший.

Другою за значимістю людиною, після губернатора, в колоніальній адміністрації, був командувач охоронними військами; часто ці посади займала за сумісництвом одна людина – колишній військовий [2, с. 66]. Охороні війська були незалежні від Генерального штабу Німеччини і мали свою власну організаційно-штатну структуру. Верховним головнокомандувачем колоніальних охоронних військ як і збройних сил Рейху, був імператор. Кадровий підбір вищого командування, штабів, медичної служби та службовців військової адміністрації колоній здійснював рейхсканцлер. У 1907 р. в Берліні створено Верховне командування охоронних військ колоніального управління рейху, яке очолювали підполковник Фердинанд Квади (1907–1908 рр.), генерал-майор Георг фон Глазенап (1908–1914 рр.) і з квітня 1914 р. після закінчення Першої світової війни – полковник фон Белов [10, с. 120].

Озброєний контингент кожної німецької колонії мав свої особливості. Так, охоронна частина в Південно-Західній Африці формувалася з німецьких добровольців, що прослужили в німецькій армії не менше трьох років і добре зарекомендували себе на службі. Термін служби в колоніях становив 2,5 р. з можливістю продовження контракту на більш тривалий термін. Рік служби в охоронних частинах прирівнювався до двох років служби в Німеччині, участь в каральних експедиціях прирівнювалося – до р. служби [11, с. 55]. Посадовий оклад в колонії був значно вищим, ніж в німецькій армії. Так, лейтенант в Африці отримував – 6300 марок, а в Німеччині – 1284 марок. За тривалу службу в колоніях офіцери отримували грошову надбавку [12, р. 108]. Військові колоніальних військ, отримували безкоштовно озброєння та форму. У 1892 р. рядовий в Південно-Західній Африці отримував на рік: одну куртку з бриджами і штанами, одну пару чобіт, один капелюх, три пари вовняних сорочок, двоє трусів, сім пар вовняних шкарпеток, три носових хустки, три рушника, одну вовняну ковдру, один ремінь з польовим казанком і флягою [13, с. 219]. Продовольче забезпечення військовослужбовців охоронних військ включало в 1908 р.: 500 г м'яса або солонини вдень. У раціон також входили крупи, макарони, овочі, яйця, фрукти, масло, цукор, 2 пляшки вина на тиждень, 100 г коньяку або рому в місяць, а також тютюнове забезпечення [9, с. 87]. Усім військовослужбовцям, після звільненню зі служби, надавалося пенсія з державних бюджетних коштів [14, с. 218–234]. Усе це свідчить про те, що військовослужбовці в колоніях отримували досить високе грошове, продовольче і речове забезпечення, а також забезпечувалися соціальним захистом. Військові виконували не тільки охоронні функції, вони також брали участь у будівництві портів, залізниць, телефонних і телеграфних ліній, тим самим сприяли розвитку протекторатів.

У охоронних військах Східної Африки, Того і Камеруну німці займали тільки вищі командні посади, на нижчі посади наймаючи африканців за порівняно велику, за африканськими мірками, платню. Рядові аскарі (найманці) отримували 30 німецьких рупій на місяць, сержанти і старшини – 40–50 рупій, найменше платню в охоронних військах отримували новобранці – 20 рупій. У дні державних свят кожному солдату та поліцейському виплачувалася невелика премія в 2–5 рупій [15, с. 7]. Для порівняння: заробітна плата африканських робітників на плантаціях становила 5–10 рупій на місяць [2, с. 68].

Німецьке командування намагалося формувати загони аскарі за етнічним та конфесійним принципом. Основу німецьких військ становили зулуси, суданці, ньямвезі, масаї, вангоне, махеке [7, с. 259]. Полковник Пауль фон Леттов-Форбек відзначав: «Дисципліна і моральний дух африканських найманців (аскарі) були на висоті і свідчили про чудову підготовку, браком частин найманців була їх застаріла тактика ведення бойових дій і відсутність нових видів озброєння» [16, с. 4]. До африканців які наймалися на військову службу пред'являлися жорсткі вимоги, наприклад, в охороні війська і поліцію не брали, якщо у претендента була судимість або несплачений штраф [157, с. 123]. Під час служби аскарі заборонялися дії, що ганьбили честь мундира охоронних військ,

продаж спиртних напоїв африканським військовослужбовцям була можлива тільки з письмового дозволу німецького офіцера [18, s. 152].

Колоніальні війська в Того, на відміну від інших африканських протекторатів, сформовані не були. Тут завдання охорони і забезпечення порядку виконували поліцейські загони [10, с. 128]. Поліція в Того комплектувалася з африканців, яких наймали в Британській Нігерії з народу хауса. Однак незабаром англійська адміністрація заборонила німцям вербувати в своїх колоніях, і німецька адміністрація змушена була набирати рекрутів в своєму протектораті. Контракт з африканцями укладався на 3 роки. У 1908 р. термін служби був збільшений до 5 років [7, с. 562].

У Камеруні, Південно-Західній Африці і в Німецької Східній Африці поряд з регулярними охоронними військами додатково були сформовані поліцейські сили. У Південно-Західній Африці поліція, зазвичай, формувалася з німецьких добровольців, які відслужили свій термін в охоронних військах і виконували суто поліцейські функції [9, с. 84–85]. Поліція Німецької Східної Африки Того і Камеруну була частиною охоронних військ [10, с. 128–129]. Таким чином, в Того, Камеруні і Німецької Східній Африці функції поліції і охоронних військ фактично збігалися. Вони забезпечували безпеку зовнішніх кордонів і внутрішньополітичну стабільність всередині колоній. Відмінності існували тільки в організації та системі підпорядкування.

Таким чином, створений німцями колоніальний апарат управління мав чітку структуру і поділявся на дві основні частини: цивільну – адміністрацію, і військову – охоронні частини і поліцію. Особливістю формувалася німецького колоніального апарату стала величезна концентрація влади в руках губернаторів і його підлеглих, які контролювали всі сфери життя в колоніях. Чітка воєнізована структура бюрократичного апарату дозволяла проводити успішну колоніальну політику, незважаючи на відносно невеликий штат управління. У міру необхідності, на нижчі адміністративні та військові посади допускалися представники неєвропейських народів, що мінімізувало витрати на утримання бюрократичного апарату. Винятком стала Південно-Західна Африка, де органи управління формувалися виключно з німців.

Список використаних джерел

1. Verordnung, betreffend die Zuständigkeit der Reichsbehörden zur Ausführung des Gesetzes vom 31. März 1873 und die Anstellung der Reichsbeamten (23.11.1874) [Электронный ресурс]: Document Archiv – Deutsches Kaiserreich. – Режим доступа: <http://www.documentarchiv.de/ksr.html>
2. Перушев А. М. Восстание Маджи-Маджи. Становление и кризис германского колониального правления в Восточной Африке / А. М. Перушев, Б. М. Туполев. – М.: Наука, 1991. – 262 с.
3. История германского колониализма в Африке / [J. Ballhaus, H. Drechsler, R. Lakowski, H. Loth, P. Sebaid]; пер. с немецкого З. А. Миркиной; под ред. А. Б. Давидсона. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
4. Philosophie der Eroberer und koloniale Wirklichkeit: Ostafrika 1884–1918 / hrsg. Von Kurt Büttner und Heinrich Loth. – Berlin: Akademie-Verlag, 1981. – 480 s.
5. Schnee H. Deutsches Kolonial-Lexikon 3 Bde / Heinrich von Schnee. Bd. I. / H. Schnee. – Leipzig: Quelle & Veyer, 1920. – 776 s.
6. Allerhöchste Ordre, betreffend den Salut für die Gouverneure deutscher Kolonien. Vom 18. Oktober 1907 // Herausgeber Dr. Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung – Berlin, 1908. – S. 13.
7. Пуховская Е. Ю. Колониальная идея в кайзеровской Германии: замыслы и воплощение: дисс...док...ист.наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Е. Ю. Пуховская – Иркутск, 2001. – 833 с.
8. Verfügung des Gouverneurs von Togo, betreffend die Regelung der Bezüge der farbigen Angestellten für die Dienststellen in Lome und bei den Bezirksämtern. Vom 19. Januar 1907 // Herausgeber Dr. Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung. – Berlin, 1908. – S. 59–60.
9. Балезин А. С. Цивилизаторы в стране дикарей / А. С. Балезин. – М., 1996. – 282 с.
10. Фокин С. В. Колониальная политика Германии в 1871–1941 гг.: дисс...док...ист...наук: 28.01.05 / С. В. Фокин. – М., 2004. – 424 с.
11. Allerhöchste order, betreffend Anrechnung von Kriegsdienstjahren // Herausgeber Dr. Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung. – Berlin, 1907. – S. 55.
12. Gann L. The rulers of German Africa 1884–1914 / L. Gann, P. Duignan. – Stanford University Press, 1977. – 304 p.
13. Francois Curt, von. Deutsch-Südwest-Afrika / C. von Francois. – Berlin, 1899. – 223 s.
14. Gesetz über die Versorgung der Personen der Unterklassen des Reichsheeres, der Kaiserlichen Marine und der Kaiserlichen Schutztruppen. Vom 31. Mai 1906 // Herausgeber Dr. Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung. – Berlin, 1907. – S. 218–234.
15. Löhnungs- und Verpflegungsordnung für die farbigen Soldaten der Schutztruppe und der Polizeitruppe des ostafrikanischen Schutzgebietes erlassen vom Kommandeur am 1. Januar 1904 // Herausgeber Dr. Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung – Berlin, 1905. – S. 7.
16. Lettow-Vorbeck Paul Emil, von. Meine Erinnerungen aus Ostafrika / P. Emil von Lettow-Vorbeck. – Leipzig, 1920. – 302 s.
17. Runderlass des Gouverneurs von Deutsch-Ostafrika, betreffend die Führung von Strafregistern. Vom 3. März 1906 / Herausgeber Dr. Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung – Berlin, 1907. – S. 123.
18. Verordnung des Gouverneurs von Kamerun, betreffend die Verabfolgung von geistigen Getränken an die farbigen Angehörigen der Kaiserlichen Schutztruppe und Polizeitruppe. Vom 21. März / Herausgeber Dr. Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung. – Berlin, 1908. – S. 152.

Сергей Луценко

ФОРМИРОВАНИЕ АДМИНИСТРАТИВНОЙ И ВОЕННОЙ СИСТЕМЫ В АФРИКАНСКИХ КОЛОНИЯХ ГЕРМАНИИ

Статья посвящена анализу системы колониального управления в немецких африканских протекторатах в конце XIX–XX вв. Автор выявляет общее и особенное в организации административного и военного аппарата каждой из немецких колоний. Освещены основные факторы, которые способствовали успешной колониальной политике Германской империи. Созданный административный и военный аппарат колониального управления позволял Германии контролировать значительные территории африканских протекторатов минимальными силами.

Ключевые слова: колонии, колониальная администрация, охранные войска, африканские колонии, Германия.

Serhiy Lutsenko

FORMATION OF THE ADMINISTRATIVE AND MILITARY SYSTEM IN AFRICAN COLONIES GERMANY

This article analysed the colonial system in Africa German protectorate in the late XIX early XX centuries. The author reveals the general and the particular in the organization of administrative and military apparatus of each of the German colonies. It highlights the key factors that contributed to the success of the colonial policy of the German Empire. Created by civilian and military apparatus of the colonial administration allowed Germany to control large areas of the African protectorates minimal forces.

Key words: colony, the colonial administration, security forces, African colonies, Germany.

УДК 94(477)

Наталія Громакова

ПОЛЬСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ РУХ У КОНТЕКСТІ ІМПЕРСЬКИХ СТРАТЕГІЙ ДЕПОЛОНІЗАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано урядові практики деполонізації Правобережної України в контексті модернізації імперських структур. Автором визначено, що перспективи і проекти розв'язання «польського питання» зумовлювали важливі заходи у сфері реалізації внутрішньої політики на всій території держави, спонукаючи владу до пошуку нових форм організації імперського простору. Обґрунтовано тезу, що реалізація модерного імперського проекту спричиняла перманентний конфлікт із польськими громадськими ініціативами, що виступали одним з каналів збереження власної національної ідентичності.

Ключові слова: громадський рух, імперська стратегія, деполонізація, націоналізація, Правобережна Україна

Дослідження вітчизняного соціокультурного і політичного простору модерної доби вимагає комплексного аналізу всіх чинників його формування і функціонування. Важливою складовою, що безпосередньо впливала на особливості модернізації суспільних процесів в українських теренах упродовж ХІХ – початку ХХ ст., часто набуваючи домінуючого характеру, був польський громадський рух, специфіка якого зумовлювалася цілою низкою внутрішніх і зовнішніх чинників. Громадська діяльність польської спільноти Правобережної України у зазначений період поєднувала в собі шляхетські традиції суспільного служіння колишньої Речі Посполитої і водночас була відповіддю на виклики модернізації, що вимагала нових форм організації суспільного буття, зокрема й зростання заангажованості у розв'язанні локальних проблем суспільно-політичного, соціально-економічного і соціокультурного характеру. Поразка двох польських повстань – Листопадового 1830–1831 рр. і Січневого 1863–1864 рр., – зумовили, з одного боку, розчарування більшості національно свідомих поляків у повстанській та нелегально-змовницькій діяльності, а з іншого, – пошук нових форм громадського служіння в ім'я відродження майбутньої Польської держави.

Слід зазначити, що домінуючим чинником генезису польського громадського руху в Російській імперії від самого початку була урядова стратегія інтеграції здобутих внаслідок поділів Речі Посполитої територій до єдиного імперського простору. Дослідження імперських практик адміністративно-правової, соціально-економічної, суспільно-політичної, соціокультурної уніфікації сприятиме комплексному вивченню особливостей модернізаційних змін в українських теренах

упродовж XIX – початку XX ст. «Польське питання» в цей період виступало головним лейтмотивом урядової політики не лише на західних окраїнах імперії. Перспективи і проекти його розв'язання зумовлювали важливі заходи у сфері реалізації внутрішньої політики на всій території держави, спонукаючи владу до пошуку нових форм організації імперського простору [1, с. 218–219].

Аналіз наукових публікацій з проблем громадської діяльності поляків в умовах російського імперського державотворення і націєтворення XIX – початку XX ст. дозволяє дійти наступних висновків. По-перше, на межі XX–XXI ст. з'явилася низка комплексних досліджень теоретико-методологічного характеру, переважно російських та західних науковців, автори яких з позицій імперіології намагаються з'ясувати сутність і специфіку імперського державотворення в умовах суспільних модерних трансформацій [1–6].

Останнім часом історіографічний доробок з проблем модернізації імперського суспільного простору, в тому числі на українських теренах, поповнився новими дослідженнями, передусім вітчизняних науковців, присвяченими вивченню специфіки реалізації урядових стратегій в умовах конкуренції декількох національних проектів – російського, українського, польського, єврейського [7–11]. Спільною рисою цих праць є з'ясування регіональної специфіки етнонаціональної політики Санкт-Петербургу, її впливу на вітчизняний історичний поступ. З іншого боку, автори наголошують на тому, що в умовах бездержавного існування українців, поляків, євреїв тощо, саме громадські рухи виступали тим середовищем, у якому відбувалася кристалізація національної самосвідомості і формулювалися основні принципи боротьби за свої національні права [7, с. 354; 8, с. 173–174].

Оскільки «польське питання» було ключовим «подразником» для офіційного Санкт-Петербургу, західні території імперії, колишні «креси» Речі Посполитої, ставали ареною реалізації різноманітних урядових стратегій, об'єднаних метою остаточної інтеграції їх до держави Романових. Ті форми, яких набирала громадська діяльність поляків в українських теренах, значною мірою зумовлювалися адміністративно-правовою та соціокультурною практикою уряду відповідно до ціннісно-світоглядних засад імперського націєтворчого проекту.

Метою нашого дослідження є аналіз найпоширеніших імперських практик, скерованих на деполонізацію Правобережної України, визначення результатів їх реалізації для польського громадського руху.

Досягненню мети сприятиме розв'язання наступних завдань: проаналізувати ціннісно-світоглядні та практичні засади політики «деполонізації»; визначити її складові і механізми реалізації; з'ясувати правові аспекти громадської діяльності польської спільноти в умовах бюрократичної практики російських імперських урядово-адміністративних установ; окреслити роль модернізації як чинника суспільних трансформацій й активізації громадського життя імперії Романових упродовж XIX – на початку XX ст.

Модернізація Російської держави у зазначений період була тісно пов'язана із розбудовою нових імперських структур, що відповідало стратегії інтеграції всіх територій до загального імперського ядра. Особливістю цього процесу стала одночасна історико-правова легітимація нового простору держави, обґрунтування геополітичних претензій на території, включені до складу Росії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Логіка історичного поступу континентальних імперій, зокрема й імперії Романових, на думку А. Міллера, артикулювала серйозні зміни, започатковані ще у XVIII ст., спрямовані на розбудову модерної держави і бюрократії в умовах зростання соціальної мобільності через доступ до вищих щаблів адміністративної і суспільної ієрархії нових еліт. Імперські трансформації XIX ст. мали ознаки кризи і водночас свідчили про «засвоєння імперіями модерних форм політичної, військової та економічної організації, тобто не заміщення імперії модерною державою, але багатоманітні варіанти гібридизації, суміщення старих імперських і модерних державних форм» [2, с. 214]. Найвиразніше це проявилось у стосунках центру із західними окраїнами, приєднаними внаслідок поділів Речі Посполитої. Саме в цьому регіоні відбувалася модернізація імперського соціуму прискореними темпами. Вона поєднувала традиційні стратегії військово-бюрократичної експансії і протекціонізму стосовно регіональної еліти, в даному випадку – польських землевласників, із впровадженням нових форм соціальної мобільності, посиленням русифікації через політико-правові обмеження регіональних національних меншин.

Слід, однак, зауважити, що упродовж першої третини XIX ст., тобто до польського Листопадового повстання 1830–1831 рр., урядова політика стосовно Правобережної України була спрямована на пошук механізмів забезпечення лояльності польської еліти регіону. Як слушно відзначала українська дослідниця В. Венгерська, «вибудовування стосунків між центральною імперською владою та периферійною елітою відображало особливості механізмів функціонування імперської системи» [7, с. 57].

З іншого боку, на думку дослідниці, «польський спадок у випадку Правобережної України зумовив існування перманентного конфлікту інтересів», в основі якого були спільні претензії росіян

і поляків на цей регіон із покликанням на історичну спадщину. Вибудовування нового російського імперського простору вимагало «історичної легітимізації та вписування у відповідне історичне поле», що суперечило уявленням поляків про «східні креси» як невід'ємну частину втраченої Батьківщини [7, с. 57–58].

Означений «конфлікт інтересів» зумовлював приреченість будь-яких спроб центру забезпечити лояльність і підтримку еліти регіону, коли йшлося про зусилля щодо його інтеграції до загальноімперського простору. Збереження окремих традиційних особливостей адміністративно-правової системи на території Київської, Подільської і Волинської губерній до кінця 1830-х рр. переслідувало мету – забезпечення лояльності та «вірнопідданства» польського населення [12, арк. 3 зв.].

Утім влада невдовзі переконалася у безрезультатності цих спроб. Поразка Листопадового повстання 1830–1831 рр. і викриття діяльності польської конспірації зумовило пошук нової стратегії інтеграції. Аналіз урядових практик стосовно західних окраїн держави дозволяє стверджувати, що розв'язання «польського питання» мало загальноімперський вимір. І хоча упродовж XIX – початку XX ст. зберігалася певна відмінність адміністративно-правового, соціально-економічного й етнокультурного статусу регіону, втім стратегії інтеграції, впроваджені в Правобережній Україні, спричиняли зміни на всій території держави. Влада, обмежуючи права поляків на колишніх «кресах», мала компенсувати їх втрату і забезпечити своїм польським підданим відповідні умови існування в інших місцях імперії. Отже, законодавчі норми щодо поляків мали відлуння на всій території держави.

З іншого боку, коли йшлося про Правобережну Україну, загальноімперські правові норми доповнювалися врахуванням національних особливостей регіону. Типовим прикладом цієї специфіки була еволюція повноважень місцевого генерал-губернатора. На відміну від генерал-губернаторів інших частин імперії, київський генерал-губернатор, крім адміністративних, поліційних, наглядових функцій особисто опікувався питаннями маєтностей, контролем за діяльністю освітніх закладів та різноманітних громадських об'єднань. Такий необмежений обсяг повноважень вимагав створення окремої структури – київської військово-судної комісії, чия діяльність була повністю підпорядкована генерал-губернаторові [11, с. 284].

У «Настановах Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернаторові» Миколи I від 13 вересня 1840 р. окреслюється коло завдань для генерал-губернатора: з одного боку, «суворий нагляд та безпристрасне виконання існуючих законів та розпоряджень», що є спільним обов'язком всіх керівників губерній, а з іншого, – «поширення... російської народності і знищення будь-якого іноземного напрямку, що зумовлюється особливим положенням цього краю...». При цьому влада вбачала загрозу в будь-якій діяльності, спрямованій на збереження етнокультурної специфіки регіону: «іноземний напрямок може проявлятися не лише у замаху на порушення встановленого порядку недобромисними діями та навіюваннями, але й у звичайних громадських стосунках (курсив мій), якщо у них проявляється намір до послаблення руських начал та руської народності...» [12, арк. 38–38 зв.]. Отже, практично будь-які спроби поляків зберегти свою національну ідентичність через розбудову власних громадських осередків були приречені, оскільки створювали конкуренцію експансії російської ідентичності в регіоні.

В основі будь-якої урядової стратегії деполонізації Правобережжя упродовж XIX – початку XX ст. можна виокремити цілу низку ціннісно-світоглядних засад, які віддзеркалювали кристалізацію нової імперської ідеології, що поєднувала державні та національні інтереси. А. Зорін, вивчивши динаміку формулювання, кристалізації та зміни базових ідеологем імперської політики на початку XIX ст., дійшов висновку, що уявлення про зміст державних або національних інтересів мали ситуативний характер, залежно від сенсів, що набували актуальності за певних суспільно-політичних умов [3, с. 29–30]. Дослідник проаналізував ґенезу триади С. Уварова «православ'я-самодержавство-народність» як базової ідейної основи російського державного націоналізму, переконливо довів, що інтелектуальна драма останнього (як домінантної ідеологеми модерної доби – Н. Г.) полягала у засадничому конфлікті між категорією «національності» в її західноєвропейському сприйнятті як основи нового соціального порядку і традиційними конфесіонально-династичними принципами державного устрою імперії Романових [3, с. 374].

Унаочненню конфлікту між модерною формулою національності і традиційними конфесіонально-династичними принципами організації державного існування було ставлення з боку влади та її представників на місцях до громадської діяльності в цілому. Доводиться констатувати, що навіть в умовах модернізації XIX ст. російське самодержавство не визнавало за суспільством права на громадянські свободи, на усвідомлення індивідуальної відповідальності і причетності до співучасті в управлінні країною, прагнучи обмежити громадську ініціативу локальним рівнем. Втім, влада, прагнучи заручитися підтримкою громадськості, коли йшлося про найважливіші стратегії загальнодержавного значення, все ж таки повинна була враховувати

суспільні настрої. Часто влада навіть вдавалася до формування відповідної громадської думки [5, с. 244; 9, с. 185–186].

Січневе повстання 1863–1864 рр. стало випробуванням потужностей істеблішменту в питанні мобілізації російської громадськості й об'єднання із владою проти «польської інтриги». Як стверджував Ю. Земський, ця мобілізація була проведена доволі успішно: «Вступивши на шлях націоналізації, імперська влада досить швидко та успішно почала підпорядковувати собі російську громадськість. Власне, освічена громадськість, яка щойно мала так багато претензій до імперської влади, усі їх ніби забула, пробачила, зняла з розгляду, бо імперія «заговорила» з російською громадськістю мовою «Вітчизни, яка в небезпеці», імперія апелювала до патріотичних почуттів росіян і цим самим внесла розкол у єдність громадянського руху в Росії. Російській владі словами та діями «пронародно»-російського забарвлення вдалося прихилити на свій бік російську громадськість, а далі й очолити її. Таким чином, націоналізація росіян із громадянської трансформувалася в імперську» [9, с. 188].

Одним із механізмів проімперської націоналізації росіян стала «політика демонізації поляків... поляк – підступний, улесливий, самозакоханий, тобто «ворог», який заважав проведенню прогресивних реформ, що відбуваються, завдячуючи турботам царя про «свій народ» у «нашій Вітчизні». Отже, ворога визначено, вся пропаганда запрацювала проти нього, і вже не важливо було, чому він невдоволений, і чого він хотів, важливо, що «все суспільство», очолене владою, в єдиному пориві мобілізувалося на боротьбу...продовжував діяти впроваджений із 60-х рр. ХІХ ст. принцип – імперія націоналізувала свідомість «справжніх русскіх» для боротьби із ворогами «Вітчизни» – імперії [9, с. 188].

Ще одним дієвим засобом «деполонізації» Правобережжя і обмеження національних прав поляків стала освітня політика, яка позбавляла представників етнічних меншин не лише права навчатися рідною мовою, але й брати участь у громадській діяльності, спрямованій на просвітництво. У звіті цивільного волинського губернатора за 1911 р. наголошувалося: «...школа повинна бути обов'язково урядовою... і національною... школа повинна давати не лише завершену освіту, але неодмінно практичні життєві знання, що сприяють успішній боротьбі з навколишніми іногородцями, які... довіку будуть вороже налаштовані російській державності й народності...» [13, арк. 3 зв.]. І далі автор висловлюється щодо громадської діяльності в освітянській царині: «... у господарських справах школи представникам самоврядування повинно відводитися почесне місце, але у керівництво безпосередньо навчанням... втручання повинно бути усунене» [13, арк. 4 зв.].

Отже, визнавши освіту важливою ланкою інтеграції українських теренів до імперського соціуму, влада обмежила традиційні канали громадської активності поляків, звівши їх до розв'язання локальних господарських питань.

Разом з тим, Л. Горизонтов, підсумовуючи результативність урядових зусиль з «деполонізації», наголошував: «найважливішими критеріями ефективності політики у польському питанні були... її здатність сприяти вирішенню загальноімперських проблем і рівень відповідності об'єктивним історичним процесам. В обох відношеннях слід констатувати переважно негативний досвід» [1, с. 217].

Я. Бойчук дійшла висновку, що загальноімперські процеси лібералізації 1860-х рр. позначилися й на становищі громадських об'єднань. Відбулася децентралізація контролю за їх діяльністю, який поступово переходив від імператора до окремих міністрів». Згідно із законом «Про надання Міністерству внутрішніх справ права на затвердження статутів товариств взаємодопомоги або з іншою благодійною і загальнокорисною метою» від 12 січня 1862 р. реєстрація благодійних товариств та об'єднань взаємодопомоги передавалася Міністерству внутрішніх справ [8, с. 70].

Дослідниця вважає, що наявність статутних документів «була необхідною умовою для товариств, які прагнули вести активну діяльність: відкривати відділення, союзи, мати права юридичної особи, тобто створювати капітали, укладати договори, набувати майно» [8, с. 75].

Патерналістсько-охоронний характер урядової політики стосовно громадської діяльності виявився у впровадженні численних обіжників та інструкцій, що ускладнювали реалізацію громадської ініціативи. Типовим явищем у діловодстві була ситуація, коли інструкції, обіжники, правила, внутрішньовідомче листування створювали правові підстави для відмови у реєстрації або закриття товариств [14, арк. 13].

Отже, останнім часом межі наукового дискурсу з проблем суспільної і громадської активності в українських теренах у модерну добу були суттєво розширені завдяки обґрунтуванню нових теоретико-методологічних концептів та міждисциплінарних підходів до вивчення суспільних практик минулого. Застосування концепту центр-периферійних зв'язків до вивчення «польської» проблематики в російській урядовій політиці сприятиме визначенню механізмів реалізації імперських стратегій інтеграції, структурних складових адміністративно-територіальних органів управління

імперії, їх функціонування на різних рівнях як провідників державної політики деполонізації. Розумінню сутності імперської антипольської політики в умовах націоналізації російської свідомості й організації державного простору сприятиме усвідомлення можливостей ментальної картографування. Вивчення технологій формування громадської думки і ролі у цьому засобів масової комунікації допоможе з'ясувати взаємозв'язок між урядовою політикою у «польському питанні» і реакцією російського суспільства, що реалізовувало цю політику на практиці.

Список використаних джерел

1. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.): Монография / Л. Е. Горизонтов. – М.: Индрик, 1999. – 272 с.
2. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 248 с.
3. Зорин А. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века: Монография / А. Зорин. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 416 с.
4. Западные окраины Российской империи: Монография / Л. А. Бережная, О. В. Будницкий, М. Д. Долбилов и др. [под ред. А. И. Миллера]. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с., ил.
5. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. / Б. Н. Миронов. – 2-е изд., испр. – СПб: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. – Т. II. – 568 с., 55 ил.
6. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер; пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів: Видавництво УКУ, 2005. – XII+360 с., 11 карт.
7. Венгерська В. О. Українські проекти та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія / В. О. Венгерська. – Житомир: ПП Євенок О.О., 2013. – 448 с.
8. Бойчук Я. А. Громадські об'єднання етноменшин на українських землях у складі Російської імперії (1864–1914 рр.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Яна Анатоліївна Бойчук; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2015. – 273 с.
9. Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліта в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст.: Монографія / Ю. С. Земський. – Хмельницький: Б.в., 2011. – 350 с., іл.
10. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія: [Електронний ресурс] / Ю. Поліщук. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 432 с. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/naz_menshyny_site_154.pdf.
11. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття: Монографія / В. С. Шандра. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. – 427 с.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), КМФ № 12, оп. 1, спр. 22.
13. ЦДАК України, ф. 442, оп. 642, спр. 497.
14. Там само, ф. 442, оп. 858, спр. 111.

Наталія Громакова

ПОЛЬСКОЕ ОБЩЕСТВЕННОЕ ДВИЖЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ ИМПЕРСКИХ СТРАТЕГИЙ ДЕПОЛОНИЗАЦИИ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

В статье проанализированы правительственные практики деполонизации Правобережной Украины в контексте модернизации имперских структур. Автором определено, что перспективы и проекты решения «польского вопроса» обусловили важные мероприятия в сфере реализации внутренней политики на всей территории государства, побуждая власть к поиску новых форм организации имперского пространства. Обосновано тезис о том, что реализация современного имперского проекта обусловила перманентный конфликт с польскими общественными инициативами, которые выступали одним из каналов сохранения национальной идентичности поляков.

Ключевые слова: общественное движение, имперская стратегия, деполонизация, национализация, Правобережная Украина.

Natalia Gromakova

THE POLISH PUBLIC ACTIVITY IN THE CONTEXT OF IMPERIAL'S STRATEGIES OF DEPOLONIZATION OF THE RIGHT-BANK UKRAINE DURING XIX – EARLY XX CENTURY

The article analyzes government practices of the depolonization the Right-Bank Ukraine's society in the context of the modernization of the imperial structures. The author defines the prospects and draft resolutions of the «Polish question» have shaped important steps in the implementation of domestic policy throughout the state, prompting authorities to search new forms of founding the imperial space. The thesis was proved that the modern imperial project's implementation caused permanent conflict with the Polish public initiatives, which were one of the channels of saving of their national identity.

Key words: public activity, imperial strategy, depolonization, nationalization, the Right-Bank Ukraine.

УДК 343.976

Марина Кругляк

НАРКОТИКИ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті на основі матеріалів преси і спогадів висвітлено історію появи наркотиків у Росії, еволюцію їх використання – від ліків – до стимулюючих препаратів, проаналізовано причини поширення наркоманії на початку ХХ ст., визначено ставлення влади й громадськості до наркотизації російського суспільства. Автор розглядає моду на наркотики в Росії і світі як закономірне явище того часу, наводить приклади представників богеми – наркоманів, стверджує, що людство на початку ХХ ст. ще не усвідомлювало негативного впливу наркотиків на стан здоров'я.

Ключові слова: наркотики, Російська імперія, морфінізм, курільня опіуму, богема.

Наркоманія, безперечно, є однією з найбільших катастроф ХХІ ст. Нині у світі нараховується близько 250 млн наркозалежних, щодня від наркотиків помирає 330 осіб. В американському міжнародному антинаркотичному центрі стверджують, що йдеться вже про 1 млрд наркоманів у світі. В Україні на обліку в Міністерстві внутрішніх справ (станом на 2013 р.) перебувало 150 тис. наркоманів; за даними ж міжнародних організацій ВОЗ та UNAIDS, тільки ін'єкційних наркоманів 425 тис. осіб; Міністерство охорони здоров'я України свідчить про 550 тис. осіб, які вживають важкі наркотики. Щор. в Україні від наркотиків помирає 10–12 тис. осіб, а від наркоманії і пов'язаних із нею хвороб (ВІЛ, СНІД, вірусні гепатити, туберкульоз) – до 120 тис. осіб [1]. Незалежні експерти стверджують, що кількість наркозалежних в Україні становить 1,5–2 млн осіб [2].

Дослідження «Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти» (2010 р.), показує, що 9 % респондентів віком 15–34 роки мали досвід вживання будь-яких наркотичних речовин упродовж життя. Найбільш поширеною речовиною є марихуана, або гашиш (8 % опитаних), екстазі (2 %). Перше вживання наркотиків у 32 % відбулося у віці 12–16 років, ще у 32 % – від 17 до 18 років, а у віці 19–28 років – в 30 % молодих людей [3, с. 5–6]. Наркоманія в Україні збільшується щорічно на 8–10 %, й ця тенденція є однією з найвищих у світі. 70 % наркоманів – люди до 25 років. Жіноча наркоманія в Україні є найвищою в Європі [4].

Проблема наркоманії, практично невідома в СРСР до 1980-х рр., нині боляче б'є по Україні. Причинами її поширення є важке економічне становище, маргіналізація суспільства, яке прагне в наркотику віднайти душевний спокій. Важливим аспектом у боротьбі з наркоманією є вивчення досвіду минулих століть, зокрема дорадянського періоду; варто знати, звідки в Російській імперії й Україні як її складовій з'явилася мода на наркотик, чому молодь охоче пробувала його й як влада в Росії і світі реагувала на ці процеси. Актуальність дослідження посилюється й тим, що дана проблема належить до сфери вивчення соціальної історії – нового історіографічного напрямку, що тільки-но методологічно постає у вітчизняній історичній науці.

Історія наркотиків є одним з найменш досліджених напрямів у сучасній історичній науці. При підготовці статті автор спирався на пресу Російської імперії початку ХХ ст. та спогади російського артиста О. Вертинського [5]. На початку ХХ ст. у світі й в Росії зокрема наркоманія не вважалася за хворобу, а тому статистичний облік охоплення нею різних верств суспільства не здійснювався.

Історіографія дослідження представлена ґрунтовною монографією Р. Дейвенпорта-Хайнса [6], в якій проаналізовано еволюцію вживання наркотиків в Європі та США, зроблено акцент на історії наркоманії ХХ ст. Серед праць російських науковців варто уваги є розвідка В. Калачова, присвячена причинам поширення наркоманії на межі ХІХ–ХХ ст. в Росії в контексті геополітичної ситуації [7]. Вітчизняні науковці вказану проблему оминають. Отож, дана стаття є, по суті, першою в українській історіографії спробою визначити місце наркотиків у повсякденному житті населення Російської імперії, а відповідно, й України.

Мета статті – відтворити історію поширення наркотиків у Російській імперії, показати еволюцію ставлення до них з боку населення й владних інституцій, визначити причини наркотизації російського суспільства.

Колишній київський гімназист Безпечинський, що убив свою коханку, курих опіум, нюхав кокаїн й звик до інших наркотиків – спирту, вина й т. д. – у серпні 1915 р. про це повідомляв «Петроградский листок» [8]. Виникає логічне запитання: чи були наркотики настільки поширеними на початку ХХ ст.?

Історія вживання наркотиків бере витоки в цивілізації шумерів (V тис. р. до н. е.). У розкопках знайдено писемні згадки про виготовлення й вживання опіуму. У III тис. до н. е. в лікарському poradнику китайського імператора Шень-нуна є відомості про гашиш як «ліки від неухажливості, кашлю й пронузу». В I тис. до н. е. опіум вживали скіфи. На стінах поховальних комплексів індійців

Центральної і Південної Америки є зображення людей, що жують листя коки (III тис. до н.е.). У добу Середньовіччя в результаті хрестових походів і подорожей Марко Поло європейці дізналися про опіум і гашиш. Після відкриття Америки до Європи потрапили кокаїн і різні галюциногени [9]. Втім, поширення наркоманії у світі розпочалося лише в XIX ст. Цьому сприяли два відкриття. 1803 р. з опію навчилися отримувати морфій, що став використовуватися як знеболююче. 1853 р. лікарі Шарль Праваз (Франція) й Олександр Вуд (Шотландія) винайшли шприц, за допомогою якого морфій вводився внутрішньовенно. У той час у суспільстві побутовала точка зору, що морфій, на відміну від опіуму, не викликає залежності. Як наслідок, з лазаретів Кримської війни солдати поверталися наркоманами [10]. З 1898 р. німецька фірма «Байер» продає героїн як засіб від кашлю. Лише через 15 років лікарі помітили, що пацієнти зловживають цим препаратом. З 1879 р. як знеболюючий засіб вживають кокаїн. О. Вертинський пригадував, що кокаїн спершу продавався в аптеках, у запечатаних коричневих баночках, по 1 г. Найкращим був німецької фірми «Марк», він коштував «полтину» за 1 г. Пізніше продаж кокаїну заборонено: «Його вже продавали «з рук» – нечистий, навпіл із зубним порошком, й коштував він в десять разів дорожче» [5, с. 74].

В аптеці без рецепту можна придбати було, як камфорну настоянку опію, якою лікують безсоння й дизентерію, так й спиртову – лауданум, яку часто дають дітям, аби ті за відсутності дорослих спокійно спали; героїн у порошок використовують як засіб проти астми, бронхіту, туберкульозу й нервових депресій; білі кристали морфію – як чудове снодійне й знеболююче [11]. Опіум й кокаїн використовували для лікування зубів в якості анестезії [12; 13] та для проведення операцій в хірургічній справі [14].

Втім, на сході імперії знайшли інший спосіб вживання «ліків». 1902 р. про моду на куріння опіуму, запозичену в китайців, повідомляли «Новости дня». У Владивостоку, Нікольсько-Уссурійському, інших містах Далекого Сходу виникають курильні опіуму [15]. 1903 р. «Астраханский вестник» констатував, що куріння опіуму в краї набуває популярності й серед росіян, які вільно купують його в дрібних татарських й перських крамницях [16].

Московська преса 1912 р. повідомляла про нову «чуму» в місті – хронічне захоплення кокаїном, спричинене навіюванням, нібито він покращує працездатність. Автор публікації описував відчуття хворих та їх вчинки, коли в пошуках дози люди підробляли рецепти, крали гроші й готові були вбити родичів, коли ті ховали від них наркотики [14]. «Столичная молва» у серпні 1913 р. констатувала, що ще декілька років назад слово «кокаїніст» було новим для Москви. Нині ж сотні людей вживають цей наркотик. Придбати його можна в аптеках й аптекарських магазинах, хоч й нелегально. Аптеки з цього мають зиск, продаючи «товар» вдвічі дорожче. Журналісти підраховали, що за добу хворий виношує 2–6 г кокаїну. Далі оглядач констатує сумні наслідки вживання наркотику для організму людини: нервові припадки, безсоння, виразки в носі, божевілля [17].

Про «моду на опіум» в Москві газети почали писати ще в 1911 р. [18]. Спершу преса повідомляла про китайців – «бродячих торговців» опіумом, які продавали так звані «солодкі» або «п'яні» цигарки, набиті змоченим в опіумі тютюном [19]. Пізніше йшлося про відкриття курильні опіуму. Частими їх відвідувачами були артисти й артистки. Трубки для куріння продавалися в «екзотичних» магазинах. Відвідувачі прагнули здобути нові враження, адже вірили, що наркотик покращує статевий потяг. «Вітальня... В куті електрична лампа-торшер під фіолетовим абажуром... На підлозі, на килимі, на кушетці, на шкурі ведмедя – мовчазно напівлежать курці чоловіки й жінки. На деяких опіум діє так, що за 10–15 хвилин вони вже засинають... На інших він діє так, що вони опиняються в стані дивного сп'яніння. А як жахливо почуваєшся після того, як «станеш тверезим»!.. Гірше, ніж після гомеричної випивки», – зізнавався один з відвідувачів салону, московський актор, який лише за допомогою гіпнозу позбувся цієї шкідливої звички [20].

Деякі «опіумні притони» утримували вихідці з Персії. Про викриття одного з них у Москві в лютому 1913 р. писала «Трудовая копейка». Притон відвідували перси, які проводили всю ніч на квартирі, граючи в карти й курячи опіум, а на ранок йшли з «синювато-зеленим кольором обличчя» й похитуючись. У виправданні власник притону сказав, що «хотів надати задоволення своїм землякам-персіанам, для яких дурман є необхідним» [21]. Зауважимо, що трубка опіуму в притоні коштувала лише 5 коп. [22].

Напередодні Першої світової війни в Росії значного поширення набув морфінізм. Товариство лікарів Благовещенська свідчило про те, що в місті проживає 2000 морфіністів. Розсадником залежності була в'язниця, де з 1000 арештованих 300 – наркомани; не гребували заробляти на потребі в дозі китайці, власники курильні опіуму та аптекарські магазини. У місті діяв таємний клуб морфіністів. «Русское слово» констатувало 1914 р., що морфій вживається просто неба, на вулиці, у всіх на очах. Наркоманія охопила навіть сільську місцевість, де морфій приймають як старі люди, так і 9-річні. Лікарі свідчили про епідемію наркоманії, з якою необхідно було боротися [23].

Часто передозування наркотиків призводило до самогубств з необережності. Більшість банально не усвідомлювала правильної норми засобу. Зокрема, 27 червня 1907 р. в Москві померла артистка Маргарита Воронцова-Ленні, яка приклала до хворого зуба забагато кокаїну [24].

Б. Калачов виділяє чотири джерела поширення наркотиків у Росії: 1) медичний (російські лікарі сліпо копіювали західну методику лікування з використанням наркотиків); 2) гедоністична поведінка інтелігенції, що пропагувала культ наркотиків; 3) науково-дослідницьке джерело (щире прагнення вчених і мандрівників донести до колег «виключність» знання про наркотики); 4) геополітичне джерело (держави-метрополії заробляли гроші на торгівлі наркотиками з колоніями) [7, с. 172–173].

У перші десятиліття XIX ст. англійці й американці почали лікувати залежних від алкоголю опіумом. Невдовзі подібне відбувається в Росії, де опіум як лікарський засіб пропагують в спеціальній літературі. А через деякий час з'ясовують, що він формує опійну залежність. Поява морфію спричинила за кордоном до лікування ним алкоголіків і опіуманів; в 1866 р. цей досвід переймають російські лікарі, і виникає морфінізм. У 1855 р. з листя чагарнику кока виділяють кокаїн, лікують ним вказані залежності, і невдовзі у світі, а у 1880-і рр. в Росії народжується кокаїнізм. У другій половині XIX ст. з морфію виробляють героїн, і вже в 1902 р. професор Брейтман запевняє, що його слід давати легкоатлетам, аби «вентилувати легені». На думку лікаря Ладиженського, дози героїну в разі звикання до нього слід неодмінно збільшувати [7, с. 164]. Цікаве припущення про поширення наркотиків висунули в 1914 р. лікарі: причина популярності ефіру, морфію, кокаїну – у відсутності вина [25].

Слідом за колоніальними чиновниками в заморські країни кинулися вчені і мандрівники. У 1870 р. на військовому кораблі «Витязь» імперський етнолог М. Миклухо-Маклай (1846–1888 рр.) приплив в Нову Гвінею. Разом із папуасами він пробує наркотик кеу. Повернувшись додому, вчений виступає в Імператорському Російському географічному товаристві з доповідями про життя тубільців, публікує щоденники. Так про екзотичний напій кеу дізнаються науковці, студенти, обивателі [7, с. 164–165].

У 1844–1849 рр. у Франції функціонує «Клуб любителів гашишу», до складу якого входять літератори і театralи. Випробувані відчуття запам'ятовувалися в книгах. Одна з них – «Штучний рай» Шарля Бодлера і Теофіла Готьє. Дюма-батько, який вживав витяжки з конопель, не раз згадує про це у своїх творах. У романі «Граф Монте-Крісто» на острові його герої ковтають в печері гашиш. Отже, звичка до вживання наркотиків не в медичних цілях поширюється вже через інші – літературні – джерела. Ця література перекладається в Росії, публікується в модних журналах, і освічена публіка, яка тягнеться до зарубіжного досвіду, це читає, звеличує і рекламує. У Росії теж виникають таємні товариства. У 1916 р. літератор Лівером Авід створює кіносценарій до німого фільму «Загадковий світ». Сюжет трагедії насичений східним містицизмом, замішаний на вживанні наркотиків [7, с. 165–166]. Тема наркотиків присутня в творчості модерністів, а також у повісті О. Купріна «Молох» й оповіданні М. Булгакова «Морфій».

Російські газети описують на своїх шпальтах життя європейської богеми. Часто в епіцентрі подій опиняється Франція. Так, в березні 1912 р. в одному із таємних клубів, де богема палила опіум й п'яніла від ефіру, від передозування морфієм помер художник Марсель Віль [26]. «Брачная газета» у жовтні 1913 р. повідомляла про те, що французька поліція виявила під Парижем віллу, «де влаштовували вночі оргії любителі й любительки ефіру, кокаїну, опію й морфію». Власниця вілли – акторка паризького театру, разом зі своїми подругами збирали щоночі «шикарну публіку, що приїжджала на власних моторах», гуляла й вживала «кокосальну кількість наркотичних речовин». «Золота молодь» Парижа на запитання поліцейських, що вона робила на віллі щоночі, відповідала: «Ми збиралися, аби слухати грамофон» [27]. У номері «Московської газети» від 22 квітня 1913 р. журналіст описував, як він спробував придбати й поширити наркотики в Парижі. Попри заборону продавати опіум в аптеках, без дозволу лікаря, знайти наркотики у Франції доволі легко – достатньо лише познайомитися із торговцем «товаром» біля ресторану. Журналіст викрив кримінальну схему розповсюдження наркотиків у Франції, відвідав мережу притонів, де вживали опіум і кокаїн, й навіть зумів без проблем продати споживачам «товар» [28].

У Росії кокаїн та ефір також були популярними серед представників богеми. Відомо, що в Москві 1913 р. існував гурток студентів-ефіроманів, на слуху були акторки-кокаїністки [29]. О. Вертинський пояснював популярність кокаїну серед артистів тим, що після його вживання нібито розкривався інший світ, виникали нові образи і думки, відчуття власної геніальності. Артист називає кокаїн «прокляттям нашої молодості». Актори носили в жилетній кишені баночки й «заряджалися» перед кожним виходом на сцену; акторки тримали його в пудреницях; поети й художники перебивалися випадковими «понюшками», які позичали в інших, адже на власний не вистачало грошей [5, с. 74–75]. Багато студентів курило гашиш [30]. Від сильної наркотичної залежності (кокаїн, гашиш) захворів, а невдовзі помер відомий авіатор, гордість Одеси С. Уточкін [31–32]; морфіністами були письменники В. Брюсов [33] та М. Булгаков [11]; вживав кокаїн артист О. Вертинський [5, с. 79].

Звідки ж приходив у Російську імперію наркотик й хто заробляв на його поширенні? До контрабанди опіуму на Далекому Сході мали відношення чини відділення розшуку поліції [34]. Через Закаспійську область перський опіум незаконним шляхом потрапляв до Москви [20], часто одразу з Персії. Оглядачі газет констатували, що в Персії в кожній «чай-хане» (чайній) й «кахне-хане» (кав'ярні) можна отримати трубку опіуму, адже в цій країні цілі провінції займаються вирощуванням маку й виготовленням опіуму [22]. Значну роль в поширенні наркотиків у Росії відігравали китайці. Так, восени 1914 р. в квартирі китайця Цен-не у Благовещенську знайдено 7 порохів морфію, 20 порохів кокаїну й 1 шприц [35]. Чимало заробляли на поширенні наркотиків й аптекарі, навіть попри те, що, згідно з лікарським статутом, кокаїн віднесено до отруйних речовин, продаж яких передбачав кримінальну відповідальність, недотримання належної обережності при продажі отруйних й сильнодіючих речовин призводило до позбавлення права назавжди утримувати аптеку й керувати нею [29].

У довоєнні роки російська влада і світова спільнота починають замислюватися над небезпекою вживання наркотиків. У листопаді 1911 р. газети повідомляли про «Законопроект Державної Думи про заходи у боротьбі з пияцтвом». Відтепер винних у виготовленні або зберіганні для продажу опіуму, гашишу, ефіру тощо, а також в їх продажі необхідно було ув'язнювати на термін від 4 – до 8 місяців [36]. У грудні 1911 р. в Гаазі відбулася конференція, присвячена боротьбі з курінням опіуму, в результаті якої прийнято дві резолюції з питання про обмеження ввезення й вивезення морфію й кокаїну для країн, що володіли концесійними колоніями або територіями [37]. 23 січня 1912 р. в Гаазі підписано першу у світі міжнародну угоду про контроль за обігом наркотиків – Міжнародну опіумну конвенцію або Конвенцію де Ла Аїа [10]. Однак подібні заходи світового товариства не мали революційного характеру. Про справжню небезпеку, яку становлять для здоров'я людини наркотики, людство почало замислюватися лише в 1920-ті рр.

Отже, на початку ХХ ст. наркоманія як негативне явище ще не усвідомлювалося суспільством Російської імперії. Наркотики розглядалися як універсальний лікарський препарат зі знеболюючим ефектом, стимулюючий засіб до творчої діяльності, модна забаганка. Їх відносна доступність й популяризація через художню літературу й пресу, наукові розвідки й лікарські поради, повна ізольованість влади від вирішення цієї проблеми, а також бажання людей бути ближче до західноєвропейського канону сприяли наркотизації російського суспільства. Замітки в дореволюційній пресі свідчили лише про констатацію журналістами російських видань не відомої раніше проблеми, проте не містили жодного заклик до вищого керівництва розпочати боротьбу з новим злом. Перші спроби об'єднання зусиль світового товариства для знешкодження наркоманії як явища відбулися лише 1912 р., проте вони, по суті, були зведені нанівець через події Першої світової й громадянської воєн в Росії. Більшовицькому керівництву, яке розглядало боротьбу з наркоманією як складову державної політики, вдалося значно уповільнити поширення цієї вади серед суспільства, замінивши наркотики на алкоголь.

Список використаних джерел

1. Число наркоманов в Украине растёт бешеными темпами [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/chislo-narkomanov-v-ukraine-rastet-beshenyimi-tempami-327317.html>.
2. Онуфрив М. Панепідемія наркозалежності: причини й наслідки. Що робити / М. Онуфрив [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.webcitation.org/6lqEYr3Zt>.
3. Зріз наркотичної ситуації в Україні (дані 2010 р.). – К., 2011. – 22 с.
4. Наркоманія в Україні [Электронный ресурс]. – Режим доступу: // <http://narconon.kiev.ua/narcukr>.
5. Вертинский А. Н. Дорогой длинно... / А. Н. Вертинский / [сост. и вступит. ст. Ю. Томашевского]. – М.: Правда, 1990. – 576 с.
6. Дейвенпорт-Хайнс Р. В поисках забвения. Всемирная история наркотиков. 1500–2000 / Р. Дейвенпорт-Хайнс. – М.: АСТ; Транзиткнига, 2004. – 624 с.
7. Калачев Б. Ф. Российская империя против наркотиков / Б. Ф. Калачев // Век глобализации. – 2012. – № 1. – С. 161–175.
8. Дело об убийстве Демченко // Петроградский листок. – 1915. – 20 (07) авг.
9. Історія виникнення і розповсюдження наркотичних речовин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/narkotiki99/narkotiki-narkomania/istoriya-viniknenna-narkotikiv>.
10. История употребления наркотиков [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.takzdorovo.ru/privychki/narkotiki/istoriya-upotrebleniya-narkotikov/>.
11. Куриленко В. Михаил Булгаков: жизнь в объятиях морфия / В. Куриленко // Здоров'я України. – 2011. – № 7. – С. 53.
12. Случайно отравившаяся // Московский листок. – 1904. – 22 (09) апр.
13. В одной из аптек... // Раннее утро. – 1914. – 17 (04) июля.
14. Кокаинисты // Раннее утро. – 1912. – 16 (03) окт.
15. Курение опиума // Новости дня. – 1902. – 25 (12) апр.
16. Курения опиума в Астрахани // Новости дня. – 1903. – 25 (12) дек.
17. Кокаинисты в Москве // Столичная молва. – 1913. – 29 (16) авг.
18. Мода на опиум // Газета Копейка. – 1911. – 27 (14) дек.
19. Опиум // Раннее утро. – 1911. – 22 (09) дек.
20. Страшный яд // Раннее утро. – 1913. – 02 марта (17 февр.).
21. Курильщики опиума // Трудовая копейка. – 1913. – 01 марта (16 февр.).
22. Курильня опиума // Русское слово. – 1913. – 01 марта (16 февр.).
23. Морфинизм в Приамурье // Русское слово. – 1914. – 07 апр. (25 март).
24. Московская хроника // Новое время. – 1907. – 11 июля (28 июня).
25. Карандашом // Голос Москвы. – 1914. – 25 (12) дек.
26. Потребление наркотических средств // Николаевская газета. – 1912. – 26 (13) марта.
27. Среди газет и журналов // Бранная газета. – 1913. – 19 (06) окт.
28. Яды Парижа // Московская газета. – 1913. – 05 мая

(22 апр.). 29. Продавцам кокаина и эфира // Раннее утро. – 1913. – 31 (18) дек. 30. Студенты-наркоманы // Петроградская газета. – 1910. – 11 янв. (29 дек.). 31. С. И. Уточкин в Одессе // Приднепровский край. – 1913. – 25 (12) окт. 32. Здоровье Уточкина // Русское слово. – 1913. – 06 сент. (24 авг.). 33. Пути и перепутья Валерия Брюсова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.russofile.ru/articles/article_47.php. 34. Обезоружение всего состава иркутской полиции // Русское слово. – 1915. – 13 мая (30 апр.). 35. Морфий // Благовещенское утро. – 1914. – 01 нояб. (19 окт.). 36. В Государственной Думе. Законопроект о мерах по борьбе с пьянством // Петербургские ведомости. – 1911. – 29 (16) нояб. 37. Конференция об опиуме // Вечернее время. – 1911. – 16 (03) дек.

Марина Кругляк

НАРКОТИКИ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВНАЧАЛЕ XX В.

В статье на основании материалов прессы и воспоминаний освещается история появления наркотиков в России, эволюция их использования – от лекарств – до стимулирующих препаратов, анализируются причины распространения наркомании в начале XX в., определяется отношение власти и общественности к наркотизации российского общества. Автор рассматривает моду на наркотики в России и мире как закономерное явление того времени, приводит многочисленные примеры представителей богемы – наркоманов, утверждает, что человечество в начале XX в. еще не осознавало отрицательного влияния наркотиков на состояние здоровья.

Ключевые слова: наркотики, Российская империя, морфинизм, курительная опиума, богема.

Maryna Krugliak

DRUGS IN EVERYDAY LIFE OF THE POPULATION OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY 20TH CENTURY

In the article on the basis of the materials of the periodical press and memoirs, the history of the emergence of drugs in Russia is outlined, the evolution of their use – from medicine to stimulant drugs, the causes of the drug addiction in the early 20th century are analyzed, the attitude of the authorities and the public to narcotization of the Russian society is defined. The author considers the fashion of drugs in Russia and the world as a natural phenomenon of that time resulting in numerous examples of bohemians – drug addicts – and asserts that at the beginning of the 20th century the humanity had still not realized a negative effect of the drugs influence on health.

Key words: drugs, the Russian Empire, morphinism, opium dens, bohemia.

УДК 94 (477) «1905/1917»

В'ячеслав Магась, Юлія Магась-Демидас

МІСЦЕВА АДМІНІСТРАЦІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ В 1905 Р.

Роботу присвячено взаємодії представників місцевої адміністрації та організацій Всеросійського селянського союзу в період найвищого підйому Першої російської революції. В цей час, користуючись певною безпомічністю центральної влади та відсутності чітких директив від неї, селянські союзи на місцях заручалися підтримкою окремих представників місцевої адміністрації, перебирали владу в свої руки та створювали так звані «селянські республіки». Таку активність селян на місцях центральної владі вдалося припинити лише шляхом проведення жорстоких репресій.

Ключові слова: Перша російська революція, Всеросійський селянський союз, місцева адміністрація, співробітництво, заміщення місцевої влади.

Із проголошенням незалежності України розпочалися складні та тривалі процеси демократизації і формування громадянського суспільства. Головними характеристиками останнього є самоорганізація населення у різні корпорації за потребами та інтересами, а також розвинута правосвідомість. Сформованість громадянського суспільства є найважливішою передумовою та гарантією існування правової демократичної держави. Сьогодні в Україні все ще існує загроза втрати надбань демократії. Щоб запобігти подібним процесам, слід вивчати та використовувати досвід діяльності різних форм політичної самоорганізації населення, в тому числі і Всеросійського селянського союзу (далі – ВСС).

Питання про взаємовідносини місцевої влади та ВСС в період найвищого підйому Першої російської революції досі не було предметом самостійного дослідження, але окремі аспекти відображені в роботах найбільших радянських та російських дослідників ВСС, насамперед в роботах Є. Кирюхіної [1], Д. Колесніченко [2] та А. Курьонішева [3]. Український дослідник О. Федьков розглянув взаємовідносини ВСС та органів місцевої адміністрації на Правобережній Україні [4].

Разом з тим, ряд проблем потребують подальшого опрацювання, особливо питання, пов'язані з характером взаємовідносин представників центральної влади на місцях та Всеросійського селянського союзу, оскільки це питання досі не було предметом спеціального дослідження науковців.

Метою статті є на основі комплексу джерел та літератури дослідити стосунки місцевих органів влади та організацій Всеросійського селянського союзу в Наддніпрянській Україні в 1905 р. Виходячи з означеної цілі, нами були поставлені такі завдання: розглянути характер та приклади співпраці місцевої влади та селянських союзів; охарактеризувати протидію місцевої влади організаціям ВСС; проаналізувати приклади формування так званих «селянських республік».

В умовах розгортання революції і відсутності чітких вказівок від центральних властей місцева влада не заважала та інколи навіть сприяли діяльності ВСС. Ознакою цього є те, що основні документи про приєднання до ВСС – присуди селянських сходів в ряді випадків засвідчувалися печаткою волосного старшини чи сільського старости та вносилися до книги присудів [5, с. 150]. Інколи при цьому селяни стикалися з протидією представників адміністрації. Так, в с. Петриківка Новомосковського повіту Катеринославської губернії присуд про приєднання до ВСС було прийнято 4 грудня 1905 р. Керівництво місцевого Селянського союзу шляхом погроз примусило старшину та писаря завірити цей присуд [6, арк. 5 зв.], а у с. Тростянець Охтирського повіту, де було створено селянський союз, присуд не вдалося записати в книги волосного та сільського правлінь [7, арк. 7–7 зв.].

Наприкінці 1905 р. у м. Лохвиці Полтавської губернії функціонував повітовий комітет ВСС. Його роботі активно сприяло земство [8, с. 7], що облаштувало в себе в приміщенні книжковий склад Союзу та видало окремий додаток до газети «Хуторянин», в якому роз'яснювався зміст Маніфесту 17 жовтня та містилися рекомендації як приєднуватися до ВСС [9, арк. 25 зв. – 26]. Найактивнішим діячем ВСС у повіті був земський агроном І. Бедро, який створив ряд осередків Союзу. Саме після його арешту 14 грудня 1905 р. у Лохвицю прибуло до 10 тис. селян, в результаті чого відбулася збройна сутичка. Зрештою, місцева адміністрація була змушена піти на поступки і Бедро був звільнений. Цього ж дня у Лохвиці мав проходити повітовий з'їзд ВСС, на який прибуло близько 500 осіб [10, с. 98]. Очевидно, що його учасники вирішили перенести зібрання у більш

безпечне місце. Вже через декілька днів 17 грудня в с. Лука відбувся ще більш масовий з'їзд уповноважених Селянського союзу повіту (прибуло до 700 осіб). Головував на ньому член земства, дворянин В. Слюз. Присутні на з'їзді земські працівники прийняли рішення запропонувати предводителю дворянства порушити клопотання про виведення військ із повіту. У разі ігнорування цієї вимоги планувалося провести страйк. Також було обрано комісію для розслідування обставин згаданої збройної сутички з властями в Лохвиці [11, арк. 1–2 зв.].

В окремих повітах селяни повністю перебирали управління в свої руки та створювали так звані «селянські республіки». Знаковою в цьому відношенні була Сумська повітова організація ВСС Харківської губернії, яка стала однією з найрозвинутіших і найпотужніших складових Селянського союзу імперії [12, с. 101]. Керівництво селянським рухом у Сумському повіті здійснював селянин А. Щербак. На хуторі Солодкому в околицях м. Суми він почав систематично проводити селянські збори. Популярність зібрань стрімко зростала [13, с. 122]. Згодом А. П. Щербак переніс свою діяльність у м. Суми, для чого використав сільськогосподарське товариство, яке функціонувало при земстві [13, с. 126]. У цьому йому посприяв голова Сумської повітової земської управи ліберал П. Лінтварев, виділивши для агітації та прийому депутацій окрему кімнату [14, арк. 6–6 зв.]. 29 травня 1905 р. в Сумах відбувся мітинг (за участю близько 5000 осіб), на якому складено присуд із вимогою демократичних свобод. Уповноваженим від товариства обрано А. Щербака, але слідом за тим його було заарештовано. У дні «жовтневих свобод» повітовий комітет Союзу став фактичним керівником у повіті, а подекуди й за його межами. Розгортанню руху значно посприяла оголошена амністія, у зв'язку з якою із в'язниці було випущено А. Щербака [13, с. 129]. Для підтримання порядку в м. Сумах функціонувала селянська міліція. Повітовий комітет без офіційного дозволу влади започаткував видання «Крестьянской газеты» накладом 3000 екземплярів [13, с. 131]. Ідеї ВСС поширювалися також на сторінках газети «Сумской голос». Крім того, в одній із місцевих друкарень видавалися прокламації [15, арк. 7–8], організація мала у своєму розпорядженні гектограф [16, арк. 27]. Важливою складовою діяльності Селянського союзу в повіті стало проведення з'їздів селян різних повітів Харківської та Курської губерній. Роботу Сумського повітового комітету перервали арешти головних керівників Союзу [1, с. 154] та введення воєнного стану [10, арк. 97].

Визначного впливу на всі прояви місцевого життя досягли також окремі волосні комітети. Зокрема, члени Покошицького селянського союзу Кролевецького повіту Чернігівської губернії ставили собі за мету сприяти розвиткові організацій Союзу в усій губернії [17, с. 8]. Головою Союзу в с. Покошичах був інструктор із сільськогосподарської частини департаменту землеробства в м. Ялуторівську, Тобольської губернії козак М. Яценко, а секретарем і завідувачем фінансами – студент імператорського Московського університету О. Кононенко [18, с. 738]. З їхньої ініціативи в приміщенні Покошицького волосного правління упродовж листопада-грудня 1905 р. щонеділі проходили зібрання [18, с. 739]. Вже 21 листопада 1905 р. в Покошичах зібралось до 300 уповноважених від 18 сіл Покошицької і Покорницької волостей для того, щоб утворити Селянський союз. На цьому сході було вироблено і затверджено статут волосного союзу, який було укладено в дусі постанов Всеросійських з'їздів селян, а також обрані члени правління. В організацію увійшло 2 тисячі селян з обох волостей [19, с. 2]. З метою поширення діяльності Союзу, члени його правління відкрито розсилали по губернії свої звернення, написані на офіційних бланках Покошицького волосного правління і з його печаткою [20, с. 67]. Діяльність Покошицького селянського союзу проходила на ґрунті програми і тактики ВСС, ключовим положенням якої була мирна боротьба. Внаслідок цього Покошицький селянський союз мав «охолоджуючий вплив» на настрої селян [20, с. 72–73]. І все ж, коли 25 листопада 1905 р. в Покошичах розповсюдилася чутка, що туди їде сотня козаків, селяни на сході вирішили: «у випадку прибуття в село поліції та війська не пускати їх на квартири та не давати їм продуктів харчування, якщо ж хто насмілиться не виконати цю ухвалу, то будівлі того знищити». Цією ж ухвалою сільського старосту Пилипенка і писаря Побеляка, що не співчували союзницькому рухові, було заміщено іншими особами [21, с. 239–239 зв.]. Таким чином, під тиском властей характер діяльності Селянського союзу радикалізувався. 25 грудня 1905 р. весь актив Покошицького волосного осередку ВСС було заарештовано [22, арк. 7], а по відношенню до селян драгуни і стражники вчинили величезні звірства, піддаючи побиттю всіх, хто траплявся їм на сільських вулицях [1, с. 151].

На Полтавщині особливо впливовим був Сорочинський волосний селянський союз Миргородського повіту Полтавської губернії, який утворено 21 листопада 1905 р. Він об'єднував район з 4-х волостей і нараховував більше 300 членів. Центр руху с. Великі Сорочинці займали значну площу, тому його поділили на 7 районів і у кожному були свої уповноважені. Після арешту одного з ватажків руху самоуправління сорочинських селян сягнуло апогею: було створено власну міліцію та заарештовано пристава і урядника. Діяльність волосного союзу полягала в поширенні ідей ВСС на інші села та волості, а також у здійсненні посередництва між сільськогосподарськими

робітниками та поміщиками при визначенні цін на сільськогосподарські роботи. В період найвищого підйому революції члени волосного союзу навіть здійснили збройний опір військам, що не було характерним для діяльності ВСС [23, с. 95–100].

У Лошкарівській волості Катеринославського повіту цієї ж губернії присуд про приєднання до ВСС було затверджено 8 грудня 1905 р. Було також утворено волосний комітет. 22 грудня 1905 р. було обрано нового волосного старшину, а вже 26 грудня цього ж р. відбулося вигнання з волосного правління місцевого урядника, котрий приїхав оголосити про запровадження військового стану. 11 січня 1906 р. селяни змістили також місцевого станового пристава, що намагався заарештувати активіста союзу [24, с. 12].

Загалом, найпотужніші волосні відділення повністю або частково перебирали владу в районі поширення своєї діяльності на себе, змінюючи та бойкотуючи волосну владу і поліцію, створювали міліцію для підтримання порядку тощо.

На найнижчому рівні структурної мережі Селянського союзу перебували місцеві організації. Однією з найвпливовіших низових організацій ВСС був селянський союз с. Ольшаниця Рокитнянської волості Васильківського повіту Київської губернії. Після проголошення Маніфесту 17 жовтня там проходили велелюдні мітинги [25, с. 269]. На одному з них було обрано селянський комітет [26, с. 95], який і керував усім життям села в другій половині жовтня та весь листопад 1905 р. [27, с. 183–184]. Відомо також, що організація ВСС в Ольшаниця виникла під впливом соціал-демократів [25, с. 269]. Усі важливі справи вирішувалися демократично, на сходах [26, с. 95]. Один з таких сходів було влаштовано одразу після повернення селян з Делегатського з'їзду ВСС, що проходив в Москві. Під їх впливом було обрано «комітет розпорядників» з 10 селян, на який покладався обов'язок не допускати неподобств в селі та захищати бідняків [25, с. 270]. Вплив комітету був надзвичайно великим. Під його тиском припинилося вживання алкоголю і крадіжки [27, с. 184]. Діяльність Ольшаницького селянського союзу носила мирний характер. Самовільних порубок, покосів, потрав, і, тим паче, підпалів не було. Селяни утримувалися від подібних ексцесів, говорячи: «Навіщо псувати те майно, яке й так невдовзі перейде до нас» [27, с. 101]. Окрім того, для унеможливлення єврейських погромів, було створено спеціальний «гурток оборони» з кількох сотень осіб [25, с. 269–270]. Незважаючи на мирний характер діяльності представників ВСС наприкінці грудня 1905 р. властями тут були проведені репресії і організована 6-тижнева стоянка солдат. Результатом проведених заходів стало повне припинення руху [27, с. 131].

В с. Терешковка Сумського повіту Харківської губернії утворено комітет селянського союзу [28, арк. 106]. Його діяльність позначилася зміною всіх сільських властей, закриттям винної крамниці, порубками, потравами, а в грудні 1905 р. зняттям робітників з цукрового заводу. Комітет було заарештовано, а рух придушено військами. При цьому селяни виказували супротив [27, с. 302].

В с. Малий Історон Лебединського повіту Харківської губернії селянським союзом прийнято присуд про закриття винної крамниці, але підписали його не всі селяни. Члени союзу брали участь у з'їздах в м. Суми. Крім того, вони проводили агітацію в с. Великий Історон. На Різдво члени союзу були заарештовані. Після цього селяни обеззброїли та заарештували урядника та двох стражників. Заспокоїти селян вдалося лише присланому загону драгунів [27, с. 301].

У с. Сита Буда того ж Новозибківського повіту Селянський союз комітет ВСС було утворено ще влітку 1905 р. До союзу записалося все село. Керівниками місцевого осередку ВСС були селянин есер Г. Іващенко та єврей соціал-демократ Я. Стерлін, що брали участь у Установчому з'їзді ВСС. 4 січня 1906 р. селяни відмовилися обирати сільських десятицьких на 1906 р. та прийняли присуд про зміну сільських старост. Їм на зміну вони обрали громадського старосту С. Лугового, діяльність якого на цій посаді була врегульована сільською інструкцією, що зобов'язувала його підкорятися лише товариству [29, с. 639–640].

Загалом, низові організації Селянського союзу змінювали та бойкотували місцеву владу, протестували проти введення воєнного стану та посиленої охорони. Окремі селянські союзи виконували судові функції [11, арк. 3], бойкотували військовий призов [30, с. 72], відмовлялися сплачувати податки [31, арк. 3], встановлювали ціни на продукти першої необхідності [30, с. 71] тощо.

Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. у селах проводилися каральні експедиції, що інколи завершувалися побиттями і людськими жертвами. Діячі союзів, переважно із середовища сільської інтелігенції, заарештовувалися, найактивніші ув'язнювалися або ж відправлялися в заслання. Подекуди селянські союзи чинили збройний опір каральним операціям уряду.

Таким чином, на місцевому рівні в період після проголошення свобод Маніфестом 17 жовтня 1905 р. представники адміністрації, зазвичай, майже не чинили опору функціонуванню організацій ВСС, що було пов'язано з певною невизначеністю ситуації та відсутністю чітких директив з центру. Селянські союзи зосереджували владу в своїх руках, замінюючи представників місцевої адміністрації на власних виборних, закриваючи горілчані крамниці, встановлюючи податки, створюючи загони самооборони та міліції для підтримання порядку. Найвищим проявом

самоорганізації селян стало створення «селянських республік», що ігнорували представників офіційної влади повністю перебираючи на себе управління. Реакція кінця 1905 – початку 1906 рр. поклала край подібній діяльності селянських союзів, примусивши частину з них припинити свою діяльність, а іншу – перейти на нелегальне становище.

Список використаних джерел

1. Кирюхина Е. И. Местные организации Всероссийского крестьянского союза в 1905 году / Е. И. Кирюхина // Учёные записки Кировского государственного педагогического института им. В. И. Ленина. – Киров, 1956. – Вып.10. – С. 83–157.
2. Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз в 1905–1907 гг. / Д. А. Колесниченко. – М.: Институт российской истории РАН, 2006. – 310 с.
3. Куреньшев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905–1930 гг. Мифы и реальность / А. А. Куреньшев. – М.: АИРО–XX; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – 336 с.
4. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): Монографія / О. М. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2007. – 248 с.
5. Федьков О. М. «Селянству – владу і землю!». Всероссийський селянський союз в Україні (1905–1907 рр): монографія / О. М. Федьков, В. О. Магась; Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. – 271 с.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 313, оп. 2, спр. 1875, 9 арк.
7. ЦДАК України, ф. 336, оп. 1, спр. 2558, 150 арк.
8. Лохвица // Киевские отклики. – 1905. – № 331. – С. 7.
9. ЦДАК України, ф. 320, оп. 1, спр. 912, 47 арк.
10. Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905–1907 рр. / І. М. Рева. – К.:Радянська школа, 1964. – 164 с.
11. ЦДАК України, ф. 1072, оп. 3, спр. 1575, 360 арк.
12. Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. / С. М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 168 с.
13. Щербак А. П. 1905 год в Сумском уезде / А. П. Щербак // Пролетарская революция. – 1926. – № 7. – Т. 54. – С. 122–139.
14. ЦДАК України, ф. 336, оп. 1, спр. 1892, 64 арк.
15. Там само, спр. 1891, 30 арк.
16. Там само, спр. 1662, 52 арк.
17. Дроздов И. Г. Крестьянские союзы на Черниговщине в 1905–1906 гг. / И. Г. Дроздов // Исторические записки. – 1940. – Т. 9. – С. 3–30.
18. Революция 1905–1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах / [ред. колл.: Ф. Е. Лось (Отв. ред.), И. П. Олейник, В. И. Шелудченко]. – К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1955. – Т. 2. – Ч. 1. – 938 с.
19. Корреспонденции «Сына Отечества» // Сын Отечества. – 1905. – № 119. – С. 4.
20. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы Первой Революции 1905–1906 гг. / И. Г. Дроздов. – М.-Л.: Государственное издательство, 1925. – 192 с.
21. ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 164, 308 арк.
22. Там само, ф. 313, оп. 2, спр. 1655, 15 арк.
23. Муха Г. Как произошли Сорочинские события // 1905 год на Полтавщине (Сборник) / Г. Муха. – Полтава, 1925. – С. 90–100.
24. Александров О. Селянська спілка перед царським судом / О. Александров. – Харків: Шляхи Революції, 1931. – 32 с.
25. Федьков О. М. «Знищити в селянському русі риси пугачовщини...» (Політичні партії і Всероссийський селянський союз в Правобережній Україні у 1905 р.) / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 8(10). – С. 264–283.
26. Буцик А. К. Селянський рух на Київщині 1905 р. // Наукові записки КДУ ім. Т. Шевченка. Зб. пр. іст. ф-ту № 5 / А. К. Буцик. – К., 1954. – Т. XIII. – Вип. 10. – С. 83–105.
27. Аграрное движение в России в 1905–1907 гг. – СПб: Типография товарищества «Общественная польза», 1908. – Ч. II. – 545 с.
28. ЦДАК України, ф. 336, оп. 1, спр. 1910, 243 арк.
29. Высший подъём революции 1905–1907 гг. Вооружённые восстания, ноябрь–декабрь 1905 года / [под. ред.: А. Л. Сидорова (отв. ред.), Г. М. Деренковского, Г. Д. Костомарова и др.]. – М.: Издательство АН СССР, 1955–1956. – Ч. 3. – Кн. первая. – 1956. – 696 с.
30. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 р. / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 58–89.
31. ЦДАК України, ф. 318, оп. 1, спр. 946, 76 арк.

Вьячеслав Магась, Юлія Магась-Демидас

МЕСТНАЯ АДМИНИСТРАЦИЯ И ОРГАНИЗАЦИИ ВСЕРОССИЙСКОГО КРЕСТЬЯНСКОГО СОЮЗА В 1905 Г.

Работа посвящена взаимодействию представителей местной администрации и организаций Всероссийского крестьянского союза в период наивысшего подъема Первой русской революции. В это время, пользуясь определенной беспомощностью центральной власти и отсутствием четких директив крестьянские союзы на местах заручились поддержкой представителей местной власти, перебирали власть в свои руки и создавали так называемые «крестьянские республики». Такую активность крестьян на местах центральной власти удалось прекратить только путем проведения жестоких репрессий.

Ключевые слова: Первая русская революция, Всероссийский крестьянский союз, местная администрация, сотрудничество, замещение местной власти.

Vyacheslav Magas, Yuliya Magas-Demydas

**LOCAL ADMINISTRATION AND THE ALL-RUSSIAN
PEASANT UNION ORGANIZATIONS IN 1905**

The paper is dedicated to the cooperation of the local authorities and organizations of the All-Russian Peasant Union during the highest rise of the First Russian Revolution. At this time, using a certain helplessness of the central government and lack of clear directives from it, the peasant associations in the field secured the support of the local officials, took the powers in their own hands and created the so-called «peasants republic». The central government managed to stop such the activity of the local peasants only through the brutal repression.

Key words: The First Russian Revolution, the All-Russian Peasant Union, local administration, cooperation, replacing the local government.

УДК [94(477.8):323.13(=161.1)] «1905/1914»

Ольга Обершт

**ПРОБЛЕМА УКРАЇНСТВА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В
ПОГЛЯДАХ РОСІЙСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Пропоноване дослідження стосується проблеми російського націоналізму на українських землях та покликане виокремити місце українства Австро-Угорської монархії в поглядах та практиках російських націоналістів підросійської України. У статті проаналізовано складові російського націоналістичного дискурсу стосовно західноукраїнських земель.

Ключові слова: російський націоналізм, панславізм, зарубіжна Русь, мазепинство, українство.

Процеси націотворень на рубежі XIX–XX ст. були початком нового, але поряд з тим, вони загострили незникаючі протиріччя між етнічними групами та державними утвореннями. Західноукраїнські землі стали місцем зіткнення не лише інтересів двох імперій, а й представників різних національних проектів. Проблема місця українства Габсбурзької монархії у зовнішньополітичній діяльності Російської імперії на початку ХХ ст. належить до дискусійних у сучасній історіографії. Натомість розгляд цього питання крізь призму діяльності російських націоналістів потребує більшого наукового осмислення. Не дивно, що сучасна історіографія означеної теми є досить обмежено. З наявних досліджень російського націоналізму заслуговує уваги монографія Д. Коцюбинського [1], російського історика, який аналізує систему поглядів лідерів Всеросійського національного союзу, дав оцінку проблеми українського національного руху в інтерпретаціях російських націоналістів. Оцінюючи русофільство Галичини, інший російський дослідник, О. Міллер [2] розглядав Червону Русь як елемент теорії «російської національної території». Важливими є методологічні зауваження історика під час вивчення проблем ідентичності на західноукраїнських землях. Для розуміння причин часткового сприйняття західноукраїнським населенням російських ідей, актуальними будуть роботи українських істориків О. Сухого, В. Передерка та іноземних – Марка фон Хагена, Р. Вільпіус, А. Вендланд. Огляд наукової літератури дає підстави для висновку, що незначна частина праць предметом дослідження містить означену нами тему. Ліквідовуючи цю прогалину, розглянемо основні складові політики російських націоналістичних організацій на українських землях стосовно українства Галичини, Буковини та Закарпаття.

Кинувши низку викликів, XIX ст. підштовхнуло російські освічені кола та російську владу сконцентрувати всі сили на конструюванні власної ідентичності, покликану підтвердити територіальні і політичні амбіції російського етносу та зміцнити внутрішньо-суспільну єдність. Так почав формуватися російський історичний нарратив, який включив декілька історичних міфів: 1) Російська імперія – основний і прямий спадкоємець політичної та національної спадщини Київської держави та «збирач руських земель»; 2) ідея Росії як третього Риму, підхоплена російською православною церквою, згідно з якою після занепаду Риму та Константинополя Москва успадкувала всесвітньо-історичну відповідальність за християнське царство; 3) триєдність російського народу. В результаті, на початок ХХ ст. сформувався російський націоналізм, який на основі вибудованого історичного нарративу утвердить поняття російської нації.

Українці Галичини, Буковини та Закарпаття потрапили в поле зору імперії у XIX ст. Істотні корективи в російську суспільну свідомість внесла Кримська війна 1853–1856 рр. Поразка Росії змусила росіян, які перебували при владі та поза нею, переглянути своє внутрішнє становище, а

також своє ставлення до сусідніх держав. Війна спровокувала пошук нових орієнтирів національної ідеології, окрім концентрації на власних проблемах, частина російської еліти знайшла такі орієнтири в «докорінній соціальній, культурній, релігійній та мовній спорідненості з іншими слов'янами» [3, с. 101]. Якщо до Кримської війни панславізм не мав підтримки серед владних кіл, то після неї панславістські ідеї здобувають популярність. Цю думку, зокрема, висловив М. Погодін, піддавши жорсткій критиці зовнішню політику Росії, і закликавши до широкого союзу з пригнобленим слов'янством [3, с. 101–102]. Отже, в політичних та інтелектуальних колах почали переважати прослов'янські настрої. До слов'янофільської концепції історії (ідей несумісності римо-католицького та слов'янського світів, месіанізму Росії та православ'я як істинної релігії слов'янства) панславісти додали глибоку перейнятість слов'янським питанням під політичним кутом зору. Тобто, було сформульовано зовнішньополітичну доктрину.

Російський панславізм виразився в двох формах: культурній та політичній. У реальності обидва напрямки ставили перед собою єдину, виключно політичну мету – об'єднання слов'янського світу. Відмінності між ними полягали лише в шляхах і способах досягнення цієї мети. Саме політичний панславізм став апогеєм російського імперського націоналізму, який вплинув на ідейні підходи російських націоналістів (представників великоросійського національного проекту). Тут логіка дискурсу загальноросійської нації висувала кордони «російської національної території» за кордони імперії, в заселені східними слов'янами області Габсбурзької монархії. Дискурс про зарубіжну Русь принципово відрізнявся від панславістського дискурсу щодо слов'ян Габсбурзької та Османської імперій. Це був, по суті, «дискурс націоналістичної ірреденти», який існував аж до падіння Російської імперії [2, с. 162–163]. Тому політичний панславізм окремим пунктом своєї зовнішньополітичної доктрини виокремлював українців Австро-Угорщини.

Не дивно, що обговорюючи «українське питання», під впливом панславізму (та/або імперського націоналізму), в поле зору російських націоналістів неодмінно потрапляли українці за межами імперії, в Австро-Угорщині. Росія як «імперія-націоналізатор», упродовж довгого періоду заглядала на західні рубежі Південно-Західного краю, вбачаючи в них істинно російські землі з істинно російським населенням. Саме таке твердження було в основі російського націоналістичного дискурсу щодо західноукраїнських земель. Стосовно австрійських українців, то вони становили близько двох третів усього населення у Галичині і Закарпаття та трьох четвертих – на Буковині. Та до початку ХХ ст. всередині українців йшла боротьба стосовно проблеми власної ідентичності, яка розгорнулася на фоні легального організаційного оформлення національних рухів. Для австро-угорської частини України були характерні дві особливості, яких не було на той час в Росії: релігійна основа руської ідентичності та можливість активності й організації, що надавала австрійська конституційна держава. Але такі умови не одразу позначились на розвитку українського національного руху. Панували протилежні тенденції. На перший план, аж до 1870-х рр., вийшов русофільський (пізніше москвофільський) напрямок, що розглядав русинів західноукраїнських земель як частину «великої російської нації». Лише під впливом українських прагнень у Російській імперії, не в останню чергу завдяки творам Т. Шевченка, українофільський рух почав завойовувати нових прихильників серед русинів [4, с. 176].

Далі погоджуємось з сучасним істориком, що на початку ХХ ст. проблема територіальної приналежності західноукраїнських земель переводиться в площину практичних рішень [5, с. 76]. Для цього створюються окремі організації панславістського спрямування, які займаються виключно проблемами західноукраїнських земель. Одним з найвідоміших таких товариств стало «Галицько-російське благодійне товариство». Йому передували слов'янські благодійні комітети, що діяли з кінця 50-х рр. ХІХ ст. у багатьох містах Російської імперії [5, с. 76]. Посилення гонінь на росіян «викликали в середовищі російського суспільства Русі Державної почуття братської участі до Закордонної уярмленої Русі» [6, с. 25]. Першим кроком в цій справі була організація допомоги Закордонній Русі графом Бобринським. В Петербурзі ним було організовано Галицько-російське благодійне товариство, піднявши «священний стяг культурно-національного єднання всього російського народу» [6, с. 25].

За активну пропаганду панславізму взялися російські націоналісти в особі Всеросійського національного союзу та Київського клубу російських націоналістів, розглядаючи слов'янські рухи, які переслідують «цілі єднання і солідарності слов'янських народів» в близькому контексті з національним рухом, «так як в основі слов'янського руху лежить почуття національної самосвідомості і солідарності» [6, с. 23]. Окрім принципів солідарності, націоналісти переслідували прагматичну мету – подолати активний український «сепаратистський рух», так зване «мазепинство». Поняття «мазепинці» з'являються в проросійському дискурсі ще 1908 р., стараннями А. Савенка. «До тих пір, поки гніздо цього (українофільського – примітка автора) руху – Галичина – залишається поза нашого культурно-національного впливу, повний успіх у боротьбі з українським сепаратизмом немислимий» [1, с. 307], – свідчив у 1909 р. А. Савенко. Особливо

хвилювало російських націоналістів те, що центральну роль в українофільському русі Галичини відігравали представники Росії на чолі з професором М. Грушевським, які, за переконанням москвофільських ідеологів, покладали собі за мету підготувати ідейно-організаційну основу для досягнення політичної автономії в складі Австро-Угорщини [1, с. 307]. «Доля «самостійної України» пов'язується не з Росією, а з Австрією, яка взяла мазепинський рух під своє рішуче покровительство і по-всякому підтримує його. Жертвуються гроші, видаються книги, брошури і газети, просякнуті лютою ненавистю до єдиної Росії і стремлінням до її руйнування» [7, с. 133].

Професор Казанський, голова Одеського відділення «Галицько-російського благодійного товариства», аналізуючи становище Червоної Русі, зазначав: «Стосовно національного, малоросам Галичини, Буковини й Угорської Русі завзято прививалась ганебна виразка мазепинства. Особливо заражена ним Галичина» [8, с. 511]. Брати-росіяни позбавлені всіх прав, їх «одночасно душать австрійський уряд, обласна польська влада і мазепинці. В Австрії росіянам заборонено бути росіянами. Росіяни, які визнають себе синами єдиного російського народу, оголошені державними злочинцями» [8, с. 507].

«Мазепинство» у членів проросійських організацій по обидва боки кордону асоціювалося з постаттю М. Грушевського, «який повчає у своїх книгах і брошурах, що росіяни і «українці» – два різні і чужі один одному народи» [9], й сприяв поширенню «сепаратистських» настроїв. Уособленням сепаратизму для націоналістів була діяльність «наших українців», які «в умовах так званого визвольного руху і надання пресі широкої свободи... в якості певної політичної партії... без ніяковості відкрито виявили свої прагнення, спрямовані врешті-решт на повну руйнацію сформованої упродовж віків національної, культурної, і політичної єдності російського народу» [10, с. 132]. М. Грушевський, як «вождь українства», став топ-фігурою обговорення на шпальтах правонаціоналістичної преси. Отже, вагоме місце в проросійському ідейному полі українських губерній, поряд із звільненням російських земель (Галичини, Буковини і Угорської Русі) від влади Австро-Угорщини, займало «мазепинство», так званий «український сепаратизм». Говорячи про «засоби боротьби з мазепинством», перш за все назвав «підтримку російського культурного руху в Галичині» і лише згодом сказав про «енергійну боротьбу з мазепинцями в Росії» [7, с. 136].

У Києві і 5 травня 1910 р. в приміщенні клубу відбулося відкриття відділу Галицько-російського товариства (далі – ГРТ) [6, с. 25]. Перше загальне зібрання клубу відкрив А. Савенко. Головою зборів було обрано М. Стороженка (очільник товариства), а секретарем – Д. Чихачов. Завдання товариства – сприяти культурному та національному зближенню руських прикарпатських з руськими державної Русі. Засобами досягнення цієї цілі поставлені: допомога російським навчальним закладам в Прикарпатті і тим росіянам з Прикарпаттям, які навчаються в Росії, а також висилання в закордонну Русь російських книг». Та для київського відділу ГРТ була спеціальна інструкція з Петербурга – усіма силами «сприяти закордонним росіянам у справі полегшення відвідування ними Києва – для поклоніння місцевим загальноросійським релігійним і національним святиням» [6, с. 26]. Урочисте відкриття відділу відбулося 24 жовтня, на що сама Галичина, скоріше за все її проросійське населення, «гаряче відгукнулася на національне святкування в Києві, справедливо бачачи в цьому дійстві ознаку пробудження всеросійської національної ідеї» [6, с. 28].

Київський відділ ГРТ та місцеві націоналістичні організації зайнялися й культурно-просвітницькою роботою. Проросійська періодика в передвоєнний час активно переправлялася у під'ярмлену Русь, де там розповсюджувалась місцевими москвофілами. Тема історії, тобто приналежності Галицького князівства до системи держав Русі, стала центральним сюжетом. У кожній книзі, брошурі, памфлеті історичні події, які відбувалися в регіоні, були вбудовані в межі російської історії, а також описувалося відділення «колиски слов'янства» від російських земель як страждання для простого народу. Причинами мук населення Зарубіжної Русі стали завоювання і панування Польського королівства. Тому проблема історичної та культурної спадщини регіону, між поляками та російськими, стала центральною.

Вже згадуваний П. Казанський, один з організаторів одеського відділу ВНС, провідний учасник слов'янського руху писав: «Російський народ не може забути того, що впродовж віків рідні брати його в Червоній Русі жили під тяжким гнітом, що проти них велась винищувальна війна всіма засобами». «В нерівній боротьбі наші брати завжди звертались з надією на північ, до нас, й ми часто, надто часто лишали їх без допомоги, ми самі були безсилі» [8, с. 507].

Братство щодо населення Червоної Русі полягало у такій же його російськості. Підставою для суджень про російськість населення, на думку російських націоналістів, «може слугувати російська мова, уклад життя, російська віра й супроводжуючі їх звичайне народне усвідомлення приналежності до російського світу, і навіть одна свідомість» [8, с. 508]. Термінологією підживлювали цю ідею москвофіли. «Подібно того, як російській мові існують слова болгарин, ізраїльтянин і т.п. для позначення однієї особи відомої національності, і один «русский» почав називатися «русин», вся нація отримала назву «русь», а область, яку населяє цей народ, називається «Росія» [11, с. 202].

Така плутанина означень понять, гра слів та назв легко вписувалась в російську націоналістичну концепцію, яка розширювала свої територіальні межі під впливом панславизму.

Стосовно західноукраїнських земель націоналісти не були радикальними в питанні православної віри, зараховуючи до російського народу римо-католиків, «які застосовують у приватному житті російську мову», уніатів, наприклад, жителів Угорщини, «які офіційно приписуються до словаків, але притримуються східного обряду, чи «російської віри» (уніати) і визнають свою приналежність до російського народу». Не завжди апелювали й до російської мови, зараховуючи до росіян селян, «на лівому березі Сяну, які говорять по-польськи, але моляться по-російськи». Росіянами були й ті дворянські та інші роди, які, «втративши російську мову та віру батьків, під впливом сімейних переказів, усвідомлюють і відчувають себе росіянами» [8, с. 508].

Російські націоналістами за нагоди акцентували увагу на проросійських настроях Червоної Русі. До того ж цьому сприяли часті поїздки галичан в Росію, особливо в передвоєнний час. В березні 1912 р. в Київ прибула галицька співоча дружина і голова Галицько-російського благодійного товариства, граф В. Бобринський. Окрім проведення «духовно-патріотичного концерту» російські галичани разом з київськими росіянами поклонилися «загальноросійським святиням» [7, с. 144]. За що, згідно з даними проросійської преси, австро-польська влада «піддає гонінням, переслідує, як злочинця, саджає у в'язницю» [6, с. 25]. «Хор галичанок і галичан, одягнутих в красиві костюми карпато-російських горців (гуцулів)» виконували духовні та світські пісні. Особливе враження у націоналістів Києва викликало виконання галицьких патріотичних пісень: «Вперед народ Русі Червоної» і «Дружина, дружина цвіт російської землі» [7, с. 144], «просякнута усвідомленням гіркоти теперішнього становища і твердою вірою в майбутню перемогу над ворогами російської ідеї» [7, с. 144].

Таким чином, позиція російських націоналістів стосовно українського населення Австро-Угорської монархії була категоричною. Під впливом політичного панславизму, питання про можливість приєднання зарубіжної Русі до тіла імперії на початку ХХ ст. стає важливим пунктом російського націоналізму. Поряд з тим, активізація українського національного руху, «головні пружини» якого знаходились в Галичині, ще більше скеровувала погляди членів російських націоналістичних організацій на захід. Рух, який підривав основні принципи російського націоналізму, члени ККРН та ВНС вирішили побороти через ідейно-політичний вплив та активізацію співпраці з місцевим проросійським населенням Галичини, Буковини та Закарпаття.

Список використаних джерел

1. Коцюбинський Д. А. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза / Д. А. Коцюбинский. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 528 с.
2. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – Москва: НЛЮ, 2008. – 248 с.
3. Пыпин А. Н. Панславизм в прошлом и настоящем (1878) / А. Н. Пыпин. – СПб: Книгоиздательство «Колос», 1913. – С. 101.
4. Штруве К. Селяни та українська нація в Австро-Угорській монархії та Російській імперії / К. Штруве // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – К.: КІС., 2011. – С. 176.
5. Добржанський О. В. Західноукраїнські землі в зовнішньополітичних планах панславистських організацій Росії на початку ХХ ст. / О. В. Добржанський // Україна-Європа-Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол.ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. Гнатюка, 2011. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 76–81.
6. Сборник клуба русских националистов. – Вып. 3. – 1911. – 162 с.
7. Сборник клуба русских националистов. – Вып. 4–5. – 421 с.
8. Казанский П. Е. Современное положение Червоной Руси / П. Е. Казанский // «Украинская» болезнь русской нации. – М.: Имперская традиция, 2004. – С. 506–525.
9. Савенко А. Заметки / А. Савенко // Киевлянин. – 1907. – 22 сентября. – № 262.
10. Половинчак Ю. М. Газета «Киевлянин» і українство: досвід національної самоідентифікації: Монографія / Ю. М. Половинчак / НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – К., 2008. – С. 132.
11. Марков Д. А. Русская и украинская идея в Австрии / Д. А. Марков // «Украинская» болезнь русской нации. – М.: Имперская традиция, 2004. – С. 190–206.

Ольга Обершт

ПРОБЛЕМА УКРАИНСТВА АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВЗГЛЯДАХ РУССКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ ВНАЧАЛЕ ХХ В.

Предлагаемое исследование касается проблемы русского национализма на украинских землях и призвано выделить место украинства Австро-Венгерской монархии во взглядах и практиках российских националистов подросийской Украины. В статье проанализированы составляющие российского националистического дискурса относительно западноукраинских земель.

Ключевые слова: русский национализм, панславизм, зарубежная Русь, мазепинство, украинство.

Olga Obersht

**PROBLEM OF AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE UKRAINIANNES IN THE VIEWS OF
RUSSIAN NATIONALISTS EARLY TWENTIETH CENTURY**

The proposed study concerns the problem of Russian nationalism on the Ukrainian lands and intended to indicate the location of Ukrainians from Austro-Hungarian monarchy in the views and practices of Russian nationalists. The article analyzes the Russian nationalist discourse concerning West Ukrainian lands.

Key words: Russian nationalism, Pan-Slavism, Foreign Russ, mazepynstvo, ukrainians.

УДК 94(477) «1917/1918»

Ігор Дацків

**МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ
ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ 1917–1918 РР.**

У статті розглянуто та висвітлено обставини, які вплинули на рішення Української Центральної Ради включитися до Брестської мирної конференції. Проаналізовано напружену дипломатичну боротьбу українських дипломатів по відстоюванню національних інтересів.

Ключові слова: Центральна Рада, Четверний союз, Антанта, договір, дипломати.

В умовах становлення та розвитку незалежної Української держави не вщухає інтерес до нашої національної історії, до уроків та досвіду минулого. Процес розбудови незалежної Української держави потребує узагальнення всього накопиченого українським народом досвіду, адже колізії сучасного державотворення в Україні багато в чому схожі з проблемами, які постали перед творцями української державності в період Української революції 1917–1921 рр.

Процеси державотворення значною мірою залежать не лише від внутрішніх обставин конкретної країни, а й від того міжнародного фону, на якому вони проходять. Часто буває так, що власне міжнародна ситуація виступає одним із вирішальних чинників становлення суверенітету держави. Тому надзвичайно важлива роль в процесі творення молоді держави приділяється розробці чіткої зовнішньополітичної концепції. Остання дає змогу максимально використовувати для потреб національного державного будівництва сприятливу міжнародну кон'юнктуру, або ж, навпаки, до мінімуму послабити її негативний вплив на нього.

Розбудова Української держави на сучасному етапі, вихід її на міжнародну арену вимагає глибокого та всебічного аналізу історичного досвіду, зокрема, періоду відродження національної державності 1917–1918 рр. Його розуміння проливає світло сучасній міжнародній ситуації у якій опинилася Україна

Мета даної статті полягає в тому, щоб відтворити діяльність зовнішньополітичного відомства у контексті загальної міжнародної ситуації зазначеного періоду.

Історіографічний доробок теми складають роботи різних поколінь істориків, політиків, публіцистів. Першими історіографами зовнішньополітичної діяльності України були діячі Центральної Ради, провідні урядовці УНР – М. Грушевський [1], В. Винниченко [2], Д. Дорошенко [3], І. Мазепа [4], О. Шульгина [5] та ін. Характеризуючи проблеми становлення державності в цілому, вони торкаються і питань зовнішньої політики УНР. Незважаючи на певний суб'єктивізм, автори дають загальний огляд зовнішньої політики України, відбивають погляди тодішнього керівництва на вибір орієнтації, стратегії і тактики виходу УНР з світової війни передають цікаві для істориків спостереження, особисті враження.

Усі роботи радянських авторів, в яких розглядалася зовнішня політика України, з політичних причин носили заідеологізований характер, коли йшлося про дипломатичну діяльність Центральної Ради. Це роботи Г. Нікольнікова [6], А. Лихолата [7], Р. Симоненка [8], І. Хміля [9] та ін. Вони або свідомо взагалі замовчували діяльність дипломатів УНР, або усіяко перекручували факти, мотивації та результати дій дипломатів Центральної Ради, що було властиво радянським історикам.

Новий етап історіографії проблеми розпочинається після проголошення незалежності України, що дало могутній імпульс дослідженню історії доби Української революції 1917–1921 рр. Серед них треба відзначити дослідження В. Верстюка [10], В. Солдатенка [11], М. Держалюка [12], Д. Веденєєва [13], В. Соловйової [14] та ін.

Від самого утворення Центральної Ради на порядку денному її політичного проводу постала проблема війни і миру. Було очевидно, що Україні немає жодного сенсу брати участь у війні проти Центральних держав, відгукуючись на заклики Тимчасового уряду та її військового міністра

О. Керенського, який відвідував Київ і вів переговори з українцями про продовження війни. «Навпаки, – слушно зауважував український діаспорний історик П. Мірчук, – Україні треба було негайного миру, стягнення всіх своїх збройних сил (маються на увазі українізовані полки, дивізії і корпуси – примітка автора) з фронтів для забезпечення кордонів Української Держави перед білими й червоними, чорносотенними й большевицькими московськими імперіалістами і, при належному забезпеченні державних кордонів збройною силою, використання всіх сил народу для державного будівництва» [15, с. 212–214].

Тому між угрупованнями державників-самостійників та автономістів-федералістів постійно точилися гострі дискусії, які досягли піку у зв'язку з більшовицьким переворотом в Петрограді у жовтні 1917 р. Самостійники на чолі з визначним провідником М. Міхновським розгорнули наполегливу і активну боротьбу за укладення сепаратного миру з Центральними державами незалежно від Раднаркому В. Леніна. Проте українські соціалістичні партії в Центральній Раді, користуючись чисельною перевагою, вперто протистояли цілком зрозумілій і реалістичній політиці самостійників. Мало того, вони вважали, що позиція опонентів – «ніж в спину російської революції». В. Винниченко пізніше визнавав: «Ми весь час намагалися створити всеросійський центральний федеративний Уряд, щоб він міг від усієї Росії вести справу миру. Тільки після того, як большевики вже вступили в переговори з німецьким командуванням..., вислали свою ноту до воюючих і нейтральних держав, у якій, навівши докази свого права вести мирові переговори (3-й Універсал)... пропонували Четвірному союзові вступити в мирові переговори, навівши свою програму миру» [16, с. 199–200].

9 листопада питання війни і миру стало предметом обговорення на засіданні Генерального секретаріату. У дискусії відзначалася необхідність завершення війни, а також обговорювався порядок підписання миру. Домінувала думка В. Винниченка, який вважав, що своїми діями, спрямованими на укладання перемир'я з німцями, Раднарком порушив міжнародні договори з Антантою і не враховував думок інших національних утворень на території Росії. У прийнятій постанові, яку підписали В. Винниченко, В. Голубович, М. Ткаченко, М. Порш та інші, наголошувалося, що треба негайно утворити «центральне правительство на основі федеративній (бо тільки таке правительство буде авторитетним і для фронту, і для всієї держави)». Лише такий уряд, уповноважений народами Росії та новостворених держав, зокрема України, за думкою Генерального секретаріату, зможе успішно вести переговори щодо миру і закінчення війни з Центральними державами та країнами Антанти.

Реагуючи на перші ініціативи Петрограду щодо перемир'я з німцями, Генеральний секретаріат зауважував, що не визнає Раднарком представником від усіх народів і держав і знову наполягав на негайному формуванні федеративного уряду спільними зусиллями України, Дону, Кубані, Кавказу, Білорусії, оскільки справа миру є нагальною проблемою. Водночас, заходи Раднаркому щодо «стихійних переговорів на фронтах, які організуються солдатськими масами, лише шкодять мирним переговорам між воюючими блоками. Крім того, це змогло би спричинити зайняття військами Центральних держав нових земель України» [17, арк.68–68 зв.].

2 грудня більшовицька делегація на чолі з А. Йоффе і Л. Каменєвим підписала з німецьким командуванням угоду про перемир'я й розпочала переговори у Бресті щодо підписання мирного договору з Центральними державами, Центральна Рада приступила до конкретних дій. Перш за все, слід було перехопити ініціативу у більшовиків, вважав В. Винниченко, і заявити про намір Центральної Ради, базуючись на оголошеному у Ш Універсалі рішенні про утворення незалежної Української Народної Республіки, «стати на дорогу самостійних міжнародних відносин» [16, с. 199].

На зборах Центральної Ради обговорено проект резолюції, яку запропонував О. Степаненко, і прийнято постанову: «Приймаючи на увагу: 1) що після революції бувша Російська імперія розвалилась і невільні перше народи та краї, що складали цю імперію, стали вільними; 2) що тимчасове правительство народних комісарів, не признане всіма народами і краями бувшої Російської імперії, на ділі лише правительство бувшої Московської держави (так званої Великої Росії); 3) що в силу сучасних обставин Україна, проголошена окремою Народною Республікою, тепер є цілком самостійною державою, бо федеративного союзу поки що не утворено, а правительство Московської (Великоруської) держави об'явило Українській Республіці війну; 4) що війну з Центральними державами було оголошено правительством Російської імперії, без згоди українського народу, Центральна рада постановляє: послати на мирні переговори в Берестя Литовське делегацію від Української Республіки, незалежно від делегації народних комісарів; делегація Центральної ради повинна стояти на ґрунті окремішності інтересів України і Московської держави та не оголошення сучасної війни Україною і вимагати: а) заключення миру загального; б) визнання за Українською Республікою права участі в мировій нараді, як держави незалежної і нейтральної, яка особливо постраждала від війни; в) визнаючи гасло «без анексії і контрибуцій з правом самовизначення народів», домагатись на тій нараді, щоб до сучасної

Української Республіки мали право приєднатись також українські землі поза її межами (в Галичині, Буковині і зайнятих неприятелем частинах бувшої Російської імперії); делегація посилається зараз з метою інформаційною, але для виробки певних умов миру, які б забезпечували інтереси Української Республіки, повинно бути скликано після Берестських переговорів спеціальну сесію Центральної ради, коли до того часу Установчі збори не будуть ще скликані» [18].

Згідно з рішенням Малої Ради до Бреста виїхала перша делегація у складі члена Малої Ради М.Любинського, діяча соціал-демократів М. Левитського і помічника генерального секретаря з військових справ С. Петлюри капітана Г. Гасенка. 3(16) грудня вони прибули до Бреста. Але ще у дорозі українців на конференцію, член більшовицької делегації у Бресті Л. Каменєв повідомив їх, що угода про перемир'я ними та австро-німецькою делегацією вже укладена і делегації УНР нічого робити у Бресті. Проте, київська делегація все ж прибула на місце конференції у Брест, щоправда, у статусі спостерігачів.

Серед документів з архіву Центральної Ради привертає увагу протокол засідання Малої Ради від 8 грудня 1917 р. за участю М. Грушевського. На засіданні виступили члени делегації М. Левитський і Г. Гасенко, які прибули з Бреста за консультаціями. М. Левитський доповідав, що українці після зустрічі з керівниками делегації Німеччини мали розмову з представниками Раднаркому Л. Каменєвим, М. Караханом та А. Йоффе, які перш за все поцікавилися, як Україна ставиться до більшовицького уряду Леніна. «Ми вас не визнаємо за всеросійське правительство, – відповідав М. Левитський, – а за правительство лише Великоросії». На що Л. Каменєв заявив: «Спочатку ви нас скиньте, а потім будете робити подібні заяви» [19, арк.10]. Він додав, що російська делегація не заперечує українізації військових частин і з'єднань Південно-Західного і Румунського фронтів.

За доповіддю М. Левитського і Г. Гасенка у протоколі було зроблено запис, який, на наш погляд, варто подати повністю: «14. Вислухали інформації Левитського і Гасенка, делегатів Української Центральної ради для участі в переговорах про перемир'я в Бресті.

Коли делегація прибула в Брест, договір про перемир'я був вже підписаний. Делегація просила дати папір договору і протоколи засідань. Ніяких пояснень по деяких пунктах договору російська делегація не дала, таким неясним пунктом являється пункт про заборону обстрілу торгових суден і перекидання військ з одного фронту на другий. Протоколи складені дуже неповно, німці записували тільки те, що їм було бажано, російський протокол ще гірший. Делегація не знала, як їй поставитися до факту підписаної згоди, бо не мала на це повноваження. Найбільш неясним був пункт договору, що негайно після перемир'я обидві сторони приступають до миру. Делегація не мала уповноваження брати участі в переговорах про мир, тому рішила вернутися до Києва, щоб одержати відповідний мандат. Залишився в Бресті член делегації М. Любинський, якому треба негайно послати телеграму, щоб він був присутній на мирних переговорах для інформації. В приватних розмовах члени делегації з боку Центральних держав, як Леопольд Баварський, генерал Гофман, цікавились українським військом; ставили питання, в якому стані українське військо, чи дисципліноване воно, чи може бути активним. На ці питання була дана позитивна відповідь. Щодо миру, то делегація Центральної ради пояснила представникам Центральних держав, що Українська Народна Республіка не вважає «Совет народных комиссаров» правомочним заключити мир від імені всієї Росії. Німці вказували на те, що російська делегація виступала як представниця російського правительства, і тому, з погляду міжнародного, вони мусять входити з ними в зносини. Германія знає про оголошення Української Народної Республіки, але офіційного повідомлення про це від українського правительства вона не мала, тому формально вона мусить рахувати представників «Совета народных комиссаров» представниками правительства Росії. Делегація відповіла, що Центральні держави і не могли одержать офіційного повідомлення про проголошення Української Республіки, бо вони знаходяться в стані війни з Росією, а значить і з Україною. Гофман сказав, що коли Германія буде мати офіційне повідомлення від українського правительства про те, що «Совет народных комиссаров» воно не вважає правительством всієї Росії, тоді Германія не буде говорити з делегацією «Совета народных комиссаров» про українські справи.

Представники Австрії цікавились поглядом українського правительства на Галичину і Буковину. Делегація сказала, що вона не може нічого сказати, не маючи на це ніяких уповноважень. Турки виявляли інтерес до України і висловили бажання одержувати правдиві і точні інформації про Україну. Члени російської делегації казали, що вони хотіли побачитися з німецькими соціал-демократами, але німці цього не дозволили. В германській пресі виключно більшовицька інформація. Необхідно негайно організувати Українське прес-бюро за кордоном для інформації закордонної преси про українські справи. Загальне враження таке, що Германія на-вмисно признає «Совет народных комиссаров» правительством Росії, щоб заключить як можна швидше мир на «законном основаниі» [19, арк.10–13].

На засіданнях 8–9 грудня 1917 р. Генерального секретаріату щодо мирних переговорів із Центральними державами та стосунків з Раднаркомом розгорнулися широкі і бурхливі дискусії. О. Шульгин запропонував видати ноту, у якій визнати, що мирні переговори у Бресті є справою лише центральної влади федеративної Росії, але не Раднаркому. Він наголошував: «Перше ніж оголосити цю ноту, котра тісно зв'язана з переговорами, що ведуться в Бресті, я повинен вказати на те, що Генеральний секретаріат, згідно з не раз висловленою волею української демократії, стоїть на заклученні загального демократичного миру, заклученого на згоді зі всіма союзними Росії державами.

Ці мирні переговори ведуться тільки між нейтральними державами і совітом народних комісарів – без згоди на те всіх республік і країв Росії. По цьому видно, що рішачого значення ці переговори мати не можуть. Але вважаючи, що вони можуть приблизити загальний мир, а також, обороняючи національні інтереси України, котрі в Бресті можуть бути забутими, Генеральний секретаріат вважає необхідним мати своїх представників на цій конференції. Надіюсь рівночасно з тим на близьке скликання мирного конгресу з представниками всіх воюючих держав, а також при справедливим представництві всіх державних частин Росії і її федеративного правительства, як воно до того часу буде складене» [20].

М. Порш заявив, що, оскільки такого уряду нема, у переговорах мають право взяти паралельно з Раднаркомом всі інші новоутворені республіки і області. В. Винниченко наголошував, що мирного договору, укладеного делегацією більшовицької Росії, Україна ніколи не визнає. Більшість членів Малої Ради виступали за участь України у переговорах з конкретними пропозиціями і вимогами, а також вважали необхідним звернутися до всіх воюючих і нейтральних держав із закликом припинити війну й приступити до мирних переговорів, водночас пропонували надіслати до Бреста нову, більш представницьку делегацію, для участі у переговорах [21, арк.57–58].

Отже, 9 грудня Генеральний секретаріат ухвалив текст ноти до всіх воюючих і нейтральних держав, у якій насамперед повідомляв, що Третім Універсалом Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. проголошено Українську Народну Республіку і цим актом визначено її міжнародне становище. Таким чином, Україна стає на шлях самостійної зовнішньої політики і міжнародних стосунків. Одним з головних напрямів зовнішньополітичної діяльності Генеральний секретаріат вважає «розпочати діяльну працю в справі миру» і закликає всі воюючі держави негайно приступити до мирних переговорів. Реалізуючи свої мирні плани, Україна вислала свою делегацію в Брест, де розпочалася конференція делегацій Центральних держав і Росії. Але угоду про перемир'я підписано цими сторонами без її участі. Виключення України, на території якої знаходяться потужні війська воюючих держав – Росії, Німеччини, Австро-Угорщини, від переговорного процесу суперечить здоровому глузду. У зв'язку з цим, продовжувалося в документі, Генеральний секретаріат змушений ще раз звернутися до воюючих держав з пропозиціями щодо загального миру.

Далі викладалися умови майбутнього загального мирного договору. Згідно з ними він повинен бути, насамперед, демократичним і забезпечувати право на самовизначення «навіть найменшому народові». Виключалися анексії, насильне приєднання чи відділення земель без плебісциту. Україна повинна бути рівноправним учасником мирних конференцій чи переговорів. Оскільки вона незалежна від більшовицької Росії, всі угоди які будуть укладені воюючими державами з Петроградом, Україна не визнає. Тому її участь у Брестській мирній конференції обов'язкова і без неї угоди не можуть бути легітимними. В укладенні ноти Генеральний секретаріат висловлював тверду надію на те, що «остаточно справу миру буде довершено на міжнародному конгресі, до участі в якому правительство Української Республіки закликає всіх, що тепер воюють» [22].

Зовнішньополітичне становище Української Центральної Ради спонукало її керівництво враховувати безпосередню реальну загрозу агресії з боку більшовицької Росії. Отже, незважаючи на певні симпатії до країн Антанти, варто було шукати контактів з Центральними державами, які негайно відгукнулися на заклик України.

Це питання було винесене на обговорення VIII сесією Центральної Ради 12 грудня 1917 р. О. Шульгин проінформував делегатів про надіслану всім воюючим і нейтральним державам ноту, причому висловлювався за те, що не треба наслідувати прикладу більшовиків, які уклали сепаратний мир з Німеччиною і Австро-Угорщиною, а слід домагатися загального миру й припинення війни [23, с. 18].

Наступного дня на засіданні Генерального секретаріату розглядалося питання про відрядження до Бреста повноважної делегації, на яку покладалося завдання підписати мирний договір з Центральними державами. Прискорити цю акцію Центральну Раду спонукали повідомлення групи членів Союзу Визволення України із Стокгольма. Вони стурбовано пропонували негайно приступати до прямих переговорів у Бресті з Центральними державами.

Якщо Україна прогає час і більшовики підпишуть сепаратний мир у Бресті без неї, це суттєво зміцнить Раднарком як єдиний правочинний уряд колишньої Російської імперії. Між іншим, у Стокгольмі певний час перед тим працював відомий галицький політичний діяч і дипломат Осип Назарук. Завдяки йому та представникам СВУ українська справа набула у Скандинавії досить широкого розголосу. До того ж мирні переговори з Центральними державами спочатку передбачалися у Стокгольмі [24, арк. 9, 14].

Варто зауважити, що це питання знову викликало досить шир. дискусію як на сесії, так і на засіданні Генерального секретаріату. Якщо С. Шелухін, Є. Неронович, Н. Григорієв та інші відомі діячі висловлювалися за негайну відправку до Бреста делегації з широкими повноваженнями, їх опоненти висували два варіанти дій Центральної Ради: не посилати делегації взагалі або надіслати з обмеженим завданням спостерігачів для отримання інформації. І все ж обидві дискусії закінчилися рішенням надіслати на Брестську мирну конференцію дипломатичну місію з широкими повноваженнями й правом підписувати договори. Щоправда, в резолюції Центральної Ради від 15 грудня не обійшлося від усталених стереотипів щодо федерації народів Росії. «Мир від імені всієї Росії повинен бути укладений тільки федеративним урядом усіх республік бывшої Російської імперії, однак, рахуючись з тим, що федеративного уряду немає, а Рада Народних Комісарів не є таким урядом і що це не може бути причиною дальшого відволікання мирних переговорів – Центральна Рада постановляє взяти участь у мирних переговорах від імені Української Республіки» [25].

Тому вже наступного дня, після дискусії і оголошення ноти, Генеральний секретаріат обговорював склад делегації та її конкретні завдання. Якщо склад було схвалено без проблем: Генеральні секретарі М. Порш (голова) і В. Голубович, заступник генерального секретаря К. Мацієвич, член Центральної Ради, діяч українських есерів О. Севрюк та попередні члени місії, навколо завдань і концепції розгорнулися тривалі дебати. О. Шульгин висловився за негайне відрядження делегації з широкими повноваженнями, яка мала вручити ноту Центральної Ради учасникам конференції і вести переговори з Центральними державами незалежно від делегації Раднаркому. В. Винниченко застерігав, що українців поки що ніхто до Бреста не запрошував, і чи доцільно вести перемовини у момент, коли Україна практично у стані війни з більшовицькою Росією. Він пропонував спочатку провести переговори з німцями на Українському фронті.

Однак у прийнятій постанові було відзначено: «Послати у Брест мирну делегацію Генерального секретаріату незалежно від делегації Совіта народних комісарів. Негайно по радіо передати останню ноту Генерального секретаріату до воюючих і нейтральних держав. Повідомити Любинського, що в Брест виїжджає самостійна Делегація правительства Української Народної Республіки» [17, арк.102–103].

Паралельно з цими заходами Генеральний секретаріат намагався самостійно укласти перемир'я на Українському фронті. З цією метою його командувач генерал Дмитро Щербачов звернувся до головнокомандувача союзними військами в Румунії генерала-фельдмаршала Августа фон Макензена з пропозицією зібрати в Одесі спільну нараду щодо втілення у життя постанови укладеного росіянами з німцями у Бресті перемир'я. Водночас генерал Д. Щербачов запитав Генеральний секретаріат, чи визнає він умови перемир'я. Генеральний секретаріат дав повну згоду на його укладення, а також повідомив генерала, що Румунія не визнала перемир'я заключного у Бресті, оскільки це було пов'язано з майбутнім Бессарабії, яку вона боялася втратити [26, арк.1–2].

Варто додати, що керівництво Бессарабії в особі уряду новоутвореної Молдавської Народної Республіки надіслало свого представника до Києва з пропозиціями надати військову допомогу у разі спроби Румунії самочинно приєднати край. На початку січня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР підтримала прохання й надіслала підрозділи, сформовані з колишніх полонених – вояків австро-угорської армії, здебільшого буковинців [27, арк.7–8].

Таким чином, Центральна Рада змушена була активізувати зовнішньополітичну діяльність і долучитися до переговорного процесу, водночас відмовившись від орієнтації на Антанту, яка виявилася безперспективною. 4 грудня 1917 р. на засіданні Малої Ради М. Грушевський повідомив, що на Румунському фронті розпочалися переговори про перемир'я. Член Ради Є. Неронович виступив з пропозицією: «Перемир'є на Румунському і Південно-Західному фронтах має бути оголошено від імені УНР, яка повинна взяти до своїх рук цю справу як держава незалежна, повідомивши про це Раднарком як владу всеросійську, а також супротивників і союзників» [28, с.43]. Після цього було ухвалено рішення відрядити на фронт своїх представників для переговорів про перемир'я й звернутися до всіх воюючих держав з пропозицією розпочати мирні переговори [29, арк. 48].

Оскільки Україна взяла на себе певні обов'язки перед новоствореними республіками і областями колишньої Російської імперії, Генеральний секретаріат визнав за необхідне 19 грудня

звернутися до них з нотою, у якій обґрунтував свою позицію щодо участі Брестської конференції. У ній відзначалося, що Генеральний секретаріат Української Народної Республіки постійно уживав заходів для утворення федерального уряду для всіх республік і країв, що виникли на території колишньої Російської імперії. Однак, ці спроби не дали бажаних наслідків. Між тим, інтереси республік вимагають, якщо не утворення федерального керівництва, то негайного узгодження ставлення до мирних переговорів, які розпочалися у Бресті.

Генеральний секретаріат, у своїй ноті від 11 грудня до всіх воюючих і нейтральних держав він виклав умови, за яких повинен бути підписаний загальний мирний договір, у таких параграфах визначає справу про те, хто може підписати мир від імені всієї Росії. Виходячи з того, що Раднарком не представляє всіх новостворених республік, а федерального уряду не створено, Україна вважає своїм правом взяти участь у Брестській мирній конференції і підписувати узгоджені документи.

Водночас Генеральний секретаріат даною нотою запрошував «правительства всіх інших республік Росії прислати негайно свої делегації на мирну нараду в Берестя, направляючи при тім означені делегації через Київ. В разі ж, коли б з технічних причин делегати вашого правительства найближчими днями приїхати не змогли, Генеральний секретаріат згоден тимчасово взяти на себе оборону інтересів вашої республіки через свою делегацію в Бересті-Литовському. Розгядяючи Берест-Литовську нараду як попередню, вважаючи, що остаточне вирішення всіх міжнародних справ, що торкаються як України, так і інших заінтересованих країн, може бути перенесене на міжнародний конгрес, Правительство Української Народної Республіки аж до одержання відповіді від вашого правительства, а також від правительств інших республік та країв Росії вважає можливим вести переговори в Бересті тільки від імені Української Народної Республіки відповідно до її інтересів» [30]. Ноту підписали В. Винниченко і О. Шульгин.

Довідавшись про те, що Раднарком, підписавши угоду про перемир'я у Бресті, випередив Київ, 24 грудня Генеральний секретаріат звернувся до всіх країн-учасниць війни з нотою, якою ще раз наголошував, що Україна є незалежною державою і прагне стати «на дорогу самостійних міжнародних відносин». У ноті наголошувалося, що влада Раднаркомом не поширюється на Україну, отже, її мирний договір матиме силу лише після приєднання і підписання актів урядом УНР. Рішучі дії уряду України досягли бажаної мети: вже 28 грудня на ім'я В. Винниченка і О. Шульгина надійшла відповідь з Бреста. Представники Німеччини – фон Кюльман, Австро-Угорщини – граф Чернін, Болгарії – Попов і Туреччини – Мессіні-Бей негайно відповіли: «Безумовно, потрібно, щоб представники УНР взяли участь у переговорах в Берестю-Литовському. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина вважають необхідним відзначити, що вони готові привітати участь представників УНР в мирних переговорах в Берестю-Литовському» [28, с. 44].

Радикальна переорієнтація зовнішньополітичного курсу Центральної Ради від Антанти до Четверного союзу викликала бурхливі дебати на її VIII сесії 12 грудня 1917 р. Під тиском реалій було прийнято рішення вислати повноважну делегацію, яку очолив тодішній генеральний секретар торгівлі і промисловості Всеволод Голубович. Уродженець Поділля, виходець із священничої сім'ї, випускник духовної семінарії, Київського політехнічного інституту, був активним діячем Української партії соціалістів-революціонерів, згодом став членом Центральної Ради, Малої Ради. Пізніше, вже після Бреста він був обраний головою Ради народних міністрів, виконував обов'язки міністра закордонних справ. (Репресований органами ГПУ у радянській Україні й загинув 1939 р. у тюрмі м. Ярославля) [31, с. 150–151].

До складу, першої дипломатичної місії України, на Брестські мирні переговори увійшли М. Любинський (згодом міністр закордонних справ), О. Севрюк, М. Левитський, М. Полозов – молоді громадсько-політичні діячі, дипломати, для яких Брест був першим кроком їх діяльності у сфері дипломатії. Проте їх відданість українській справі й тверда позиція в обороні інтересів молоді держави допомагали досягти великих успіхів у дискусіях з досвідченими дипломатами країн Четверного союзу та представниками більшовицької Росії.

Перед від'їздом до Бреста з делегатами зустрівся М. Грушевський, який докладно з'ясував їх основні завдання: домагатися насамперед визнання незалежності УНР країнами-учасниками конференції, а також розв'язання територіальних проблем, які виникли у зв'язку з утворенням української держави. Варто було ставити питання про приєднання всіх етнічних українських земель: Холмщини, (звідки був родом Михайло Грушевський), Підляшшя, Східної Галичини, Буковини, Закарпаття. Отже, було визначено один з основних напрямків зовнішньої політики – боротьбу за соборність України [28, с. 44].

Влітку 1917 р. серед впливових кіл Німеччини з'являється зацікавленість українським національним рухом. Вперше ця проблема була розглянута на широкій нараді вищого військового командування та відомств імперського канцлера 9 серпня у Кройцнаху, але конкретні пропозиції стали формулюватися лише у жовтні. Відомий історик Олег Федюшин, який вивчав документи німецьких архівів, свідчить, що керівник політичного департаменту Генерального штабу генерал

Пауль фон Бартенвеффер склав детальний меморандум про політику Німеччини відносно України. Насамперед він відзначав, що підтримка національних прагнень українців є ефективним способом послаблення Росії. «Просування Росії до проливів і Константинополя зупиниться лише тоді, – наголошував генерал, – коли Росія буде відкинута за межі України. Тільки після утворення незалежної України можна сподіватися на встановлення постійного миру на Балканах... Отже, українська боротьба за незалежність настільки ж важлива для Болгарії і Туреччини, як і для нашої власної майбутньої політики на Балканах» [32, с. 69–70]. Водночас, підкреслював генерал, незалежна і сильна Україна допоможе стримувати Польщу.

Доречно відзначити, що Берлін у питаннях політики щодо України змушений був врахувати позицію Австро-Угорщини, уряд якої поставився до цих ідей дуже обережно, що було пов'язано з його обіцянками Польщі у територіальних питаннях, перш за все передачі їй Галичини, Буковини і Холмщини. Окрім того, падіння Тимчасового уряду, що орієнтувався на Антанту, і прагнення більшовиків досягти якнайшвидшого миру, могли розв'язати німцям руки на Східному фронті й зосередити головні зусилля на заході. Ситуація, коли російська армія розвалювалася з кожним днем, спонукала Берлін якось налагодити стосунки з Раднаркомом. Одним із перших його кроків було фінансове вливання в більшовицьку революцію: вже 9 листопада 1917 р., тобто зразу ж після перевороту, міністерство фінансів рейху виділило 15 млн марок «на здійснення політичних планів у Росії» [32, с. 70].

Відтак, новопризначений главою зовнішньополітичного відомства Німеччини Р. Кюльман на початку грудня 1917 р. вважав небажаним і неможливим відділення України від Росії й не сприймав серйозно, зрештою, як і працівники його відомства, українського національного руху і Центральної Ради. Проте з Києва до Берліна стали надходити повідомлення про зростання дипломатичної активності Антанти, яка мала намір явно використати українсько-більшовицький конфлікт, що викристалізувався у грудні. Поряд з тим, відзначає О. Федюшин, Р. Кюльман виїхав до Бреста на переговори з більшовицькою делегацією щодо сепаратного миру без конкретного плану щодо України. Отже, мирний договір, підписаний між Україною та Центральними державами, став результатом активної і цілеспрямованої діяльності українських дипломатів.

На наш погляд, російський історик не врахував низки обставин, які свідчили, що задовго до грудня 1917 р. серед впливових німецьких чиновників вже розглядалися певні плани щодо України. Ще 9 серпня 1917 р. на Третій конференції союзників у Кройцнаху один із пунктів резолюції зазначав, що треба врахувати і чіткіше визначити стосунки з Україною, які мають розвиватися у бік «добррозичливого союзу». Значну роль у формуванні німецьких планів щодо України відіграла австро-німецька конференція 6 листопада 1917 р., яка розглядала найважливіші проблеми, що впливали із рішень форуму у Кройцнаху. Саме тоді О. Чернін змушений був погодитися з формулою Берліна щодо можливих переговорів з Росією: «Росії слід погодитися на уступку наступних регіонів: Польщі, Литви і Курляндії, які вже скористалися своїм правом на самовизначення. Якщо інші народи Росії висловлять бажання стати автономними чи незалежними, Росії й Німеччині доведеться визнати їх незалежність» [32, с. 70–71]. Безумовно, під іншими народами малися на увазі українці й фіни.

Цікаві висновки щодо формування зовнішньої політики Німеччини відносно України зробив діаспорний український історик І. Каменецький, який вважав: «Ситуація, яка склалася для Німеччини впродовж 1917-го р., була справді повна парадоксів. З однієї сторони, вже раніше запропоновані схеми розчленування російської імперії ставали близькою реальністю. З другої сторони, кинуті в тому часі ідеї національного самовизначення, що їх запропонував американський президент Вільсон, а також пропаговані В. Леніном, висували питання розчленування імперій в загальному, а тим самим ставили під знак запитання також національну проблему на територіях, що знаходилися під німецькою та австрійською суверенністю. Німецький уряд прийшов до переконання, що в даних обставинах не можна здійснити політики розчленування, обійшовши принцип самовизначення, а водночас він був свідомим, що, видвигаючи такий принцип, Німеччина куватиме двосічну зброю.

Другим парадоксом даної ситуації було побоювання німецьких дипломатів, що підтримка рухів за незалежність неросійських народів центральними державами утруднить укладення сепаратного миру з російським урядом, який з уваги на катастрофічний стан Австро-угорської монархії ставав все більше необхідним. Однак російський Тимчасовий уряд принципово не відкидав автономних чи незалежницьких прав неросійських народів, а большевицький уряд такі права навіть спеціально підкреслював...Третім парадоксом було назрівання процесу послаблення російського контролю над неросійськими народами і зросту на силі їхніх національних урядів. Ігнорування їхньої фактичної незалежності могло виявитись також ризикованою політикою для Німеччини, тим більше, що виникала небезпека, що західні альянти можуть здобути ті новостворені держави для себе, особливо на випадок сепаратного миру центральних держав з Росією. Це відносилось

передусім до України, якої незалежний статус Англія й Франція визнали ще перед тим, як центральні держави зав'язали з нею дипломатичні зносини» [33, с.16–18].

Отже, Берлін зрозумів, що присутність українців у Бресті дає йому додаткові важелі впливу на переговорний процес з російською стороною, тому швидко відгукнувся на ноту України і висловив бажання бачити на мирній конференції її дипломатичну місію. Взагалі ж основні завдання німецької делегації, яка виїхала до Бреста, були сформульовані військово-політичним проводом держави: вести переговори з Росією як єдиною державою й негайно укласти мир; забезпечити підписаними угодами можливість звільнити війська Східного фронту й перекинути їх на Захід для здійснення вирішальних бойових операцій для переможного закінчення війни; оскільки блокована країнами Антанти Німеччина гостро відчуває брак продовольства, забезпечити отримання від Росії майже мільйону тонн зерна.

Вже на початку переговорів з росіянами, до приїзду української делегації, досить поважна німецька професійна делегація усвідомила, що головні регіони, що забезпечували Російську імперію хлібом (Україна, Дон, Кубань та ін.) не визнали більшовицького уряду Леніна й засновували національні державні утворення. Відтак, німці повернулися у бік України. 14 грудня помічник Р. Кюльмана Ф. фон Розенберг проінформував міністерство закордонних справ про бажання української делегації взяти участь у роботі мирної конференції, причому на засадах незалежності від російської. Берлін негайно дав згоду. Мало того, 17 грудня фактичний командувач німецьких Збройних сил Е. Людендорф зробив спеціальний запит до міністерства закордонних справ щодо принципів підходу до української проблеми. На це він отримав відповідь: «Німеччина не має наміру втручатися у внутрішні справи Росії чи України і як тільки сторони узгодять свої суперечності, ми будемо готові визнати незалежність України в любий час і попросимо наших союзників піти слідом за нами» [32, с. 77].

Тому німці досить прихильно зустріли у Бресті українську дипломатичну місію, насамперед, сподіваючись використати її антибільшовицькі настрої для тиску проти делегації Раднаркому. Коли у час перерви конференції Р. фон Кюльман 1 січня 1918 р. виступив перед депутатами рейхстагу, він вже впевнено заявив, що проводитиме у Бресті переговори не лише з Росією, але й з «автономними спільнотами» і, насамперед, з найбільшою і найважливішою – Українською державою.

Щоправда, перша делегація Центральної Ради: М. Левитський, М. Любинський, Г. Гасенко – мала статус лише спостерігачів й призначалася збирати потрібну інформацію та контролювати, щоб прийняті рішення не зашкодили Україні. Таким чином, Центральні держави не сприймали її як суб'єкт переговорів, проте, генерал-фельмаршал Леопольд Баварський та начальник штабу Східного фронту генерал М. Гофман спілкувалися з українцями, а члени німецької делегації Ф. Розенберг та зазначений генерал М. Гофман вважали, що українську делегацію треба приєднати до переговорного процесу. На це Р. Кюльман відповідав, що Україна не має статусу самостійної держави, декларує приналежність до російської федерації, тому треба враховувати точку зору російської делегації. Повноправним учасником вона стала пізніше, коли українську делегацію очолив В. Голубович, а російську – Л. Троцький, який за рішенням В. Леніна прибув до Бреста [23, с. 492].

Загалом, українська дипломатична місія у Бресті знаходилася у надзвичайно складній ситуації, представляючи на поважному міжнародному форумі невизнану державу, водночас маючи важливі завдання глобального характеру. Вона вступала у двобій з делегаціями, які очолювали досвідчені дипломати високого державного рівня та воєначальники. Шансів на успіх в українців було дуже мало. Але вони намагалися виконати життєво важливі для України завдання й готові були відстоювати її інтереси з великим завзяттям.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Українська Центральна Рада і її Універсали / М. Грушевський. – К., 1917. – 16 с.; Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії / М. Грушевський. – К., 1918. – 120 с.; Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
2. Винниченко В.К. Щоденник. У 2-х т. – Т.І. – 1911–1920. / Ред. вступна стаття і примітки Г. Костюка. – Едмонт. – Нью-Йорк, 1980. – 500 с.; Т.ІІ. 1921–1925. – 1983. – 700 с.
3. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918). – Ч.2. З початків відродження Української державності: (Доба Центр. Ради) / Д. Дорошенко. – Львів: Червона Калина, 1923. – 96 с.; Дорошенко Д.Історія України, 1917–1923. В 2-х т. / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т.1. – 320 с.; Т.2. – 352 с.
4. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921: [Спогади] / І. Мазепа. – Прага: Пробоєм, 1942. – 210 с.
5. Шульгин О. Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи / О. Шульгин. – К., 1918. – 110 с.
6. Никольников Г.Л. Брестский мир и Украина / Г. Л. Никольников. – К., 1981. – 252с.
7. Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні. 1917–1922 / А. В. Лихолат. – К., 1955. – 622 с.
8. Симоненко Р. Г. Брест: Двобій війни і миру / Р. Г. Симоненко. – К.: Політвидав України, 1988. – 277 с.; Симоненко Р. Г. Про авантюристичну діяльність українського буржуазного націоналізму на міжнародній арені в 1917–1918 рр. / Р. Г. Симоненко // Історія та історіографія

України: Зб. наук. пр. – К., 1985. – С. 137–173. 9. Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни / І. С. Хміль. – К., 1962. – 340 с. 10. Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник / В. Верстюк. – К.: Заповіт, 1997. – 344 с. 11. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 973 с.; Солдатенко В. Перша дипломатична акція УНР – Берестейська угода / В. Солдатенко // Україна дипломатична: науковий щорічник. – Вип. 2.– Київ, 2002.– С. 248–263. 12. Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках / М. С. Держалюк. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с. 13. Веденєєв Д.В. Дипломатична служба Української держави 1917–1923 роки / Д. В. Веденєєв. – К.: Національна академія СБУ, 2007. – 261 с. 14. Соловійова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.: Монографія / В.В. Соловійова / Відп. ред. О. П. Реєнт. – Київ – Донецьк: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с. 15. Мірчук П. Українська державність. 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с. 16. Винниченко В. Відродження нації. Ч. II / В. Винниченко. – Київ; Відень, 1920. – 328 с. 17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.1063, оп.3, спр.1, арк. 68. 19. Народна воля. – Скрантон, 1917 р. 17 груд. 17. ЦДАВО України, ф. 3690, оп.1, спр.5, арк. 13. 19. Нова Рада. – 12 грудня 1917. 20. ЦДАВО України, ф.1429, оп.1, спр.2, арк. 58. 21. Народна воля. – Скрантон, 12 грудня 1917. 22. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. – К., 1997. – 424 с. 23. ЦДАВО України, ф. 2592, оп.1, спр.78, арк. 14. 24. Нова Рада. – 17 грудня 1917. 25. ЦДАВО України, ф.1092, оп.6, спр.2, арк. 103. 26. ЦДАВО України, ф.2491, оп.1, спр.1, арк. 278. 27. Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917–1920 / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К., 1997. – 205 с. 28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 5, оп.1, спр.2, арк. 48. 29. Народна воля. – Скрантон, 21 грудня 1917. 30. Енциклопедія історії України. Т 1. – К., 2003. – 671 с. 31. Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918 / О. Федюшин / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 334 с. 32. Каменецкий І. Німецька політика супроти України в 1918 р. та її історична генерація / І. Каменецкий // Український історик. – 1968. – Ч. 1. – С. 5–19.

Игорь Дацкив

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА УКРАИНЫ 1917–1918 ГГ.

В статье рассмотрены и освещены обстоятельства, которые повлияли на решение Украинской Центральной Рады включиться к Брестской мирной конференции. Проанализировано напряженную дипломатическую борьбу украинских дипломатов по отстаиванию национальных интересов.

Ключевые слова: Центральная Рада, Четверной союз, Антанта, договор, дипломаты.

Igor Datskiv

INTERNATIONAL SITUATION AND FOREIGN POLICY OF UKRAINE 1917–1918

This article deals with the circumstances, which effected the decision of the Ukrainian Central Council to join the Brest conference of peace. It also analyzes the tense diplomatic struggle of Ukrainian diplomats for the defense of national interests.

Key words: The Central Council, Quaternary Union, Atlanta, treaty, diplomats.

УДК 94 (470+571)070.13/14 «1917/1921»

Інна Позднякова

ОСНОВНІ СКЛАДНИКИ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ПРИВАТНИХ ВИДАВНИЦТВ В РСФРР УПРОДОВЖ 1917–1921 РР.

У статті розглянуто основні засади, на яких ґрунтувалися взаємини приватних видавництв та радянської влади у період її становлення та утвердження. На основі нормативних матеріалів висвітлено процес посилення контролю за видавничою діяльністю. Доведено, що метою такої політики було залучення приватних видавництв до централізованої державної видавничої системи.

Ключові слова: видавнича справа, ідеологічний контроль, цензурна політика, приватні видавництва, радянська влада.

Важливу роль в процесі формування світогляду людини відіграє друковане слово. В сучасній Україні досить багато видань спрямованих на розширення поінформованості суспільства. Однак, не можна не відмітити той факт, що ступінь їх «незалежності» та неупередженості матеріалу, що ними подається, іноді викликає багато запитань. В історичному контексті видається вельми цікавим з'ясування питання про основні аспекти співіснування та співпраці видавництв різної форми власності та ідеологічного спрямування, в умовах становлення та утвердження радянської влади.

Проблема діяльності приватних та кооперативних видавництв упродовж 1920-х рр. знайшла своє висвітлення у наукових працях російських дослідників. Зокрема, А. Блюм досліджував діяльність приватних та кооперативних видавництв та їх взаємовідносини з Головлітом РСФРР у 1920-х рр. [1]. М. Свіченська приділила увагу основним етапам державної політики в галузі книговидавництва упродовж 1917–1930 рр. Окрему увагу в її працях зосереджено на діяльності кооперативних видавництв, що діяли у Петрограді [2]. У монографії Г. Жиркова розглядаються особливості цензурної політики початкового періоду діяльності державного видавництва [3].

Серед українських дослідників варто згадати монографію О. Федотової та дисертаційне дослідження Є. Костика [4–5]. У працях зазначених авторів розглянуто проблему функціонування кооперативних та приватних видавництв в УСРР.

Мета статті полягає у висвітленні основних складників цензурної політики щодо приватних видавництв на етапі становлення радянського політичного режиму.

Невіддільним складником загальної системи книговидавництва в радянській країні у 20-ті рр. ХХ ст. була діяльність кооперативних, приватних та авторських видавництв. До найбільших кооперативних видавництв належали «Книгоиздательство писателей в Москве», «Былое», «Колос» та ін. З-поміж приватних вирізняються видавництво «Брокгауз-Ефрон», «Мир», «М. и С. Сабашниковы», що виникли до 1917 р. та видавали літературу культурно-просвітницького спрямування.

Продукція приватних видавництв за обсягом була порівняно невелика, проте її важливість визначалася тією роллю, яку вони відігравали у забезпеченні потреб читачів. Саме завдяки приватним видавництвам світ побачили такі шедеври, як: «Логика» і «Основные вопросы гносеологии» М. Лоського, «Введение в историю» Л. Карсавіна, «Очерк развития русской философии» Г. Шпета, «Система социологии» П. Сорокіна, перше російськомовне видання М. Вебера «История хозяйства». Саме в приватних друкарнях уперше вийшли зібрання творів В. Хлебнікова, Р. Роллана, С. Цвейга та інші [2, с. 102].

У політиці влади у відношенні до приватно-кооперативних видавництв у 1917–1930 рр. виокремлюють два періоди. Перший, що охоплює 1917–1921 рр. та другий, що охоплює 1922–1930 рр. До важливих подій першого періоду слід віднести створення у травні 1919 р. державного видавництва; першу зміну керівництва держвидаву влітку 1920 р., що зумовила також зміну його курсу у видавничій справі; прийняття урядових декретів «Про платність творів неперіодичного друку» (28 листопада 1921 р.) та «Про приватні видавництва» (12 грудня 1921 р.).

3 грудня 1917 р. – до середини 1920 р. ставлення влади до приватних видавництв у цілому було лояльним. До травня 1919 р. формально вони знаходилися під наглядом Народного комісаріату освіти та відділів друку місцевих рад.

Зі створенням у 1919 р. Держвидаву РСФРР і – до першої половини 1920 р. ставлення до цих видавництв базувалося на принципах централізованого керівництва, жорсткій регламентації їх діяльності. Показово, що у цей період своєї діяльності державне видавництво не намагалося створювати штучних ускладнень у роботі приватних видавництв. Зокрема М. Свіченська висловлює думку про те, що значною мірою таке ставлення пояснювалося позицією

А. Луначарського та В. Воровського. Вони були прихильниками централізації видавничої справи під проводом Держвидаву, однак разом з тим підкреслювали необхідність збереження вже налагоджених апаратів видавництва [2, с. 107].

Незважаючи на це, залишити діяльність приватних видавництв без контролю партійне керівництво не змогло, тому з жовтня 1919 р. відповідно до декрету «Про надання Російській книжковій палаті друкованих творів та реєстрацію нею установ друкарської справи» усі друкарні та інші установи цієї галузі зобов'язані були передавати до книжкової палати по 12 примірників кожного друкованого твору впродовж доби після його виходу з друку. У разі невиконання такої вимоги на завідувачів як приватних, так і державних друкарень й інших структур, за кожен не наданий друкований твір накладався штраф у розмірі 1000 крб. [6, л. 31–31 об.].

З другої половини 1920 р. кооперативні видавництва дедалі більше відчували не тільки реальні економічні труднощі, а й цілеспрямований ідеологічний тиск. Державне видавництво вирішувало питання про відкриття нових видавництв, затверджувало редакційні плани, встановлювало ціни на книги. З-поміж механізмів впливу на діяльність видавництв були наступні: затримка та відмова у реєстрації видавництв; відмова у наданні грошових кредитів та ордерів на отримання паперу; перегляд усієї друкованої продукції; збір відомостей про власників та працівників усієї сукупності установ залучених до видавничої справи, що належали приватним особам, а також штрафи. У червні 1920 р. розпочався новий період у політиці щодо приватно-кооперативних видавництв, зумовлений суттєвою зміною економічного та політичного курсу радянського керівництва. Цей курс, зокрема, виражався у форсуванні соціалізації економіки та витісненні з неї усіх недержавних укладів. Посилення цих тенденцій певною мірою виявилось також у галузі культури: було поставлено завдання націоналізації книговидавництва, формування єдиного державного апарату друкованого слова [7, с. 53].

1 червня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про посилення партійного керівництва державним видавництвом, вказавши в ньому на низку ідеологічних прорахунків і висунувши вимогу посилити контроль за діяльністю приватних видавництв [8, с. 64].

Нові керівники Держвидаву – завідувач С. Закс-Гладнев, начальники головної редакційної колегії І. Скворцов-Степанов та М. Мещеряков – дотримувалися тактики послідовної блокади приватних видавництв. Про такий курс свідчать статті тогочасного голови редколегії Держвидаву І. Скворцова-Степанова, надруковані в журналі «Книга и революція» (№ 6–7). Він вважав, що до приватних видавництв ставляться досить ліберально, хоча ці установи «підривають» державну видавничу справу тим, що платять авторам гонорари значно вищі, ніж Держвидав. Крім того, приватні видавництва своєю діяльністю «можуть відродити інертні до життя літературні сили, а до їхніх редколегій входять люди, далекі від пролетарської диктатури і навіть їй ворожі» [9, с. 239–240].

Внаслідок економічної війни з боку Держвидаву виникло обмеження приватних видавництв у доступі до якісного паперу. Рішення про це приймалося на рівні вищого партійного керівництва, що засвідчив витяг з протоколу № 147 засідання оргбюро ЦК від 27 лютого 1922 р., у якому говорилося: «Вказати паперовому тресту, що постачання паперу є справою політичною, тому він має постачати партійним та радянським виданням кращий папір. А також визнати за необхідне вилучити із друкарень виявлені запаси високоякісного паперу та передати їх до паперового бюро (бюро паперової промисловості та поліграфії при Раднаркомі – примітка автора) для політичних видань» [10, л. 52–53].

За цих умов приватні видавництва здійснили спробу спільними зусиллями відстояти своє право на існування. Про це свідчить лист бюро конференцій кооперативних об'єднань письменників від 18 жовтня 1921 р., адресований секретареві президії ЦВК А. Єнукідзе, в якому йдеться про руйнівну політику Держвидаву: «...нині закривають наші видавництва, відбирають залишки паперу, анулюють уже надані дозволи на видання літератури, навіть відмовляються від контрактів, які органи влади в особі державних представників уклали з видавництвами...» [11, с. 176].

У скрутному становищі перебувала поліграфічна промисловість, в якій відчувався гострий дефіцит паперу, відповідного устаткування, кваліфікованих кадрів, низькою була продуктивність праці. Апогею «паперова криза» досягла у лютому-березні 1921 р. За таких умов посилення контролю за приватно-кооперативними видавництвами пов'язувалося з потребою запровадження більш жорсткої централізації матеріальних та фінансових ресурсів.

18 квітня 1921 р. на основі рекомендацій ЦК РКП(б) колегія Народного комісаріату освіти прийняла рішення про припинення забезпечення приватних та кооперативних видавництв папером та друкарським устаткуванням. Фактично, це означало встановлення державної монополії на розподіл паперу та друкарського обладнання, а відтак, і зупинення діяльності приватних та кооперативних видавництв. У 1920–1921 рр. унаслідок зазначених процесів зменшено

виробництво книжкової продукції При цьому наукова та навчальна література взагалі майже зникла. Про таку ситуацію М. Горький писав тоді: «Немає підручників, немає популярних праць з природознавчих наук, немає університетських курсів. Старі, понівечені підручники продаються з-під поли по три – п'ять тисяч примірників. Університетські курси оцінюються в десятки тисяч. Для того, щоб купити ці необхідні для навчання книжки, студенти об'єднуються в групи по 15–20 осіб і купують одну книгу» [2, с. 111].

Захопивши владу, більшовики намагалися монополізувати видання та поширення книжок ще наприкінці 1918 р., проте швидко переконалися у недоцільності такого рішення. Зокрема, у доповідній записці заступника комісара народної освіти до Раднаркому наголошувалося: «Постанова про муніципалізацію книжкової справи ставить наркомат освіти у досить складне становище, оскільки вже налагоджена робота з постачання шкіл і бібліотек книгами та підручниками має призупинитися, тим самим позбавивши школи та бібліотеки можливості нормально функціонувати. Зважаючи на це, Наркомат просить РНК терміново зупинити дію вищезгаданої постанови і негайно відкрити книжкові склади та магазини до визначення порядку регулювання діяльності приватних видавництв» [12, л. 11–11 об.].

Свідченням негативного впливу політики радянського керівництва на процес забезпечення навчальною літературою є також заява до відділу постачання Народного комісаріату освіти від особи, що прибула до Москви у жовтні 1921 р. для придбання навчальних посібників: «З огляду на те, що всі приватні книжкові магазини закриті, я не можу придбати необхідної кількості навчальних посібників (крім тих, які є у відділі постачання). Щоб уникнути зайвого відрядження, прошу відділ постачання посприяти мені в купівлі достатньої кількості підручників та навчальних посібників» [12, л. 14].

Зрештою, до керівників видавничої справи прийшло усвідомлення потреби змінити форми та методи управління галуззю, однак перехід до нових управлінських схем виявився непростим та непослідовним і затягнувся на досить тривалий час. З серпня до листопада 1921 р. прийнято низку урядових рішень щодо діяльності видавництва, які привнесли елементи товарно-грошових відносин у їхню господарську діяльність. Зокрема, постановою Раднаркому від 16 серпня 1921 р. «Про порядок видання підручників» надавалося право видавати підручники тільки Держвидаву, однак передбачалося, що він може надавати кооперативним видавництвам та окремим особам право на їх перевидання [13, с. 114].

Тим часом перехід до НЕП об'єктивно поставив видавничу справу в дещо інші політичні та економічні умови, а точкою відліку нової, непівської сторінки в її історії можна вважати переведення Держвидаву на госпрозрахунок, про що йшлося у листі до наркоматів та відомств. Скасовувався порядок безкоштовної роздачі. Наркомати та відомства мали взяти кредити на купівлю книжок за рахунок власних кошторисів, або за рахунок кошторисів установ, що входили до складу відомств [14, л. 15].

У листопаді 1921 р. Раднаркомом прийнято декрет про платність творів неперіодичного друку, в якому йшлося про те, що: «Всім державним установам, громадським організаціям та приватним особам твори неперіодичного друку (книжки, брошури, журнали) відпускаються тільки за плату. Ціна на друковані книжки та журнали, які випускаються державними органами, визначається ними відповідно до фактичної вартості, з урахуванням усіх витрат на видання. Встановлені державними органами ціни є обов'язковими для всіх місцевих установ та осіб, що займаються торгівлею творами друку, і можуть змінюватися лише з дозволу цих установ. Дозвіл на право торгівлі творами друку видається відділами управлінь місцевих виконкомів (так називалися того часу місцеві органи НКВС – примітка автора) на основі інструкції, яка видається Наркоматом внутрішніх справ спільно з Наркоматом освіти» [15, с. 316–317].

До того ж було дещо розширено доступ до паперових та поліграфічних ресурсів, в обмежених обсягах дозволено книжкову торгівлю, проте ці розрізнені заходи не мали значного впливу на роботу ослаблених за роки економічної ізоляції видавництв. Ухвалені в цей час офіційні документи, покликані регламентувати діяльність приватних та кооперативних видавництв у період переходу до НЕП, не внесли суттєвих змін у їх правове становище.

Більшість принципів вимог видавництв враховано в декреті «Про приватні видавництва» від 12 грудня 1921 р., згідно з яким видавництва отримали право володіння друкарнями, книжковими магазинами, складами або право їх оренди. Для створення видавництва необхідно було отримати дозвіл Держвидаву або його місцевого відділення. Для кооперативів відновлювалася власна книготоргівля. Водночас питання про скасування попередньої цензури в тих умовах вирішено не було. Будь-який рукопис перед тим, як надійти до друкарні, мав одержати дозвіл до друку Держвидаву або його місцевих органів, що засвідчувалося відповідною позначкою на кожній надрукованій книзі. Книжки, видані без такого дозволу, вилучалися, а видавці притягалися до судової відповідальності [16, с. 34–35].

Таким чином, адміністративний тиск у поєднанні з економічними заходами, розгортанням компанії з формування негативної суспільної думки дестабілізували приватно-кооперативну видавничу мережу, звели, фактично, нанівець їх зусилля щодо забезпечення населення відповідною друкованою літературою. Господарська діяльність та фінансове становище приватно-кооперативних видавництв були серйозно підірвані. Вони не мали змоги на рівних конкурувати з державним сектором книговидавництва, що призвело до їх поступового поглинання державною централізованою, планово-адміністративною системою видання, постачання та реалізації книжкової продукції.

Список використаних джерел

1. Блюм А. В. За кулисами «Министерства правды». Тайная история советской цензуры. 1917–1929 гг. / А. В. Блюм.– СПб.: Академический проект, 1994. – 319 с. 2. Свиченская М. К. Кооперативное книгоиздание 1917–1930 гг.: основные этапы государственной политики / М. К. Свиченская // Книга: Исследования и материалы. – 1996. – Сб. 72. – С. 101–128. 3. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX–XX вв. / Г. В. Жирков.– М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с. 4. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР (1917–1990 рр.) / О. О. Федотова. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 350 с. 5. Костик Є. П. Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922–1930 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є. П. Костик. – Черкаси, 2006. – 20 с. 6. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. Р-130, оп. 1, д. 110. 7. Издательское дело в первые годы советской власти (1917–1922). Сборник документов и материалов. – М.: Книга, 1972. – 240 с. 8. Динерштейн Е. А. Положившие первый камень: Госиздат и его руководители / Е. А. Динерштейн. – М.: Книга, 1972. – 171 с. 9. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX – XX вв. / Г. В. Жирков. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с. 10. ГАРФ, ф. Р-395, оп. 1, д. 195. 11. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. / Т. М. Горяева. – М.: РОССПЭН, 2002. – 400 с. 12. ГАРФ, ф. Р-130, оп. 1, д. 196. 13. История книги в СССР: в 2 т. / [под общ. ред. Е. Л. Немировского и В. И. Харламова]. – М.: Книга, 1985. 14. ГАРФ, ф. Р-395, оп. 1, д. 96. 15. Декрет Совета Народных Комиссаров «О платности произведений непериодической печати» // Печать и революция. – 1921. – № 3. – С. 316–317. 16. Из Декрета СНК «О частных издательствах» от 12 декабря 1921 г. // История советской политической цензуры. Документы и материалы / [сост. Т. М. Горяева, Д. Л. Бабиченко и др.]. – М.: РОССПЭН, 1997. – 672 с.

Інна Позднякова

ОСНОВНЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ ЦЕНЗУРНОЙ ПОЛИТИКИ В ОТНОШЕНИИ ЧАСТНЫХ ИЗДАТЕЛЬСТВ В РСФСР 1917–1921 ГГ.

В статье рассматриваются основные принципы, на которых основывались взаимоотношения частных издательств и советской власти в период ее становления. На основе нормативных материалов описан процесс усиления контроля над частной издательской инициативой. Доказано, что целью политики власти было втягивание частных издательств в состав централизованной государственной издательской системы.

Ключевые слова: издательское дело, идеологический контроль, цензурная политика, частные издательства, советская власть.

Inna Pozdnyakova

THE MAIN COMPONENTS OF THE CENSORSHIP POLICY TOWARDS PRIVATE PUBLISHERS IN THE RSFSR IN 1917–1921

The basic principles on which relations between private publishing houses and the Soviet regime were based during its formation and consolidation, are discussed in the article. Based on standard materials the process of strengthening control over publishing is defined. It is proved that the aim of this policy was to attract private publishing houses to the centralized, state publishing system.

Key words: publishing, ideological control, censorship policy, private publishers, soviet government.

УДК 930:327

Оксана Ляшенко, Ігор Дацків

**ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ
З НІМЕЧЧИНОЮ ТА АВСТРО-УГОРЩИНОЮ 1918 Р.**

У статті йдеться про економічні аспекти Брестського мирного договору 1918 р., який спричинив певні зобов'язання сторін в економічній сфері відносин зокрема у системі українсько-німецько-австрійських відносин, що суттєво впливали на зовнішньополітичну орієнтацію Києва, Відня і Берліна. Аналізується діяльність українських дипломатичних представництв і економічно-торговельних місій за кордоном, спрямована на забезпечення розвитку української економіки та потреб боротьби за незалежність.

Ключові слова: договір, уряд, міжнародний вплив, економічні, дипломатичні переговори.

Сучасна Україна розв'язує питання зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної орієнтації і створює систему національних пріоритетів у міжнародній політиці. При цьому Україна має враховувати власний, набутий у ХХ ст. досвід.

Проблема міжнародних зв'язків України в добу національно-визвольних змагань 1917–1918 рр., перших незалежних урядів – Центральної Ради, Української Народної Республіки (далі – УНР) і Гетьманату Павла Скоропадського – має потужний пласт наукових досліджень українських, діаспорних і зарубіжних істориків. Водночас бракує глибоких досліджень, присвячених економічним аспектам, зокрема у системі українсько-німецько-австрійських відносин, що суттєво впливали на зовнішньополітичну орієнтацію Києва, Відня і Берліна. Недостатньо вивчена й висвітлена діяльність українських дипломатичних представництв і економічно-торговельних місій за кордоном, спрямована на забезпечення розвитку української економіки та потреб боротьби за незалежність. У більшості наукових праць економічні аспекти у стосунках України з Німеччиною і Австро-Угорщиною розглядаються фрагментарно під призвою Брестського мирного договору від 9 лютого 1918 р., який спричинив певні зобов'язання сторін в економічній сфері відносин.

Серед перших робіт варто назвати праці М. Грушевського. Зокрема, в заключних розділах «Ілюстрованої історії України» [1] автор дає високу оцінку мирному договору, підписаному делегацією Української Центральної Ради в Бресті з Центральними державами і негативно оцінює політику німецького командування на початковому етапі окупаційного режиму. А його роботи «Хто такі українці і чого вони хочуть» [2], «На порозі нової України» [3], дають змогу не тільки визначити контекст подій, а й прослідкувати причини українсько-німецького зближення.

Особливу цінність для дослідників представляють фундаментальні праці видатного вченого, історика, відомого державного діяча доби Центральної Ради й Гетьманату Д. Дорошенка. Головним результатом його творчого доробку стала двотомна «Історія України. 1917–1923 рр.» [4], де автор послідовно виклав історію Центральної Ради та Української Держави доби Гетьманату. Разом із ґрунтовною працею «Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920).2» [5] та іншими його дослідження, на наш погляд, є неперевершеними в історіографії української революції та зазначеної проблематики.

Помітним внеском української діаспори в історіографію даної проблеми стали роботи О. Субтельного [6], І. Нагаєвського [7], Т. Гунчака [8] та І. Каменецького [9], які дослідили міжнародно-правові та соціально-політичні аспекти Брестського мирного договору 1918 р.

Роботи радянських авторів, в яких розглядалась Брестська конференція, з політичних причин носили заідеологізований характер. Це праці Г. Нікольнікова [10], М. Супруненка [11], І. Хмілья [12], С. Маркова [13], Г. Заставенка [14] та інших. Вони або свідомо взагалі замовчували діяльність дипломатів УНР, або усіяко перекручували факти, мотивації та результати дій дипломатів Центральної Ради, що було властиво радянським історикам.

Найбільш цікавою і насиченою фактичними матеріалами зарубіжних архівів є монографія Р. Симоненка «Брест: двобій війни і миру» [15], хоча і на ній частково позначився ідеологічний диктат радянського минулого. Автор значну увагу приділив не тільки переговорам у Бресті, а й політиці Антанти щодо України напередодні переговорного процесу між Україною та Центральними державами, що дає можливість виявити цілий ряд причин міжнародного характеру, які мали вплив на становлення і розвиток українсько-німецьких відносин.

До економічних аспектів Брестського договору неодноразово зверталися сучасні українські історики В. Верстюк [16], В. Коваль [17], П. Барвінська [18], П. Притуляк [19], М. Несук [20], які розглядали економічний аспект відносин України з Німеччиною та Австро-Угорщиною, проаналізували характер фінансових проблем українсько-німецьких відносин, але багатий

фактичний матеріал, наведений в дослідженні, недостатньо розкриває економічні цілі на тривалу перспективу й оцінки економічної привабливості України для Німеччини.

Домінуючим чинником, який вплинув на економічні аспекти Брестського договору були українсько-німецькі відносини, які формувалися у досить складний період Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. Як відзначав І. Каменецький, ще під час війни Німеччина цікавилася українською проблемою, зокрема її економічними аспектами. Це виявлялося у співпраці впливових діячів німецького суспільства із Союзом Визволення України, підтримці ідеї самовизначення України. Берлін усвідомлював, що незалежна Україна може стати противагою Росії і Польщі й потужним економічним ринком перш за все сільськогосподарської продукції [9, с. 12–15]. Варто зауважити, що Німеччина поряд з українцями Союзу Визволення України (далі – СВУ) активно підтримувала у роки війни усі революційні рухи в Російській імперії, особливо більшовиків, які, за свідченням О. Федюшина, через А. Гельфанда (Парвуса) отримали приблизно 50 млн марок, тоді як СВУ на пропаганду та культурно-освітню роботу в таборях військовополонених впродовж 1915–1917 рр. отримав всього 743 тис. марок [21, с. 59–60].

Від'їзд до Бреста делегації України на чолі з В. Голубовичем та її участь у мирних переговорах стали радикальним поворотом зовнішньополітичної орієнтації на користь Німеччини, започаткували досить тривалу фазу україно-німецьких стосунків у військово-політичній та економічній сферах. Безумовно, у новій ситуації обидві сторони шукали можливості забезпечити власні національні інтереси: Україна – припинити війну, домогтися офіційного визнання своєї незалежності, вийти на міжнародну арену самостійним чинником, дістати реальну військову підтримку у розв'язаній більшовицькою Москвою війні. Німеччина та її союзники сподівалися, насамперед ліквідувати свій Східний фронт і перекинути частину військ на Захід, отримати доступ до України як багатой сировинної бази, перш за все, до українського хліба, оскільки населення їх країн було на грані голоду. Окрім того, слушно зауважує В. Верстюк, німці швидко зрозуміли, що присутність української делегації у Бресті стане додатковим важелем впливу на переговори з більшовицькою Москвою, делегація якої під проводом Л. Троцького усіляко затягувала підписання договору й спробувала його зірвати [22, с. 68].

Тому від перших днів Брестських переговорів представники Німеччини прихильно ставилися до української дипломатичної місії, визнали її правочинність і змусили радянських представників на чолі з Л. Троцьким не лише визнати право делегації під проводом В. Голубовича представляти Україну, але й бути рівноправним учасником переговорного процесу. У результаті, 9 лютого 1918р. Україна підписала і згодом ратифікувала, як і Німеччина, мирний договір надзвичайної ваги, який, за висновком В. Винниченка та інших провідників України, безперечно, був для української держави дуже корисним і своєчасним, перш за все, тому, що забезпечив визволення України від більшовицьких військ і відновлення влади Центральної Ради у краї, вихід України на міжнародну арену, встановлення дипломатичних і економічних зв'язків з Німеччиною та її союзниками (ч. II) [23, с. 289].

Окрема стаття VIII визначала економічні взаємини, які охоплювали основні напрямки і створювали правову базу для їх розвитку. Ця стаття мала багато пунктів, що визначали і деталізували різні аспекти, зокрема, розміри і порядок товарообміну, фінансових розрахунків та ін. У її основу покладено умови колишнього російсько-німецького договору про торгівлю і мореплавство 1894–1904 рр. з деякими застереженнями [24, арк. 1–2].

Повернувшись до Києва, Рада Міністрів УНР 14 березня 1918 р., ще у ході визволення України німецько-українськими військами, ухвалила створити при уряді України державну комісію з товарообміну, яка мала опрацювати в деталях економічний договір з Німеччиною і заходи на його реалізацію. До складу комісії увійшли М. Порш (голова), Г. Остапенко, К. Мацієвич, П. Феденко-Чопівський та інші досвідчені політичні діячі, економісти і юристи [25].

25 березня комісія розпочала переговори з представниками Німеччини на чолі з послом бароном Муммом фон Шварценштейном та Австро-Угорщини на чолі з графом Йоганом Форґачем. Зауважимо, що Комісія готувала окремі угоди з кожною країною. Перш за все, мова йшла про виконання умови статті VIII: «До 31 липня поточного р. потрібно буде перевести обмін надлишками найголовніших витворів сільського господарства і промисловості для покриття біжучих потреб» [26, арк. 24].

У складі комісії створено дві підкомісії: експортну, яка ділилася на чотири відділи – експортний, імпорнтний, фінансовий і юридичний, її очолив І. Феденко-Чопівський; та імпорнтну, голова – В. Коваль. Найбільш складною була діяльність експортної підкомісії, оскільки німецька сторона вважала основою брестських угод саме поставки з України, зокрема збіжжя, у розмірі 60 млн пудів. Заступник міністра торгівлі і промисловості І. Феденко-Чопівський 9 березня 1918 р. доповідав урядові: «Статистичні дані щодо розміру врожайів в Україні за останні 5–6 років показують, що

тепер в українських губерніях є надлишок хлібних злаків. Надлишок цей повинен, на нашу думку, досягти значних розмірів, якщо взяти до уваги, що в роки війни хліб за кордон не вивозився» [27].

Але навіть поверхові розрахунки свідчили, що вимоги німців є надмірними. Українська сторона пропонувала зменшити експорт хліба до 39 млн пудів. М. Порш вимагав водночас домовитися про імпортування із Центральної держави необхідних для сільського господарства товарів, насамперед 100–150 тис. плугів. Але під тиском німецької сторони українцям довелося погодитися на експорт до 31 липня 1918р. 60 млн пудів збіжжя: у квітні – 6 млн, травні – 15, червні – 20, липні – 19 млн. Причому Україна була зобов'язана продавати хліб (основна на той час складова експорту УНР) іншим державам лише з дозволу Центральної держави. Були визначені ціни: за пуд пшениці – 5 крб. 80 коп., жита – 4крб. 48 коп., ячменю – 4 крб. 05 коп. [28, арк. 14].

Серед інших сільськогосподарських продуктів, крім збіжжя, німецька сторона виявляла значний інтерес до м'яса, жирів, цукру й деяких овочів. Вона вимагала шляхом державних поставок і вільної закупівлі отримати від України 1 млн 300 тис. голів свиней, 300 тис. голів худоби, 1 млн пудів жирів та ін. Проте українська сторона пропонувала зменшити вимоги і брала на себе обов'язок до 31 липня поставити Німеччині 30 тис. пудів сала, 900 тис. пудів худоби (в живій вазі), 100 млн яєць, 27 млн пудів цукру, 100 млн пудів картоплі та ін. [29, арк. 5].

Отже, вже на початку переговорів щодо економічної угоди між УНР і Німеччиною з'явилися суперечності. Безперечно, німці намагалися якомога швидше і в максимальних розмірах отримати від України продукти сільського господарства, до чого спонукала внутрішня ситуація в країні. Українська сторона в особі Комісії керувалася завданнями набагато ширшими: одночасно з виконанням економічного розділу Брестської угоди дбати про розвиток економіки України шляхом вигідного експорту та імпорту промислових товарів, а також не допустити економічного закабалення й перетворення молодого української держави на німецьку колонію.

Гострі дискусії щодо експорту сільськогосподарських товарів продовжувалися до 13 квітня, в результаті яких підписано кілька угод про поставки деяких видів продукції у розмірах, що здебільшого задовольняли обидві сторони. Паралельно розв'язали питання фінансів, мита, транспортування Брестським і Львівським відділеннями залізниці та з чорноморських портів Одеси, Миколаєва, Херсона. Згідно з публікацією газети «Киевская мысль» кількість вивезеного Німеччині хліба до кінця квітня, за свідченням прем'єр-міністра УНР В. Голубовича, становила три мільйони пудів [30].

У другій половині квітня 1918 р. досягнуто угоди про експорт різних видів сировини. Зокрема, з криворізьких та донецьких копалень передбачалося вивезти 37,5 тис. пудів залізної руди, марганцю, а також будівельного лісу з розрахунку 300 вагонів щомісячно та металобрухту в розмірах ваги імпорту машин та різних металевих виробів. «Матеріали переговорів про експорт сировини з України свідчать, – наголошує П. Притуляк, – що метою представників Центральної держави було не визначення її надлишків, а викачування з неї необхідної для них сировини. А найкращий спосіб для цього вони вбачали в запровадженні вільної торгівлі» [19, с. 68].

Така тактика німецької сторони на переговорах з економічних питань спонукала Раду Міністрів видати низку постанов із забороною експорту деяких видів продовольчих і промислових товарів. Це викликало незадоволення партнерів на переговорах. Німці пильно стежили за тим, щоб Україна не продавала хліба та інших сільськогосподарських товарів іншим державам, зокрема Росії, Дону, Грузії та Білорусії.

Не менш складними були переговори з німецькою стороною української імпортової комісії В. Ковалю. На перших засіданнях від кінця березня 1918 р. українці висунули пропозиції поставити до 1 червня в Україну щонайменше 101,5 тис. плугів, причому заявили, що у випадку незадоволення вимоги українська сторона не гарантує виконання експорту хліба. Це змусило німців погодитися на ввіз 215 тис. т вугілля, адже вони пропонували втричі менше, щоправда, німці намагалися додати до угоди право контролю за розподілом вугілля, але українці відстояли право ним розпоряджатися самостійно. Певних успіхів делегації УНР вдалося досягнути на переговорах про поставки німцями: 350 тис. пудів нафти, хімічних і фармацевтичних товарів, а також сільськогосподарських машин, облаштування млинів, маслобоєнь, машин для переробки сільськогосподарських продуктів, моторів, мануфактури. Водночас було впроваджено курс валюти при взаєморозрахунках: 1 нім. марка – 75 коп., 1 австрійська корона – 50 коп. Після узгодження пропозицій сторін, 23 квітня економічний договір між Україною і Німеччиною був підписаний головами комісій М. Поршем і А. Муммом. Оскільки його термін був обмежений 31 липня, вирішено у червні 1918 р. провести нові переговори для продовження його дії [31, с. 296–297].

Треба відзначити, що виконання економічних угод натрапило на великі труднощі, пов'язані з внутрішньою ситуацією в Україні. Д. Дорошенко подає характерну доповідну записку одного із австрійських дипломатів, який повідомляв з Києва: «Досі ми обмежувалися військовою окупацією й вигнанням більшовицьких військ, управління ж краєм ми принципово залишали за Радою та її органами. Як же виглядає це управління? Чи теперішній режим – не торкаючись питання про його

добру волю – є в стані постачати нам потрібні продукти або створити такі умови, які дали б нам змогу добути ці продукти через закупку? Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспорт продуктів, це – зовсім виключено, бо вона зовсім не має правильної і певне поставленої працюючої організації. І це не може швидко змінитися, бо Рада не має ні грошей, ні справжнього виконавчого апарату (війська, жандармерії, суду, поліції) в своїм розпорядженні» [31, с.11].

Німці швидко переконалися, що Центральна Рада в силу об'єктивних і суб'єктивних причин не зможе виконати угоди про поставки, зокрема хліба. Німецькі чиновники відзначали, що поставок харчових продуктів не вистачає навіть на утримання окупаційних військ в Україні – приблизно 400 тисяч вояків. Частими були випадки, коли військові частини вдавалися до самочинних реквізицій і закупівлі сільськогосподарської продукції. Мало того, головнокомандувач німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршал Г. Ейхгорн 6 квітня без погодження з українським урядом віддав наказ: селянам під загрозою кари засівати хліб самим і не перешкоджати поміщикам. Цей вчинок Г. Ейхгорна викликав обурення міністра земельних справ М. Ковалевського, який подав у відставку. Мала Рада відгукнулася на втручання німців у внутрішні справи постановою, у якій наголошувалося, що «ніяке самовільне втручання германського і австро-угорського вищого командування в соціально-політичне й економічне життя України недопустиме». Відзначалося, що подібні дії можуть «зробити неможливим виконання тих економічних договорів між УНР і Центральними державами» [32, с. 145–146].

Між іншим, посол Німеччини А. Мумм, прихильний до України та її уряду, у донесеннях до Берліна постійно підкреслював необхідність дотримуватися Брестських угод і не втручатися у внутрішні справи УНР. Проте, він змушений був виправдати заходи на забезпечення майбутнього врожаю, оскільки Німеччина сподівалася отримати погоджену з українцями кількість хліба. 24 квітня посол телеграфував до Берліна, що «співробітництво з теперішнім урядом, беручи до уваги його тенденції, неможливе». Отже, українсько-німецькі стосунки погіршувалися з кожним днем, насамперед з причин, пов'язаних з економічними угодами та їх виконаннями українською стороною.

Варто також зауважити, що цьому сприяло ставлення М. Грушевського до німців. Голова Центральної Ради майже не цікавився станом українсько-німецьких стосунків. «Надзвичайна сухість і черствість у відносинах, – писав Д. Дорошенко, – наче задавала тон відношення українського уряду й офіційних сфер до німців – військових, цивільних, урядовців, журналістів, які почали приїждити до Києва. Ніяких прийомів, ніяких зустрічей і відносин поза чисто офіційними справами. Тим часом, «неукраїнське товариство» Києва робило якраз навпаки і «обробляло» німців, як тільки можна» [5, с.90].

Д. Дорошенко згадував, як прибулий до Києва М. Василько, відомий буковинський діяч і член австрійського парламенту, який активно допомагав українській делегації в Бресті, відзначав, що серед німецьких впливових кіл у Берліні панує глибоке розчарування українським державним і політичним проводом. Особливо це стосувалося укладених торгівельно-економічних угод [5, с. 92].

За цих обставин наприкінці квітня 1918 р. в українсько-німецьких стосунках визрів потужний конфлікт, який спонукав німців до зміни українського уряду шляхом державного перевороту, оскільки Українська Центральна Рада виявилася нездатною задовольнити гострі потреби Німеччини. Хоча П. Скоропадський у своїх заявах і спогадах відзначав, що домовився з німцями про нейтралітет, події 29 квітня свідчили про їх активну участь у поваленні Центральної Ради і встановленні режиму Гетьманату П. Скоропадського. Водночас більшість дослідників проблеми вважають, що визначальними причинами падіння Центральної Ради була внутрішня криза, відсутність єдності українського політикуму, насамперед, у питаннях державного і військового будівництва та зовнішньополітичної орієнтації, що призвело у результаті до фатальних помилок і прорахунків. Зауважимо, що гетьманський переворот стався безкровно за умов відсутності будь-якого супротиву органів влади і суспільства загалом.

29 квітня 1918 р. П. Скоропадський, виходець із старовинного козацького старшинського роду, генерал-лейтенант російської армії, оголосив маніфест «Грамоту до всього українського народу» і «Закон про тимчасовий державний устрій України» як Гетьман Української Держави. У документах визначено напрямки державного будівництва, окреслено структуру, права і завдання органів влади, а також права і обов'язки громадян, які гарантували загальноприйняті в світі умови життя і праці. Водночас створювався Кабінет міністрів на чолі з Ф. Лизогубом, в якому посаду міністра закордонних справ обійняв Дмитро Дорошенко. Саме на нього, а також міністрів: А. Ржепецького, торгівлі – С. Гутника, харчових справ – Ю. Соколовського, юстиції – М. Чубинського – було покладено виконання домовленостей П. Скоропадського з представниками Німеччини про те, що Українська Держава перебирає на себе виконання Брестської угоди й Економічного договору від 23 квітня 1918 р. про експортні зобов'язання [33, с. 161].

Гетьман П. Скоропадський, який згідно з законом був оголошений найвищим керівником зовнішньополітичних відносин, відповідно до міжнародної практики перейняв усі зобов'язання

перед іншими державами і, відповідно, Брестського мирного договору. Він підписав у липні 1918 р. усі ратифікаційні грамоти договорів з Центральними державами, налагодив тісні стосунки, особливо з представниками Німеччини: послом А. Муммом, генерал-фельдмаршалом Г. Ейхгорном та генералом В. Гренером, які перебували у Києві. «Відносини з Німеччиною й Австро-Угорщиною, – слушно зауважують Олександр і Марія Копиленки, – привертати найбільше уваги та зусиль української дипломатії з огляду на реальні політичні обставини, зокрема присутність німецьких військ на українській землі» [34, с. 99].

Вже у червні 1918 р. відчувалося, що період кризи в українсько-німецьких відносинах минув і відбувається активний процес налагодження партнерських стосунків. Про це яскраво свідчив великий меморандум фельдмаршала Г. Ейхгорна від 6 червня 1918 р. В ньому викладено напрямки німецької зовнішньої політики на Сході й концепція стосунків з Україною. Передусім, він відзначав, що підтримувати незалежну, сильну Україну вигідно не лише з позиції економічних взаємин, але й необхідної надійної безпеки своїх інтересів з боку Росії. Україна, наголошував Г. Ейхгорн, до якої Німеччина матиме доступ через Литву, буде потужним мостом до Кавказу, Азії та Індії. Він наказав своїм військам усіяко підтримувати гетьманську владу. У ті дні, окреслюючи тривалу перспективу розвитку зовнішньої політики щодо України, німецький посол А. Мумм писав до Берліна: Є два можливих підходи до нашої політики стосовно України. Один з них – безжальна експлуатація країни, незалежно від наслідків. Інший – в утвердженні життєздатного політичного організму, який в тісному союзі з Німеччиною став би важливим політичним, військовим і економічним фактором нашої східної політики в майбутньому [32, с. 186].

Із всіх країн Четверного блоку відносини України з Німеччиною розвивалися найліпше. Цьому сприяли візити П. Скоропадського та голови уряду Ф. Лизогуба до Берліна й ділові переговори з провідними діячами Німеччини. Наряду з військово-політичними розглядалися економічні аспекти українсько-німецьких відносин. Сторони визнавали, що план вивезення з України сировини та продовольства, укладений з Центральною Радою, реалізовано лише на 20 %, причому обома сторонами. Після цього, згідно з домовленостями 10 вересня 1918 р., укладено новий українсько-німецький економічний договір, який мав чинність до 30 червня 1919 р. Над його проектом працювала потужна група спеціалістів на чолі з міністром С. Гутником. До новоствореної комісії входили з української сторони С. Гербель, В. Тимошенко, І. Шафаренко, А. Лукашевич, О. Андерсон та інші; з німецько-австро-угорської – послы А. Мумм і Й. Форгач.

Новий економічний договір базувався на основних принципах Брестської угоди і теж був досить відчутним тягарем для України. Згідно з ним Українська держава мала експортувати до Центральних держав 35 % зібраного врожаю збіжжя, що становило до 1 грудня 1918 р. 40 млн пудів, а до 1 червня 1919 р. – 75 млн. Крім того, Україна зобов'язувалася до липня 1919 р. експортувати 11 млн пудів живої худоби, 300 тис. овець, 2 млн птиці, 450 тис. пудів сала, масла і сиру, 2,5 млн пудів цукру, а також значну кількість сировини: металу, дерева та ін. Були встановлені тверді ціни. Крім усього, фінансова частина договору визначала, що у Берліні будуть друкуватися карбованці для України, з яких 250 млн щомісячно у 1918 р. і 100 млн – у 1919 р. отримує Німеччина винятково для утримання своїх військ в Україні та закупівлі товарів у вільній торгівлі. Берлін компенсує Україні щомісячно 5 млн нім. марок і 5 млн австр. корон. Україні надавалися великі і вигідні кредити у державних банках Берліна (один мільярд нім. марок). Створювалася низка спільних міждержавних установ, зокрема Українська продовольча рада в складі п'яти українців та шести німців і австрійців. У свою чергу, Німеччина зобов'язувалася постачати в Україну щомісячно 3 млн пудів вугілля, Австро-Угорщина – щомісячно 5 тис. тон нафти. Імпортовані машини і промислові товари, як і отримані кредити, скеровувалися на розвиток власної економіки. Зокрема законом від 25 травня 1918 р. уряд виділив 25 млн крб. на відновлення і розвиток сільськогосподарського машинобудування. Було багато зроблено для розбудови цукрових заводів. Зауважмо, що до світової війни в Україні вироблялося 74,7 млн пудів цукру (82 % загальної продукції в Росії) з них 60 млн експортувалося. У 1918 р. виробництво цукру зменшилося до 59 млн пудів [31, с. 303–304, 308].

Оцінюючи економічний договір від 10 вересня 1918 р., дехто з істориків, зокрема П. Притуляк, вважають, що його умови були набагато гіршими від попереднього, підписаного Центральною Радою 23 квітня 1918 р. Проте, на наш погляд, ближчий до істини В. Литвин, який визначив його як достатньо збалансований [35, с.272].

Восени 1918 р. Німеччина розпочала передислоковувати частину своїх військ з України на Західний фронт, де складалася для неї важка ситуація. У вересні було виведено п'ять піхотних дивізій з двадцятьох дислокованих в Україні. Було очевидно, що цей процес триватиме. Але до повного виводу своїх військ Берлін зробив кілька кроків з метою посилити владу гетьмана Скоропадського. Зокрема 10 жовтня 1918 р. новий міністр закордонних справ Німеччини В. Зольф, підтверджуючи повну незалежність України і легітимність Брестського мирного договору, рекомендував гетьманові радикально українізувати Кабінет міністрів, розпочати аграрну реформу,

порозумітися з керівництвом Національного Союзу на чолі з В. Винниченком. Окрім того, німці поступово пом'якшували свою позицію відносно утворення Українською державою власних збройних сил, що виявилось запізнілим кроком [31, с.424].

Між тим, як свідчать переговори української дипломатичної місії у Бресті і надзвичайно успішні угоди з Німеччиною та її союзниками, економічний фактор поряд з геополітичним зіграв визначну роль у розв'язанні Україною глобальних завдань: офіційного визнання незалежності держави, встановлення дипломатичних і торговельних відносин з Центральними та рядом нейтральних держав, реальної допомоги у визволенні країни від військ більшовицької Росії й відновлення влади Української Центральної Ради.

Підсумовуючи результати українсько-німецьких стосунків і ролі у них співробітництва у торговельно-економічній сфері, треба відзначити, що вони потужно вплинули на становлення та еволюцію військово-політичних і дипломатичних взаємин. Оцінюючи умови економічних угод з Центральними державами Центральної Ради, треба враховувати тодішнє зовнішнє і внутрішнє становище України, які спонукали уряд України на непопулярні кроки, а також, частково, й економічні договори. Безперечно, економічний договір від 23 квітня 1918 р., на наш погляд, не можна вважати рівноправним, проте, він був вигідним не лише Центральних держав, але й для України. Найважливішими досягненнями України було збереження державної незалежності та вихід на міжнародну арену. Отже, він сприяв державному будівництву і продовженню національно-визвольних змагань.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. С. Люстрована історія України / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка. – 1992. – 544 с.
2. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К.: Знання, 1991. – 240 с.
3. Грушевський М. С. На порозі нової України: Гадки і мрії / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – 120 с.
4. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 452 с.; Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 р. – Ужгород, 1930. – 510 с.
5. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – Мюнхен, 1969. – 467 с.
6. Субтельний О. Україна. Історія. 2-ге видання / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 594 с.
7. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1993. – 365 с.
8. Гунчак Т. Україна перша половина ХХ століття: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 281 с.
9. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918-му р. та її історична генеза / І. Каменецький // Український історик. – 1968. – Ч. 1–4 (17–20). – С. 5–18; 1969. – Ч. 1–3 (21–23). – С. 74–85.
10. Никольников Г. А. Брестський мир и Украина / Г. Никольников. – К.: Наукова думка, 1981. – 128 с.
11. Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни / М. І. Супруненко. – К., 1951. – 343 с.
12. Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917–1920) / І. С. Хміль. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 355 с.
13. Марков С. Ф. Отечественная война украинского народа против германских интервентов в 1918 г. / С. Ф. Марков – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1941. – 64 с.
14. Заставенко Г. В. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. / Г. В. Заставенко. – К.: Держполітвидав, 1959. – 153 с.
15. Симоненко Р. Г. Брест: двобій війни і миру / Р. Г. Симоненко. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1988. – 278 с.
16. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада / В. Ф. Верстюк. – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.
17. Коваль В. Захист економічних інтересів України на Брестській мирній конференції 1918 р. / В. Коваль // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / Збірка наукових праць та спогадів. Інститут історії НАН України. – К., 2000. – Ч. 4. – Част. 2. – С. 128–139.
18. Барвінські П. І. Українсько-німецькі економічні відносини навесні 1918 р.: характер та проблеми / П. І. Барвінський // Записки історичного факультету. – Вип. 10. – Одеса. – С. 265–272.
19. Притуляк П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918р. / П. Притуляк // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С.62–72.; Притуляк П. Ратифікація Брестського миру: за і проти / П. Притуляк // Наукові праці історичного факультету. – Вип. 6. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – С. 140–148.
20. Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. / М. Несук. – К., 1999. – 274 с.
21. Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918 / О. Федюшин. – Москва, 2007. – 332 с.
22. Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради / В. Верстюк // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 58–73.
23. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції, (марець 1917 р. – грудень 1919 р.): В 3-х ч. / В. Винниченко. – К.; Відень, 1920. – Ч. 1. – 348 с.; ч. 2. – 328 с.; ч. 3. – 535 с.
24. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.1118, оп. 1, спр. 37, арк. 1–2.
25. Вісник Ради Народних Міністрів. – 1918. – 11 квітня.
26. ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 2, спр. 23, арк. 24.
27. Киевская мысль. – 1918. – 10 марта.
28. ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 51, арк. 14.
29. ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 33, арк. 5. 30. Киевская мысль. – 1918. – 29 апреля.
31. Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918 / О. Федюшин. – Москва, 2007. – 332 с.
32. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. / П. Скоропадський. – Філадельфія, 1995. – 492 с.
33. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920 / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К., 1997. – 205 с.
34. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920) / В. Литвин. – К., 2003. – 486 с.

Оксана Ляшенко, Игорь Дацкив

**ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ УКРАИНЫ
С ГЕРМАНИЕЙ И АВСТРО-ВЕНГРИЕЙ 1918 Г.**

В статье идет речь об экономических аспектах Брестского мирного договора 1918 г., который повлек определенные обязательства сторон в экономической сфере отношений, в частности в системе украинско-немецко-австрийских отношений, которые существенно влияли на внешнеполитическую ориентацию Киева, Вены и Берлина. Анализируется деятельность украинских дипломатических представительств и экономически торговых миссий за рубежом, направленная на обеспечение развития украинской экономики и потребностей борьбы за независимость.

Ключевые слова: договор, правительство, международное влияние, экономические, дипломатические переговоры.

Oksana Lyashenko, Igor Datskiv

**EXTERNAL ECONOMIC RELATIONS BETWEEN UKRAINE,
GERMAN AND AUSTRO-HUNGARY IN 1918**

The article deals with the economic aspects of Brest peaceful agreement in 1918 which caused the certain obligations of the sides in the economic sphere of relations in particular in the system of the Ukrainian-German-Austria relations that substantially influenced on the foreign-policy orientation of Kiev, Vienna and Berlin. The activity of the Ukrainian diplomatic and economic-trade missions abroad directed on providing the development of the Ukrainian economy and the necessity of struggle for independence is analysed.

Key words: an agreement, government, international influence, economic, diplomatic negotiations.

УДК [94(498):329.78] «1919/1925»

Ігор Піддубний

**НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ ТА ФОРМУВАННЯ
ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РУМУНІЇ (1919–1925 РР.)**

Стаття присвячена питанням розвитку націоналістичних та антисемітських поглядів у середовищі студентів румунських університетів у кінці 10-х – першій половині 20-х рр. ХХ ст. Результатом цього процесу стала поява серед політичних організацій Румунії Ліги націонал-християнського захисту, яка на певний проміжок часу поглинула студентські організації. У процесі формування були виділені ряд тез, які визначили характер руху, в тому числі введено в дію вимогу про запровадження в освіті принципу «numerus clausus».

Ключові слова: Румунія, міжвоєнний період, антисемітизм, націоналістичний студентський рух, Ліга націонал-християнського захисту.

Історія ХХ ст. представляє собою низку подій, серед яких знаходить собі місце і процес формування та розвитку діяльності ультраправих політичних рухів. Перша світова війна фактично поглибила соціальну озлобленість та посилила психологічну готовність до насильства, які опинилися серед факторів, що створювали поживний ґрунт для розвитку фашизму [4, с.41–42]. У рівній мірі цей процес захопив майже всі країни Європи. Не була винятком і Румунія, де умови розвитку антисемітського руху склалися в процесі боротьби Дунайських князівств за звільнення з-під османського володарювання. Проте наприкінці 10-х – початку 20-х рр. ХХ ст. вони набули нового значення, створивши умови для появи нової політичної сили, яка асоціювалася з революційною зміною самого суспільства.

Історія розвитку право радикальних організацій в Румунії вже знайшла відображення в історіографії. Так, процес формування Ліги націонал-християнського захисту (далі – ЛНХЗ) відображено у роботі Г. Попа [16]. Процес заснування та розвитку діяльності легіонерського руху викладено у спільній праці М. Фету та І. Спелецелу [10]. Певні риси діяльності К. Кодряну аналізуються в роботах сучасних російських істориків А. Васильченка [1] та О. Наумова [3]. Загалом, увага в таких працях приділяється періоду «політичної зрілості та активної діяльності» політичної організації. Однак для розуміння суті руху та його основних гасел важливим залишається період становлення руху, який хронологічно припадає на 1922–1925 рр. Для розуміння суті руху важливою є стаття К. Йордакі, адже його дослідження, здійснене у галузі

порівняльного фашизмознавства виводить організацію створену К. Кодряну на один рівень з НСДАП та Національною фашистською партією [2].

Безумовно цінним джерелом для дослідника залишаються спогади К. Кодряну, які містять інформацію про початок політичної кар'єри їх автора та зародження нової організації в Румунії [8]. Не втрачають свого значення публіцистичні матеріали, зокрема статті одного із співзасновників легіонерського руху в Румунії І. Моци, який у своїх публікаціях висвітлює процес появи самого руху та перші його вимоги [6–7; 9, 13–14, 17–21].

Загалом історія діяльності легіонерського руху в Румунії висвітлена у цілому ряді досліджень доволі докладно, проте, на нашу думку, є доцільним звернення до витоків самої організації, до молодіжного руху, який у своїй сутності був революційним і намагався змінити країну. На жаль зміни торкнулися стосунків між національними групами Румунії, що перетворило рух у відверто антисемітський. Виходячи з вказаного мету даної статті визначаємо як спробу розкрити умови зародження націоналістичного руху в середовищі румунських студентів та процес формування його ідеологічних засад.

Отже, праворадикальний рух в Румунії отримав нові умови для розвитку після завершення Першої світової війни. Безумовно на процес його формування вплинула діяльність Націонал-демократичної партії наприкінці 10-х рр. і зокрема одного з представників даної партії А. Кузи, професора Ясського університету, який діяв спільно з К. Шумуляну, І. Кодряну, неодноразово виступаючи проти євреїв [16, с. 39–41]. Ідеї, які висловлював у своїх газетних публікаціях професор вплинули на формування поглядів К. Кодряну, який отримав бачення трьох ідеалів для румунського народу: об'єднання всіх румунів; піднесення становища селянства через отримання землі та політичних прав; вирішення «єврейської проблеми». К. Кодряну перейняв від А. Кузи також і тезу про те, що «національність є творчою силою людської культури, тоді як культура є творчою силою національності». Таким чином, погляди А. Кузи змушували Корнеліу З. Кодряну пов'язувати себе з минулим румунів, в якому помітну роль відігравали Сучава (місто Штефана Великого) та Ясси (місто Кузи-воде, місто об'єднання). Як людина, що прагнула збереження та піднесення традицій К. Кодряну прийшов навчатися на юридичний факультет Ясського університету у період революційного піднесення в Румунії. У цей період відбувається формування його поглядів, в яких помітне місце займає антисемітизм та бачення ситуації в Румунії як такої, що загрожує існуванню країни. Прикладом для себе обрав професорів І. Гевенескула, К. Шумуляну, А. Кузу та вирішив протистояти загрозі денационалізації Румунії [8, с.9–16].

Можливо саме це і стало причиною приєднання К. Кодряну до створеної у 1919 р. ремісником К. Панку «Гвардії національного порозуміння», яка відзначилася доволі рішучими діями спрямованими проти робітничого руху в Яссах. Як визнавав К. Кодряну саме у цій організації він навчався мистецтву політичної боротьби. Саме у ній, як визнавав К. Кодряну, пропагувалися ті цінності, які знецінювалися у повоєнній Румунії – Батьківщина, Господь, Церква, армія. Щоб організувати робітників К. Панку планував використати національну профспілку та мав намір створити партію націонал-християнського соціалізму. Кредо члена такої партії ставало визнання «Великої Румунії», країни в якій мешкають румуни, що люблять працю і честь та бояться Бога. Також в організації шанували короля Фердинанда I, пропонували впровадити прогресивний податок на прибутки, заснувати школи для навчання робітників і селян професії, впровадити ефективні закони. Врешті 2 лютого 1920 р. створено національну профспілкову організацію у складі 183 осіб. Для пропагування власних ідей організація К. Панку використовувала газету «Conștiința» [8, с.17–38].

Отримавши певний досвід під керівництвом К. Панку, К. Кодряну приєднується до студентського руху. Такий розгорнеться вже у 1920 р. як протест проти вступу на навчання до університетів Румунії студентів-євреїв, з якими студенти-румуні не витримували конкуренції. Сам К. Кодряну брав участь у діях студентів, які носили на початку характер хуліганських акцій. Свою роль організаторів студентського руху відігравали і професори університету А. Куза, І. Гаванескул, К. Шумуляну, які фактично долучилися до створення груп Лебушке та Н. Іонеску.

Практично дії професорів спровокували наростання антисемітських настроїв, а згодом і появу антисемітської організації у студентському середовищі. Щоправда, у ректораті Ясського університету негативно поставилися до дій студента К. Кодряну і прийняли рішення про його виключення, проти чого протестував юридичний факультет. Таким чином, К. Кодряну продовжив навчання, але не зміг отримати згодом диплома. Навчання давало змогу займатися і організацією національного студентського руху, який отримав антисемітське забарвлення. У 1921–1922 навчальному році К. Кодряну обраний головою «Товариства студентів-юристів» і одразу ж визначив його завдання – вирішення «єврейської проблеми». Остання бачилася як усунення євреїв з державних закладів, викриття планів євреїв стосовно політичного життя Румунії. З метою

відповідної підготовки студентів проводилися дискусії, розглядалися твори відомих авторів, в тому числі А. Кузи, якого особливо поважали студенти [8, с.39–50].

Завершення навчання в університеті К. Кодряну поєднав з розпуском студентського центру 20 травня 1922 р. та проголошенням заснування «Асоціації християнських студентів». 27 травня 1922 р. оформилася і група прихильників К. Кодряну з числа студентів з Молдови, Бессарабії та Буковини. Тоді ж студентський рух в Ясському університеті очолили С. Мерджіняну та І. Гирняце.

У грудні 1922 р. відбувається оформлення національного студентського руху в Румунії навколо ідеї про необхідність запровадження «*numerus clausus*» у закладах освіти Румунії. У баченні К. Кодряну освіту, зокрема вищу, мали право отримувати всі, але у пропорційному співвідношенні, яке мало становити 80 % румунів та 20 % євреїв. Проте у студентському середовищі виявилися вже тоді деякі розбіжності у поглядах. Зокрема, прихід у студентський рух сина православного священика І. Моци, що пропагував ідеї студентів-антисемітів, а пізніше – ідеї Легіону архангела Михаїла. Його позиція стосовно пропорційності у представників різних національностей у вищій школі була схожою з К. Кодряну у цифрах – 80 % румунів і 20 % для представників євреїв та національних меншин (по 10 %). Сам І. Моца зауважить, що неспроможність румунів конкурувати з євреями у галузі освіти була виною самих румунів. Виходом з ситуації бачив отримання освіти самими румунами та у відмові від толерантного ставлення до євреїв. Підтримку принципу, який має обмежити доступ євреям до освіти І. Моца висловив у фразі: «*numerus clausus* є нашою мораллю і повністю служить прогресу румунського суспільства» [6, с.17]. Дещо згодом, у 1935 р. в одній зі своїх статей І. Моца напише, що принцип «*numerus clausus*» фактично стане інструментом у боротьбі, оскільки подолати конкуренцію з євреями в освіті румуни не могли інакше як «хірургічним втручанням». Він же визнав, що даний принцип перетворився на складовий елемент боротьби та залишався таким впродовж 13 років [14, с.215–216].

Доречно вказати, що учасники студентського руху, а особливо їх лідери значно нагнітали ситуацію, створюючи відверто негативний образ єврея, який прагне завоювати Румунію, перетворити її на Палестину. Для цього використовували і цифри. Принаймні не зовсім правдиво К. Кодряну відгукувався про чисельність єврейського населення в Румунії, називаючи цифру у 3 млн, тоді як реальна чисельність євреїв складала значно менше число 4 % всього населення Румунії. Так, на грудень 1930 р. в Румунії мешкали 728115 євреїв за національністю. З них найбільша кількість проживала у Бессарабії (204858 тис.), далі йшла Молдова (158421 тис.), Буковина (92492 тис.), Мунтенія (86545 тис.). Найменшою кількістю єврейського населення була в Олтенії (3305 тис.) та Добруджі (3795 тис.) [18, с. XXVIII, XXIV]. Проте і така кількість вважалася націоналістами загрозою для румунської держави, а публікації А. Кузи лише нагнітали ситуацію переконуючи молодь у цьому твердженні [8, с.77–90].

Та й представники студентської молоді переходили на позиції антисемітизму, вважаючи, що євреї створюють умови для зруйнування нормального функціонування системи соціального організму з метою завоювання влади над світом. Щоправда, для І. Моци окрім євреїв існували противники в особі угорців, від яких, як він вважав, варто було захищатися румунам. Причиною вважав певну слабкість румунів, в тому числі і слабкість румунського капіталу у порівнянні з єврейським [9, с.22–24; 13, с. 20–21].

Оцінюючи ситуацію в студентському русі у 1922 р., І. Моца відзначав відсутність загальної лінії у діях студентів. Основним видом діяльності називав боротьбу за запровадження принципу «*numerus clausus*», вважаючи здійснення подібного акту національною перемогою. Та все ж і через 6 років після початку національного студентського руху він відзначав у публікаціях як відсутність допомоги уряду, так і збереження чисельної переваги студентів-євреїв над румунами, помітну бідність румунів. Можливо, що саме нарікання на бездіяльність уряду у бажаному для національного студентського руху напрямку і було причиною визнання І. Моцою студентів «солдатами революції» [20, с.2 8; 21, с.36–38]. Ідеї ж «видалення» євреїв з економічного і політичного життя Румунії не полишали І. Моцу, який у своїх статтях в подальшому звертав увагу на необхідність покращення матеріального становища нації, піднесення її духовної культури саме у контексті недопущення єврейського панування над християнами. При цьому студентів закликав чинити згідно з традиціями предків, володарів Мірчі та Стефана III [7, с.43–47].

Таке звернення до історичних традицій, особистостей давнього минулого використовувалося з метою закликати молодь до боротьби за збереження національної ідентичності країни. Лідери і організатори студентського руху виступали своєрідними рятівниками, а протидія їм, як арешт 8 жовтня 1923 р. та ув'язнення у Векерешть, приймалися як спроби посилити «єврейське панування» у Румунії. Також у своїх публікаціях з ув'язнення І. Моца відкидав звинувачення у розпалюванні громадянської війни в Румунії, що закидалося лідерам, а розпочатий процес проти них іменував процесом над національним студентським рухом [17, с.39–42].

У в'язничних публікаціях І. Моци спостерігається тенденція представлення студентського антисемітського руху як національного, такого, що представляє інтереси румунської 30-тис. інтелігенції, як рятівник від урядових помилок. Натомість позиція уряду і керівників держави представлялася ірраціональною, загрозою для майбутнього країни. Оскільки дії уряду приймалися ним як дії проти нації, то виводив право нації протистояти уряду. У ситуації, яка склалася І. Моца апелював до короля Фердінанда I з проханням усунути ті незгоди, які існували у суспільстві впродовж двох років, відмовитися від законів, які обмежують вибір громадян та проявити милість до «захисників нації» [12, с.48–54].

Тут мусимо зазначити, що у подальшому в студентському русі, а також у політичному регіонерському русі, гасло «*numerus clausus*» продовжувало зберігатися і використовуватися. Більше того, це політичне гасло стало привабливим і для тих політиків, які намагалися укріпитися у політичному житті країни, діючи окремо від звичної для себе політичної сили. Йдеться про А. Вайда-Воевод, колишнього діяча націонал-цереністського руху, який у лютому 1935 р. створив організацію «Румунський фронт» та одним із завдань визначив впровадження етнічного принципу у економічному, соціальному та політичному житті, щоправда під назвою «*numerus valahicus*» [5, с.141–142]. Поява нової організації з добре відомим для тодішніх лідерів легіонерів гаслом стала причиною вітання нової право радикальної організації, хоча за короткий термін ставлення до неї зміниться. Тим не менше тоді поява організації А. Вайди-Воевод стала підставою для чергових роздумів про модернізацію держави на національних засадах. І. Моца пропонував здійснення національної революції, щоб виконати духовний розрив з «ментальністю рабства», здійснення реформи держави з відмовою від парламентської демократії, проведення морального відродження нації [14, с.216–221].

Загалом в Румунії створилися умови для формування організації на засадах антисемітизму, а те, що засновниками її були професори Ясського університету пояснювало причини потрапляння у її склад студентської молоді. Заснування 1 квітня 1922 р. А. Кузою та Н. Паулеску журналу «*Arăgărea Națională*» створило умови для формування основи майбутньої політичної організації. Посприяло цьому також і утворення Націонал-християнського союзу, який мав на меті захист економічних інтересів румунів. Своє місце у процесі створення політичної організації знайшов також К. Кодряну, який повернувся з Німеччини, де він навчався та взяв участь у перетворенні студентського руху у національний, передбачаючи утворення єдиного управлінського центру для нової організації. Саме у цей період своєї діяльності він знайомиться в Клузі з І. Моцою, згрупує навколо себе К. Джеорджеску, І. Мокану, Ж. Ілієску. Хоча шукав контактів з Бухарестом, Клужем, все ж зосередився на роботі у краще знайомих Яссах, підтримуючи контакти з групами в Клузі та Бухаресті. За його безпосередньої участі відбувалася підготовка установчих зборів організації, яка утворювалася під головуванням А. Кузи.

Вже 4 березня 1923 р. за участю представників з Клузу, Бухаресту, Чернівців у Яссах відбулася установча конференція ЛНХЗ, яку провели в урочистій обстановці з дотриманням певного ритуалу. Саме тут голова новозаснованої організації проголосив К. Кодряну відповідальним за створення організації ЛНХЗ на території країни, тим самим поклавши відповідальність за майбутню структуру організації на представника студентського руху. Саме тому створення нових організацій ЛНХЗ К. Кодряну поєднував з розвитком студентського руху, залучаючи студентів до участі у новій організації [8, с.51–60, 109–120; 16, с.42–47].

Поява цих організацій викликала зауваження з боку представників єврейської громади Румунії. Так, вже 7 грудня 1922 р. в Палаті депутатів виступив А. Штерн, який детально описав ситуацію у Клузі та виступав проти діяльності Націонал-християнського союзу, пов'язаних з ним періодичних видань, критикував антисемітську діяльність серії брошур «Бібліотека Юди», як і діяльність професорів університету та лицею А. Кузи, К. Шумуляну, Н. Паулеску, І. Протопопеску, А. Наум, І. Кодряну, називаючи всіх «зрадниками народу».

З приводу висловлено депутат звернувся з запитом до міністра внутрішніх справ та міністра освіти стосовно можливості забезпечення свободи освіти та покарання винних у безладах. Свій запит підкріплював поясненням того, що євреї Ардялу визнали себе громадянами Румунії і потребували такого визнання з боку держави.

А. Штерн 31 січня 1923 р. зробив заяву стосовно антисемітських виступів студентів у Бухаресті, повторно згадуючи та критикуючи дії К. Кодряну та А. Кузу. Пролунали звинувачення і на адресу Н.Іорґи за його націоналістичні заклики у «*Neamul Românesc*» [15, с.16–20, 23–28].

Проте організація у Яссах не стала єдиною ультраправою організацією на політичній сцені Румунії 20-х рр. Так, у січні 1922 р. заснована Християнська-соціальна ліга, яка як і ЛНХЗ виступала проти надання громадянських прав євреям. У 1922–1923 рр. розгорнув активну діяльність створений у січні 1921 р. Націонал-фашистський італо-румунський рух, провідними діячами якого виступали Д. Васіле, А. Келугеряну, В. Боґря, А. Лепедату, М. Штефенеску, Р. Боіле.

саме ця організація у 1925 р. трансформується у Націонал-фашистську партію Румунії. Близько до неї за цілями була і Національна румунська фашція, яка прагнула встановлення в Румунії режиму подібного до італійського. Практично поширення фашистських ідей в румунському суспільстві початку 20-х рр. стало свідченням популярності фашистського руху, що дало підстави О. Ґозі заявити у 1923 р. про фашизм як про духовний стан суспільства [16, с.47–51].

До певної міри поет і політичний діяч був правим, адже захоплення італійським фашизмом дійсно мало місце і на початку 20-х рр. його активно пропагувала журналістка Е. Бакалоґлу, яка у Клузі намагалася створювати Національний рух італо-румунської культури та економіки. Проте її спроби рекламувати внутрішню і зовнішню політику Італії виявилися мало результативними, хоча вона й збрала окремих представників з Буковини та Бухаресту. У 1925 р. створена нею організація була перейменована у Національну фашистську партію, чим напевне привернула увагу поліції, хоча нараховувала дещо більше сотні осіб [1, с.20–22].

Більш успішною дослідники вважають Національну румунську фашцію, яка мала румунські корені та була заснована членами радикальних угруповань «Національна ліга» та «Рятівники вітчизни». Саме вони 1922 р. опублікували маніфест про створення фашистського руху в Румунії. Члени національного руху, приєднавшись до даної групи, спільно створили Національну румунську фашцію (далі – НРФ). У серпні 1923 р. до них приєдналися члени Яської організації «Громадська думка». У 1924 р. опубліковано проект політичної програми НРФ, яка у своїй основі мала вимогу встановлення в Румунії національної диктатури. Також члени організації виступали за підвищення рівня життя народних мас шляхом ліквідації «панування політиканів та чужих елементів над засобами виробництва». Іноземців, які потрапили до Румунії після 1914 р. мали змусити виїхати з країни, а решті визначити спеціальні податки. Представників національних меншин поділяли на небажаних та тих, хто міг мешкати серед румунів. Чиновників слід було скоротити на третину, а за корупцію та витрати карати. Власне румунських фашистів оцінюють як таких, що орієнтувалися у діяльності на лівих соціалістів, маючи власні пропагандистські формули. Фашція не була чисельною, адже мала тільки 1,5 тис. членів та відділення у Бухаресті, Тімішоарі, Арадї, Клузі, Яссах. Її членами стали студенти, чиновники, офіцери. Останні вважалися чисельнішою групою. Оскільки саме військові розчаровувалися у повоєнній демократії. Антисемітизм відіграв помітну роль у діяльності цієї та інших організацій подібного типу. Прикладом була і «Румунська дія», яка виникла у Клузі, але так і не здобула успіху. Хоча мабуть стабільний розвиток у 20-і роки в економіці не давав змоги розвинути настроям протесту на повну силу [1, с.22–25; 11, с.208].

Тим не менше студентський рух став частиною антисемітського руху, а його учасники фактично першими своїми діями могли назвати протест проти змісту статті 7 Конституції 1923 р. З приводу того, що вона надавала права громадян євреям студенти влаштували демонстрацію протест у Бухаресті. Відповіддю уряду стали зміни статті 133, до якої включили положення про права євреїв Реґату. З боку фактичного лідера студентів К. Кодряну давалася оцінка Конституції як загрози існування держави [8, с.123–125, 132–144].

Після Великодніх свят 1923 р. студенти розгорнули протести в усіх університетських центрах, виступаючи проти надання громадянських та політичних прав євреям. Протести мали різну форму і якщо у Клузі студенти відмовлялися відвідувати заняття і були підтримані І. Моцою, К. Джеорджеску, І. Мокану, то у Яссах, за ініціативи К. Кодряну, зайняли приміщення університету, змусивши ректора піти на переговори. Правда до кінця навчального р. мав місце спад студентської активності [8, с. 147–149].

Можливо дані виступи стали причиною відмови влади в дозволі студентам провести у Клузі конгрес. Через заборону конгрес відкрили 22 серпня 1923 р. у м. Ясси, на який прибули І. Моца, Т. Попеску, Н. Крецу та інші на чолі студентських груп. Для проведення засідання студентам довелося подолати жандармський кордон і зайняти приміщення юридичного факультету, де у фактичному оточенні проводили засідання. Учасникам зібрання надав допомогу К. Панку, який прибув з групою та продуктами. Якщо 22 серпня провели засідання в приміщенні університету, то вже наступного дня зібралися у монастирі Четецуї. Того дня визначили і день національного свята румунського студентства – 10 грудня. Третього дня учасники конгресу зібралися в лісі, у долині Галатей, де обрали комітет, включивши до нього І. Моцу (Клуж), Т. Попеску (Чернівці), І. Гирняце (Ясси), Сіміонеску (Бухарест). Також прийнято рішення про ведення боротьби проти всіх політичних партій, надання студентами допомоги ЛНХЗ. 25 серпня конгрес завершив свою роботу.

Після проведення студентського конгресу, К. Кодряну розпочав підготовку конгресу ЛНХЗ, який 17 вересня 1923 р. розпочав роботу у м. Кимпулунґ на Буковині в умовах протистояння владі. Серед промовців були А. Куза, І. Кодряну, Т. Попеску, О. і В. Деніляну. Після заслуханих промов обрано делегацію з 30 осіб для представлення голові Ради міністрів прохання щодо припинення спустошення гір, впровадження в освіті у дію принципу «*numerus clausus*». Делегація прибула до

столиці і силою добилася аудієнції, через що після її завершення В. Декіляну, В. Фріму були заарештовані, тоді, як К. Кодряну unik арешту, виїхавши до Кимпулунгу [8, с. 165–167].

До міста прибув також І. Моца і у спільній подорожі до гори Рареу вони обговорювали перспективи подальшого руху студентів. Після цього у Яссах, в будинку Бутару, пройшла зустріч за участю І. Моци, К. Джеорджеску, І. Гирняце, Р. Міроновича, Л. Бандака, К. Кодряну, Т. Попеску, під час якої обговорено подальші дії студентів. Саме там, взявши на себе роль звинувачувачів, учасники зібрання назвали «зрадників», якими для них були 6 міністрів на чолі з Дж. Мирзеску, банкіри та промисловці, євреї: Арістід та Моріц Бланк, Берковіч, а також видавці і редактори: Розенталь, Філдерман, Гонігсман з газет «Dimineața», «Adevărul», «Lupta», як «вороги романізму». Після прийнятого рішення вирушили до столиці, залишивши прощальні листи рідним та друзям. Вже у Бухаресті під час обговорення плану дій 8 жовтня 1923 р. семеро змовників були заарештовані. Під час арешту К. Кодряну заявив про намір групи вчинити замах на міністрів, рабинів та банкірів, яких засудили за торгівлю батьківщиною. Всіх затриманих відправили до в'язниці Векерешть.

Перебування у в'язниці та роздуми з приводу руху К. Кодряну подасть у своїй книзі, згадуючи і про відгуки на «змову студентів» у єврейській пресі. Кількість ув'язнених зросла до 13 осіб, оскільки у справі заарештували й І. Кодряну та низку інших осіб. К. Кодряну добився права щонеділі відвідувати церкву, розподілив повноваження серед ув'язнених, довіривши підготовку до процесу І. Моці. Сам займався планом організації молоді, яку мав намір створити в межах ЛНХЗ і якій збирався дати назву «Архангел Михаїл» [8, с. 168–180].

У ході слідства після двох місяців ув'язнення на волю випустили І. Кодряну, а через деякий час інших осіб. У змові проти безпеки держави продовжували звинувачувати 7 осіб. В суспільстві підтримку учасникам процесу надавали націоналістичні газети «Cuvântul Studentesc», «Dacia Nouă», «Cuvântul Iașului», «Deșteaptă-te Române», «Apărarea Națională», «Unirea», «Naționalistul», «Libertatea», а також у ряді публікацій і «Universul». До кінця р. К. Кодряну визначив три постулати, якими мали керуватися у діяльності новозаснованої організації: «1. Єврейська проблема не є утопією, а проблемою життя та смерті румунської нації, а політичні лідери перебувають в руках євреїв. 2. Політиканство у способі життя, моралі, висловлене у демократичній системі готує справжнє прокляття на голови верховників країни. 3. Румунський народ не може вирішити «єврейську проблему» не вирішивши проблему свого політиканства». Саме рішення проблем, які витікали з даних постулатів слід було покласти на румунську молодь.

На 29 березня 1924 р. призначено розгляд справи у трибуналі Ілфов. До того часу у К. Кодряну визрів план діяльності організації, яку планували назвати «Архангел Михаїл» та розпочати видання газети «Generație Nouă». Хоча на суді мали місце деякі ускладнення, все ж вирок був оправдальним [8, с. 180–195]. Після суду К. Кодряну приділив увагу створенню молодіжної організації, а для згуртування перших її учасників влаштував трудовий табір в Унгень, працювали також і в Яссах. Проте цей вид діяльності викликав увагу поліції, що дозволило префекту поліції м. Ясс заарештувати учасників табору. Під тиском батьків та професора К. Шумуляну, всі заарештовані були випущені. Однак 26 вересня 1924 р. розпочався процес над І. Моцою та Л. Владом. 25 жовтня мало місце судове засідання у справі студента Комирзана. Саме під час останнього К. Кодряну влаштував замах на службовців поліції, застреливши префекта К. Манчу, комісара Гушану, інспектора Клоса [8, с. 199–235].

Заарештовані І. Моца, І. Гирняце, Р. Міронович, К. Кодряну перебували в Ґалаті. У січні 1925 р. в м. Фокшань розпочався судовий процес над учасниками організації. У травні 1925 р. процес перенесли до Турну-Северін, де він мав відбутися 20 травня. Голова суду прийняв 19300 листів від захисників з усієї країни, а в день суду до міста прибули студенти. Процес відбувався у Національному театр. Серед звинувачених були К. Кодряну, І. Моца, Т. Попеску, І. Гирняце, К. Джеорджеску, Р. Міронович. Серед захисників були професори А. Куза, І. Гевенескул, П. Ілієску, К. Шумуляну та інші особи, члени адвокатського бюро м. Турну-Северін. Великим було і заповнення залу – 10 тис. осіб та й сам процес вівся доволі інтенсивно. Вже 26 травня 1925 р. винесено виправдальний вирок, а звільнених підсудних винесли з зали на руках. Після процесу К. Кодряну повернувся до Ясс, за його словами, справжнім триумфатором [8, с. 235–252].

Однак осінь 1924 р. насправді стала періодом нового виступу у суспільстві, яке було і так збурене звинуваченнями націонал-ліберального уряду у шахрайствах. Збурили суспільство і події 25 жовтня 1924 р. у Яссах, пов'язані із замахом на префекта поліції м. Ясси К. Манчу, вчиненим К. Кодряну. Тоді цереністи, як представники опозиції, засудили цей акт, висловившись, що він є результатом толерантності уряду до кузистського руху. На засіданні сенату Яського університету І. Паргон відмітив, що існує тісний зв'язок між курсами А. Кузи та замахом К. Кодряну. І. Борча покладав вину за замах на уряд, який був добре проінформований про антисемітську агітацію в Яссах і не вжив заходів до її обмеження. У парламенті П. Бужор, кваліфікувавши замах, як одіозну

подію, вимагав вжиття заходів стосовно винних на чолі з А. Кузою. Відповідаючи йому, голова Ради міністрів І. Бретіану заявив, що покарає винних, але від парламенту просив прийняття законів, що допоможуть здійснити такі заходи. Через декілька тижнів уряд подав у парламент проект закону, щодо вжиття заходів проти порушення громадського спокою. Його обговорювали в атмосфері активного наступу правих та інтенсифікації дій уряду проти комуністів. Розуміння того, що закон спрямований не проти антисемітського руху змушувало цереністів давати йому оцінку. Зокрема, це зробив Ґ. Юніан, заявивши, що такий закон легалізує режим тиску і правопорушень. Не зваживши на думку опозиції, ліберальна більшість 17 грудня 1924 р. проголосувала в парламенті за запропонований законопроект [19, с.146–147].

Після звільнення К. Кодряну у Фокшанах одружується та повертається до питання зведення центру, тим паче, що були зроблені у будівництво серйозні внески, а роботу вважав способом об'єднання студентів з різних частин Румунії. Проте навколо К. Кодряну гуртуються особи (група з Векерешть), невдоволені керівництвом організації. Так, для А. Кузи першим завданням бачилася реалізація плану: 1. Дослідження і встановлення правди законів нації; встановлення національного ворога – єврея; визначення шляхів вирішення «єврейської проблеми». Проте такий план не передбачав особливої роботи з людьми. Останню К. Кодряну бачив можливою реалізувати по трьом напрямкам: організація, технічна освіта та героїчна освіта для збільшення можливостей і перетворення людської маси у народну силу, керівництво даною силою. Саме у цей час визріває і бачення К. Кодряну рис керівника [8, с.255–264]. У вересні 1925 р. К. Кодряну через надмірну до нього увагу, спільно з І. Моцю відбув на навчання до м. Ґренобля, тоді як студенти у м. Яссах фактично увійшли до складу ЛНХЗ, створивши на певний час єдину праворадикальну організацію.

Отже, наприкінці 10-х та – у першій половині 20-х рр. ХХ ст. в Румунії відбувався процес радикалізації молоді на основі програми антисемітської організації. Студентський рух значною мірою посприяв також самоорганізації політиків та дав їм змогу визначитися з формою політичної організації. Молодь у складі новозаснованої політичної організації виявилася достатньо радикальною і змушувала рухатися в напрямку до радикалізму також і членів організації. Національний студентський рух організовувався як антисемітський з деякими ознаками визнання традицій румунського народу для своєї діяльності. У процесі об'єднавчої діяльності завдяки отриманому політичному досвіду та участі студентів у русі було сформовано доктрину і програму кузистського руху, який у міжвоєнний період буде триматися на правому крилі румунського політичного життя. Роль студентства у цьому процесі полягатиме у створенні умов для формування подібного руху.

Список використаних джерел

1. Васильченко А. Между Дуче и Гитлером / А. Васильченко. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Яуза, 2004. – 480 с. 2. Йордакі К. Фашизм у Центрально-Східній Європі: романтична палінгенеза та політична релігія Легіону архангела Михаїла у міжвоєнній Румунії / К. Йордакі // Україна модерна. – Ч. 20: Фашизм і правий радикалізм на сході Європи. – К.: Критика, 2013. – С. 35–74. 3. Наумов А. О. Фашистський Інтернаціонал. Покорення Європи / А. О. Наумов. – М.: Вече, 2005. – 448 с. 4. Сич О. І. Про соціально-психологічну спадщину Першої світової війни / О. І. Сич // Суспільно-політична історія країн Європи в ХХ столітті. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С.37–45. 5. Alexandrescu I., Bulei I., Mamina I., Scurtu I. Enciclopedia de istorie a României / I. Alexandrescu, I. Bulei, I. Mamina, I. Scurtu. – București, Meronia, 2000. – 510 p. 6. Cauza noastră e gustă în ordinea morală și servește progresul social // Моța І. І. Cranii de lemn. Articole 1922–1936. – Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. – P. 13–17. 7. Ce ne dați în locul „Cântecelor care pier”? // Моța І. І. Cranii de lemn. Articole 1922–1936. – Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. – P.43–47. 8. Codreanu C. Z. Pentru Legionari / C. Z. Codreanu. – Sibiu: Editura «Totul pentru Țara», 1936. – 482 p. 9. Disciplina Jidănească // Моța І. І. Cranii de lemn. Articole 1922–1936. – Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. – P. 22–24. 10. Fătu M., Spălățelu I. Garda de fier – organizație de tip fascist / M. Fătu, I. Spălățelu. – București: Editura politică, 1971. – 393 p. 11. Hausleitner M. Die Rumanisierung der Bukowina. Die Durchsetzung des national-staatlichen Auspruchs Grossrumaniens. 1918–1944. / M. Hausleitner. – Munchen: R.Oldenbourg Verlag, 2001. – 499 s. 12. Memoriul studenților dele Galata // Моța І. І. Cranii de lemn. Articole 1922–1936. – Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. – P.48–54. 13. Necesitatea naționalismului radical // Моța І. І. Cranii de lemn. Articole 1922–1936. – Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. – P.18–21. 14. Numerus clausus // Моța І. І. Cranii de lemn. Articole 1922–1936. – Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. – P. 214–221. 15. Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940). Documente (extrase). – București: Editura Hasefer, 1998. – 426 p. 16. Pop Gh. T. Caracterul antinațional și antipopular al activității Partidului Național Creștin / Gh. T. Pop. – Cluj-Napoca: Dacia, 1978. – 242 p. 17. Procesul studenților arestați la Văcărești // Моța І. І. Cranii de lemn. Articole 1922–1936. – Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. – P. 39–42. 18. Recensământul General al populației României din 29 Decembrie 1930 / Publicat de Dr. Sabin Manuila. – Vol. II: Neam, limba maternă, religie. – București, 1938. – 780 p. 19. Scurtu I. Din viața politică a României. Întemeierea și activitatea Partidului Țărănesc (1918–1926) / I. Scurtu. – București: Editura Literă, 1975. – 198 p. 20. Spasmul și concluzia lui // Моța І. І. Cranii de lemn. Articole 1922–1936. – Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. – P. 25–32. 21. Un cumplit și scump angajament // Моța І. І. Cranii de lemn. Articole 1922–1936. – Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. – P. 35–38.

Игорь Пиддубный**НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИЙ СТУДЕНЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОРАДИКАЛЬНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РУМЫНИИ (1919–1925 ГГ.)**

*Статья посвящена вопросам развития националистических и антисемитских взглядов среди студентов румынских университетов в конце 10-х – первой половине 20-х гг. XX в. Результатом данного процесса стало появление в числе политических организаций Румынии Лиги национал-христианской защиты, которая на определенный промежуток времени поглотила националистические студенческие организации. В процессе формирования были выделены ряд тезисов, которые определили характер движения, в том числе было введено в действие требование о введении в образовании принципа «*numerus clausus*», для ограничения количества студентов-евреев.*

Ключевые слова: Румыния, межвоенный период, антисемитизм, националистический студенческое движение, Лига национал-христианской защиты.

Ihor Piddubnii**THE NATIONALIST STUDENT MOVEMENT AND THE FORMATION OF RIGHT-WING POLITICAL ORGANIZATIONS IN ROMANIA (1919–1925)**

*This article focuses on the development of nationalist and anti-Semitic views among students of Romanian universities in the late 10's – early 20-ies. The result of this process has been the emergence of political organizations among the Romanian League of National Christian Defense, which for a certain period of time absorbed nationalist student organizations. In the process of formation we have been allocated a number of theses that determined the character of the movement, including it was put into effect on the introduction of a requirement in the formation of the principle of «*numerus clausus*» to eliminate Hebrew students from Romanian universities.*

Key words: Romania, the inter-war period, anti-Semitism, nationalist student movement, the League of National Christian Defense.

УДК 930.1(438) «19»

Владислав Боєчко

ПОЛІТИЧНІ МАНЕВРИ Ю. ПІЛСУДСЬКОГО У ПРОЦЕСІ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ЛИСТОПАД 1918 – ЛЮТИЙ 1919 РР.)

У статті на основі аналізу здобутків історіографії та джерельної бази досліджено особливості інституалізації Другої Речі Посполитої у 1918–1919 рр. Вивчено погляди та діяльність Ю. Пілсудського щодо відновлення державності та становлення Другої Речі Посполитої. Автор висновує, що політичний авторитет та рішучість дій Ю. Пілсудського відіграли вирішальну роль у формування державного механізму. Харизматичність історичної постаті Ю. Пілсудського засвідчили авторитет політичного лідера, який опинився у потрібному місці у потрібний час, зумівши об'єднати політичні сили країни довкола спільної мети – розбудови державності. Уміння підносити державні інтереси вище за власні для Ю. Пілсудського стало ключовим у його політичній діяльності, адже, політичний діяч став людиною була готова добровільно передати владу, а вісім років потому в 1926 р. вирішила здійснити державний переворот, щоб захопити її.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, республіка, Ю. Пілсудський, державний інтерес, політика.

Новітня історія Польщі є цікавою і повчальною водночас, адже, незважаючи на складні внутрішні та міжнародні умови повоєнного періоду. Друга Річ Посполита за час свого двадцятилітнього існування у міжвоєнний період нагромадила чималий досвід державно-правового будівництва, вирішення соціально-економічних питань і завдань щодо формування культурно-духовних основ польського суспільства. Особливої уваги дослідників історії заслуговують видатні історичні особи, а саме, Ю. Пілсудський, який стояв у витоків формування Другої Речі Посполитої. Очоливши молоду державу у складний час, він зміг поставити державні інтереси над власними політичними переконаннями, проявив політичну мудрість у процесах внутрішньої та зовнішньої політики. Це дало можливість отримати офіційне визнання нової держави провідними країнами, вдало вирішити питання визначення кордонів та залучити своїх давніх політичних опонентів до конструктивної роботи з розбудови держави. Державотворчі та соціально-економічні перетворення, що мали місце у період існування Другої Речі Посполитої є корисними та досить повчальними для сучасних українських політичних сил та окремих політичних діячів. На жаль, упродовж всього часу існування незалежної України ми не побачили таких мудрих політиків, що змогли об'єднати українське суспільство навколо державотворчої ідеї.

Важливість дослідження зумовлена також тим, що в українській історіографії недостатньо висвітлена діяльність польської національної еліти в розбудові Другої Речі Посполитої на початковому етапі становлення державності. У сучасних дослідженнях українських учених простежено прагнення всебічно та неупереджено висвітлити політичну історію Другої Речі Посполитої. Українська полоністика представлена ґрунтовною працею Л. Зашкільняка і М. Крикуна [1]. У ній автори на основі нових джерел, здобутків історіографії та новітніх методологічних підходів розкрили різноманітні суспільні прояви життя поляків у різні історичні епохи, зокрема і у міжвоєнний період, а також охарактеризували становлення різних суспільно-політичних сил доби становлення державності. Необхідно виокремити працю відомої тернопільської дослідниці Л. Алексієвцевої [2], оскільки в ній міститься ґрунтовний аналіз створення та функціонування польської політичної системи в 1918–1926 рр. Зараз ця робота є найкращим дослідженням в українській полоністиці періоду інституалізації парламентської демократії Другої Речі Посполитої. Дослідження львівської полоністки З. Баран [3] стосується відродження і становлення Польської держави у 1918–1921 рр. Цікаві роботи українських істориків присвячені діяльності безпосередньо Ю. Пілсудського, а саме: Т. Зарецької [4], В. Комара [5], О. Михайлової [6], автори висвітлюють погляди Ю. Пілсудського на взаємовідносини із Україною та іншими східними державами. Польська історіографія представлена значною кількістю робіт.

Перші праці про становлення та розвиток національно-демократичних сил у суспільно-політичному житті відродженої Польщі зробили тогочасні політичні діячі та безпосередні, а саме, С. Грабський [7] та А. Белчіковська [8]. Традиції польської міжвоєнної історіографії ми знаходимо у працях істориків В. Побуг-Малиновського [9] та О. Халецького [10]. Сучасна польська історіографія представлена працями Т. і Д. Наленч [11], А. Айненкеля [12]. У цих роботах міститься багатоаспектний аналіз суспільно-політичного розвитку Польщі у міжвоєнний період.

Надзвичайно цікавий погляд на відродження державності Польщі міститься в праці британського історика Н. Дейвіса [13]. Загалом зарубіжна історіографія представлена значною кількістю досліджень. Їй належить вагомe місце в історіографічному доробку з означеної проблематики.

Мета статті дослідити політичну діяльність Ю. Пілсудського у процесі інституалізації Другої Речі Посполитої (листопад 1918–лютий 1919 рр.)

Для досягнення мети нами окреслено основні завдання: проаналізувати джерельну базу та історіографію по темі дослідження; охарактеризувати початок інституалізації польської держави; висвітлити державотворчу діяльність Ю. Пілсудського у листопаді 1918 – лютому 1919 рр.

11 листопада 1918 р. стало першим днем незалежності Польщі. Ю. Пілсудський взяв у свої руки ініціативу зі створення центральних державних органів влади. Люблінський тимчасовий народний Уряд саморозпустився, передавши владу Ю. Пілсудському В декреті від 14 листопада 1918 р., який мав характер відозви до народу, Ю. Пілсудський, як верховний головнокомандувач польської армії оголосив, що главою уряду призначається І. Дашинський, чия багаторічна громадська діяльність гарантувала йому підтримку інших політичних угруповань. Завданням І. Дашинського було встановити перехідні засади організації влади до часу скликання законодавчого Сейму. Однак унаслідок протидії національних демократів І. Дашинському не вдалося сформувавти уряд. Цю місію взяв на себе і виконав соціаліст Є. Морачевський (1870–1944 рр.) який очолив Тимчасовий уряд Республіки Польщі 18 листопада 1918 р. До складу цього уряду увійшли представники різних політичних партій (соціалісти, людовці) та безпартійні. Ендеки відмовилися взяти участь у «лівому» уряді. Ю. Пілсудський мотивував користь лівоцентристського уряду таким: «У внутрішній політиці залежить мені на тому, щоби довести справу до Сейму без надто гострої форми внутрішньої боротьби, яка могла б спричинити пролиття крові. Цієї мети можна було б досягти тільки спираючись на частину лівиці (людовці, ППС), що викликало поділ усєї суспільної лівиці на два табори й ослабило силу її опозиційних ударів» [14, с. 1151].

Кількома тижнями раніше, наприкінці грудня 1918 р., висловив Ю. Пілсудський схожу думку у розмові з князем Є. Сапєгою. «Мій обов'язок, пояснював він, не допустити пролиття братньої крові. Лівиця в Польщі є динамічною, якби я утворив інший уряд, вони вийшли би на вулицю, тому я був змушений обминути Вас» [15, с. 40]. За таких складних політичних обставин приступив до діяльності уряд Є. Морачевського. Його становище віддзеркалювало певною мірою два напрями боротьби за характер держави: революційної лівиці й правих сил, які представляла головним чином «народова демократія», котру підтримувала час від часу ПСЛ «Пяст» [16, с. 58–62]. Для більшості польської спільноти у країні, знищеній війною, утворення нового уряду пов'язувалося з переконанням, що незалежність поєднується з суспільно-господарськими змінами. Водночас перед новою владою стояло непросте завдання – вивести країну з хаосу і захистити від зовнішньої загрози. 21 листопада 1918 р. було оголошено Маніфест до народу. У ньому було підкреслено народність влади і проголошено здійснення соціальних реформ, які мав затвердити Законодавчий сейм [17, S. 19]. 22 листопада 1918 р. уряд Є. Морачевського видав «Декрет про верховну представницьку владу Польської Республіки». Ним було проголошено Польську Республіку [449].

Більшість народу схвалила майбутній устрій держави, який запропонував Є. Морачевський. На його переконання, Польща повинна була стати демократичною республікою за зразком західних демократій. На основі декрету – фактично першої тимчасової конституційної норми незалежної держави – Ю. Пілсудський здобув найвищу владу в країні. Він був проголошений Тимчасовим Начальником Держави з правом звільняти уряд, затверджувати чи відміняти урядові законопроекти і бюджет, призначати вищих посадових осіб тощо. Ю. Пілсудський обіймав також посаду Верховного головнокомандувача військ. Цими повноваженнями він міг користуватися до скликання Законодавчого сейму. У статті 3 декрету зазначалося: законодавчі проекти, які ухвалила Рада Міністрів, має затвердити Начальник держави, і вони набирають чинності з моменту опублікування в «Щоденнику прав», але втрачають її, якщо не будуть представлені до затвердження на першому засіданні Законодавчого сейму [18]. Видання Декрету про вищу владу в країні можна ми вважаємо завданням початкового етапу будівництва основних підвалин державного устрою Польщі.

Спроби уряду втілити в життя соціалістичну програму та його діяльність загалом викликала невдоволення правих сил, передусім «ендеків». Вони організували 17 листопада 1918 р. у Варшаві багатотисячну демонстрацію проти «лівого» уряду з нападами на урядові приміщення. Польський Національний Комітет блокував визнання уряду Є. Морачевського західними країнами. Ситуація була складною, навіть переросла у спробу державного перевороту, яку здійснила група офіцерів, близьких до «ендеків». Вони заарештували Прем'єр-міністра Є. Морачевського та членів його уряду. Однак змовники були затримані та незабаром звільнені. 22 листопада 1918 р. Є. Морачевський подав на затвердження Ю. Пілсудському проект декрету «Про організацію найвищої

влади Польської Республіки». Цього ж дня декрет був затверджений Ю. Пілсудським. Він набрав чинності з 29 листопада 1918 р. і увійшов в історію як перша Конституція відродженої Польської держави [19, р.40]. Цей Декрет став одним з першим актів конституційного характеру про вищу представницьку владу Польської Республіки. Із його змісту випливало, що на перехідний період в руках Тимчасового Начальника Держави була зосереджена найвища державна влада аж до скликання Законодавчого сейму. Одночасно Тимчасовий Начальник Держави обіймав пост Верховного головнокомандувача Збройних сил Польщі.

Уряд Є. Морачевського, справджуючи назву народного, значну увагу приділяв вирішенню соціально-економічних проблем. Його декретами запровадили 8-годинний робочий день, виплату допомоги робітникам у випадку хвороби, гарантовано мінімальну зарплату на держпідприємствах, засновано інспекцію з питань праці. Було також запроваджено демократичні свободи слова, друку, зборів, сформовано народну міліцію. Справжню поліцію організував трохи згодом С. Войцеховський, міністр внутрішніх справ у кабінеті І. Падеревського [2, с. 115]. Ключовим прагненням нової влади був захист кордонів Польської держави, якій загрожували зі сходу й заходу, Німеччина і Росія. Дестабілізація Центральної Європи, що наступила в результаті революцій та громадянської війни в Росії, розпаду Австро-Угорщини й поразки Німеччини, змушувала уряд Є. Морачевського дбати про створення сильної армії, яка ставала за тих обставин необхідним гарантом слабкої ще державної незалежності й істотним чинником у боротьбі за кордони. Створення польських збройних сил полегшувалося традиціями формування різноманітних збройних формувань у роки Першої світової війни. Кадри майбутньої польської армії виховувалися в легіонах у незалежній від окупантів Польській військовій організації. Загин так званих «байоньчиків» у Франції (200 осіб), польські легіони (15–20 тис.), Пулавський легіон (900 осіб), корпус Ю. Мусницького в Росії (29 тис.), армія Ю. Галлера у Франції (50 тис.), утворені під німецьким протегуванням польські збройні сили (9 тис.), підпільна широко розгалужена ПОВ (30 тис.), нарешті, польські збройні формування в радянській Росії, особливо відомий Білгородський полк (17 тис.). Значна роль польських командирів у жовтневому перевороті (Р. Лонгва, Р. Муклевич, С. Жбіковський) – це найважливіші приклади польської участі у воєнних діях і найвідоміші польські військові структури світової війни [2, с. 116]. Хоча зрозуміло, що таке перерахування в одному ряду військових формувань, які часто воювали на супротивних фронтах і були керовані різними, часто ворогуючими, політичними осередками, є умовним. Однак воно вказує на дієву польську збройну участь майже на всіх європейських фронтах і територіях, на яких перебували поляки.

Суттєву роль у стабілізації суспільно-політичної ситуації на початковому етапі розбудови польської державності відіграли оголошений 28 листопада 1918 р. декрет про виборчий закон і водночас призначені на 26 січня 1919 р. вибори до Законодавчого сейму. Проголошені документом принципи стали основою виборчої системи, що з невеликими змінами діяла в Польщі до 1935 р. Права голосу набули громадяни держави, які досягли 21 р. У голосуванні не брали участі військовики, які перебували на дійсній службі. Вибори були проголошені загальними, рівними, прямими, таємними і пропорційними. Виборчий закон ставив Польщу в один ряд із такими країнами, що мали давні демократично-парламентські традиції, як Великобританія та Франція. Вимога скликання законодавчого сейму впродовж тривалого часу супроводжувала змагання різних концепцій політичного ладу майбутньої Польської держави, поступово посівши центральне місце у програмних положеннях більшості політичних партій. Законодавчий сейм, відображаючи настрої і погляди суспільства, мав бути найвищим виразником волі народу, а також джерелом прав і державної влади. Таким чином, ідея Сейму передбачала можливість побудови Польської держави на демократичних засадах. Головним завданням нового уряду Начальник Держави вважав проведення виборів до законодавчого Сейму. 28 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський видав декрет «Про проведення виборів до Законодавчого Сейму». У свідомості поляків Сейм був тісно пов'язаний з поняттям незалежності. Того ж дня було опубліковане положення про вибори. Згідно з положенням вибори оголошувалися всезагальними, рівними, таємними і прямими, при пропорційному голосуванні. Право обирати депутатів отримав кожний польський громадянин, якому до дня оголошення виборів виповнився 21 рік. Позитивним є те, що вперше право голосу отримали жінки, які в інших європейських країнах ще були позбавлені виборчого права. Зауважимо, що в той час був відсутній закон про польське громадянство, тому питання належності до польського громадянства вирішували місцеві адміністративні власті на підставі узаконень, які діяли на окупаційній території.

Здійснення широких реформ ускладнювала нерішучість уряду Є. Морачевського, яка впливала з декрету від 22 листопада 1918 р. Згідно з ним, Рада Міністрів перебирала на себе тільки опрацювання їх проектів для подання у Законодавчий сейм. Ці проекти мали чимале державне значення. Вони передбачали «примусове відчуження більшої частини поміщицьких земель і передачу їх у руки трудівників під державним контролем; націоналізацію шахт, соляних копалень,

нафтової промисловості; участь робітників у адміністрації недержавних промислових закладів; створення загальної світської, безоплатної школи, однаково доступної для всіх без огляду на матеріальний стан. Тільки здібності мають вирішувати привілей освіти» [2, с. 118]. Два декрети кабінету Є. Морачевського увійшли в життя без подання їх законодавчому Сеймові – про 8-годинний робочий день і положення про вибори до сейму. Вже чинними були права на страйк і об'єднання у професійні спілки. Програма Люблінського уряду, а згодом кабінету Є. Морачевського, хоча й була реалізована у незначній частині, однак мала важливе значення. Вона вказала напрям, за яким мала розвиватися відроджена держава – глибокі соціальні реформи. Цей шлях пролягав крізь протиріччя та труднощі, але зійти з нього було вже неможливо. Опоненти могли стримувати реформи, їх послаблювати і так робили, але цілковито повернутися назад суспільство не могло. Було поставлено перешкоди й більшовицьким суспільним перетворенням. У цьому значну роль відіграла передусім Польська соціалістична партія, про яку один із її провідних діячів М. Недзялковський, писав: «Заслугою, яку ніхто не може забрати у Польської соціалістичної партії, є те, що як давно й сильно організована партія з чітко виробленою політичною і суспільною доктриною вона скерувала початкове будівництво польської державності на шлях парламентської демократії» [2, с. 119].

У тогочасній Польщі переважна більшість політичних сил визнавала республікансько-парламентський устрій, який і був зобов'язаний утвердити Законодавчий сейм у січні 1919 р. Однак суспільно-політична ситуація в країні залишалася складною. Не сприяла стабілізації внутрішньополітичного становища наявність опозиції до уряду Є. Морачевського. Ряд його декретів були радикально-демократичними і викликали критику з боку правих угруповань, особливо ендеків. Рішення уряду бойкотували, проти нього організовували мітинги та демонстрації. Неґативно ставилися до кабінету Є. Морачевського і комуністи, вважаючи його «прикриттям» панування буржуазії в Польщі. На міжнародній арені інтереси опозиції представляв Польський національний комітет. Як бачимо, Польща мала наче два уряди: в країні влада була фактично в руках Ю. Пілсудського та його прибічників і підпорядкованого Наближення мирної конференції, яка мала б запровадити новий порядок в Європі, примусило польські політичні сили консолідувати зусилля у спільній справі – якомога краще представити інтереси Польської Республіки. Для цього потрібно було досягти взаєморозуміння між КНП та центральною владою у Варшаві. Втім, місія С. Грабського не мала успіху, та й не могла його здобути, з огляду на широко окреслені завдання. Відсутність же єдиної, загально визнаної в країні і за кордоном державної влади неґативно впливало на польське державотворення.

У ніч на 5 січня 1919 р. вони здійснили спробу державного перевороту, заарештувавши прем'єр-міністра і кількох членів уряду та проголосили «революційний народний уряд» на чолі з М. Янушайтісом і Е. Сапегою. Одна з груп бойовиків мала намір навіть узяти під варту Начальника держави. Проте заколот був швидко придушений. Ю. Пілсудський у цьому конфлікті не підтримав жодну зі сторін – ні поміркованих лівих в особі соціалістів, ні правих ендеків, прагнучи бути надпартійним лідером, котрий виражає загальнонаціональні інтереси.

Перебіг і придушення перевороту підняли авторитет Ю. Пілсудського, ослабили позиції Є. Морачевського і С. Тугутта, спростили Начальникові держави заміну уряду, який до цього часу безрезультатно шукав кандидатуру на прем'єра, сприйнятого і правичею, і лівичею. І такий кандидат з'явився на політичній арені – І. Падеревський. 27 грудня 1918 р. він прибув до Познані, а 1 січня 1919 р. – до столиці. У виступі на Віденському вокзалі у Варшаві І. Падеревський підкреслив думку про свою діяльність в інтересах усього народу. Він був одним із небагатьох діячів, які за популярністю могли рівнятися з Ю. Пілсудським. 16 січня 1919 р. Є. Морачевський подав у відставку, а Ю. Пілсудський скликав новий кабінет, який очолив один із визначних діячів Паризького комітету та лідерів ендеків – І. Падеревський (січень – листопад 1919 р.). Новий прем'єр не мав досвіду політичної діяльності, але був добре відомим у країні й на Заході, як видатний музикант і гарячий польський патріот, підтримував тісні контакти, як вже зазначалося, з Президентом США В. Вільсоном та іншими відомими західними політиками. Як прем'єр, І. Падеревський влаштував усі основні політичні сили й союзні держави. Водночас, Р. Дмовський погодився на поновлення складу ПНК прихильниками Ю. Пілсудського і збереження за останнім посади Начальника держави. І. Падеревський обійняв посаду прем'єр-міністра і міністра закордонних справ. Одним із найпомітніших членів кабінету, значною мірою його справжнім керівником, був С. Войцеховський, недавній соратник Ю. Пілсудського, в недалекому майбутньому Президент Другої Речі Посполитої. Утворюючи кабінет І. Падеревського, Ю. Пілсудський не втратив ані своїх прав, ані свого впливу. Навпаки, він виграв у не простій ситуації, скориставшись нею. Він надалі піклувався передусім про військо, його оснащення, яке міг отримати тільки на Заході, від держав коаліції. Цього не домігся Є. Морачевський, але зумів здобути новий прем'єр – І. Падеревський [2, с. 122].

Ставлення до держав переможної коаліції, боротьба за західні кордони залишались, як дотепер, завданням ПНК. Ю. Пілсудський віддавав ці справи І. Падеревському і Р. Дмовському,

знаючи, що вони здатні найкраще вирішити згадані питання. Компроміс між Ю. Пілсудським і І. Падеревським принципово змінив ситуацію. ПНК був до цього часу незалежною політичною інституцією, претендував навіть на владу в країні. Після 16 січня 1919 р. це вже було тільки представництво держави, яку очолював її Начальник. За домовленістю між Ю. Пілсудським і Р. Дмовським, у січні 1919 р. офіційними польськими делегатами на Паризьку мирну конференцію були призначені Р. Дмовський та І. Падеревський. Польських представників допустили до участі в Паризькій мирній конференції, а потім розпочалася хвиля визнання Польщі з боку США, Франції, Великобританії, Італії та ін. Ще одним результатом досягнутого компромісу стала політична та фінансова підтримка уряду І. Падеревського середніми і заможними верствами населення. Вирішення широкого кола державотворчих проблем тривало в умовах гострої, інколи жорсткої боротьби політичних настроїв, а також під час українсько-польської війни. У цій атмосфері країна очікувала від уряду І. Падеревського проведення чесних демократичних виборів до Законодавчого сейму. Уже в першому циркулярі до старост новий міністр внутрішніх справ С. Войцеховський наголошував, що Сейм вирішить долю народу всередині Польської держави та його ставлення до інших народів. Треба, щоб усі партії могли вільно вибрати своїх представників до сейму. Повселюдною серед поляків була віра в законодавчий Сейм, його історичну роль, національну місію, покликання.

На загальну думку, сейм мав прийняти історичні рішення: якою буде нова, відбудована після років неволі Польща, її суспільний і політичний устрій, закріпити лад парламентської республіканської демократії, прагнення польського народу до державної самостійності, відкрити новий етап на шляху дальшого формування національної державності. Вибори до законодавчого Сейму Польщі були призначені на 26 січня 1919 р. і повинні були охопити населення розділених в свій час польських земель. Призначення виборів на 26 січня 1919 р., на нашу думку, було викликане, з одного боку, намаганням виграти час, вибори мали зміцнити позиції уряду й держави, все ще не визнаної де-юре на міжнародній арені, а з іншого – необхідно було забезпечити і внутрішню стабілізацію. На польських землях розпочалася гостра суспільно-політична боротьба.

Жовтневі події в Росії активізували населення: селяни вимагали поділу поміщицьких земель, робітники виступали за націоналізацію промислових підприємств, банків, транспорту. Декрет про проведення виборів до Законодавчого сейму, що проголошував гасла легалізму і парламентської демократії, мав, на думку Ю. Пілсудського та його соратників, відіграти важливу роль у боротьбі проти революційних настроїв у польському суспільстві. Майбутній сейм, обраний на основі демократичного виборчого закону, повинен був визначити політичний устрій країни і провести реформи. Однак насправді вибори були проведені лише на території колишнього Королівства Польського, а також в колишній Західній Галичині. У них взяли участь до 80 % виборців, які віддали перевагу ендекам, що виступали під назвою Народно-національний союз («Związek Ludowo-Narodowy»); вони здобули 36 % місць; за ними йшли «Визволені» – 15 %, «Пяст» – 12 % та інші. На території ж колишнього прусського захоплення і в Східній Галичині до складу сейму увійшли польські депутати, які перед цим входили до складу німецького парламенту і австрійської палати депутатів [1, с. 449]. Згідно з декретом, до складу законодавчого Сейму повинно було входити 526 депутатів, але внаслідок неможливості провести вибори в окремих округах, до сейму обрано 423 депутати.

В результаті виборів склад Сейму відображав політичну і соціальну диференціацію суспільства. Жодна партія, представники якої були обрані до сейму, не мала переваг. Під час політичної боротьби внаслідок перегрупування депутатів право-центристські сили поступово здобули перевагу (69 % депутатів). Така структура сейму, на наше переконання, була в подальшому причиною частих змін Кабінету міністрів і не могла сприяти консолідації суспільства для розбудови держави. На засіданні законодавчого Сейму на 9 лютого 1919 р. Тимчасовий Начальник Держави Ю. Пілсудський передав Сеймові свою верховну владу. Виступаючи перед депутатами Сейму, він сказав: «У великому хаосі і послабленні напруженості, яке охопило після війни всю Центральну і Східну Європу, я хотів зробити з Польщі центр культури, в якому править і панує закон... Незважаючи на всі перепони, мені вдалося досягнути головної мети мого правління і зібрати в Варшаві перший польський Сейм у спокійних умовах. Я вважаю, що після цього моя роль завершилася. Я щасливий, що залишаючись вірним солдатській присязі і своїм переконанням, можу передати в розпорядження Сейму владу, яку до цього часу здійснював в народі» [1, с. 90].

Отже, політичний авторитет Ю. Пілсудського та його рішучі дії у листопаді 1918 р. відіграли вирішальну роль у становленні Другої Речі Посполитої. В цей історичний для поляків момент вони мали лідера, що опинився в потрібному місці, в потрібний час та зміг об'єднати більшість політичних сил для розбудови незалежної держави. Наскільки вражаючою може виявитися еволюція поглядів людини, яка на порозі незалежності доклала всіх зусиль, щоб добровільно передати владу, а вісім років потому в 1926 р. вирішила здійснити державний переворот, щоб захопити її.

Список використаних джерел

1. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів/ Л. Зашкільняк, М. Крикун: ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2002. – 752 с. 2. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль, 2006. – 448 с. 3. Баран З. Відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. [Текст лекцій] / З. Баран. – Львів: ЛДУ, 1995. – 52 с. 4. Зарецька Т. І. Юзеф Пілсудський і Україна / Т. І. Зарецька. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 288 с. 5. Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.) / В. Л. Комар. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. – 360 с. 6. Михайлова О. Український вектор у східній політиці Ю. Пілсудського (кінець 1918 р. – квітень 1920 р.) / О. Михайлова // Україна – Польща: історія і сучасність: збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 1. – С. 221–242. 7. Grabski S. Na nowej drodze dziejowej / S. Grabski. – Warszawa, 1946. – S. 23. 8. Bełcikowska A. Stronnictwa i Związki Polityczne w Polsce / A. Bełcikowska. – Warszawa, 1925. – 1086 s. 9. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski / W. Pobóg-Malinowski. – Т. II. – Londyn, 1956. – 452 s. 10. Halecki O. Historia Polski / O. Halecki. – Londyn, 1957. – 372 s. 11. Наленч Д. и Т. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты / Д. и Т. Наленч / Под ред. П. П. Федорова. Сокращенный перевод с польского В. Воронкова, В. Светлова, и В. Федоренко. – Москва, 1990. – 399 с. 12. Ajnenkiel A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polskich 1918–1926 / A. Ajnenkiel. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978. – 528 s. 13. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Н. Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи». – 2008. – 1080 с.: іл. – Бібліогр.: С. 1017–1023. 14. Landau Z. Józef Piłsudski o przyczynach upadku rządu Moraczewskiego / Z. Landau // Kwartalnik Historyczny, 1958. – S. 1151. 15. Pajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926 / J. Pajewski. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s. 16. Zieliński H. Historia Polski. 1914–1939 / H. Zieliński. – Wrocław, 1982. – 427 s. 17. Roszkowski W. Historia Polski 1914–1999 / W. Roszkowski. – Warszawa: Czytelnik. 1999. – 221 s. 18. Dekret o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej // Dz Pr PP, 1918, nr 17, Poz.41. 19. Dekret Naczelnika Państwa o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej z dnia 22 listopada 1918 r. // Dz. Pr. Nr. 17, P. 35, 40, 41.

Владислав Боечко

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ МАНЕВРЫ Ю. ПИЛСУДСКОГО В ПРОЦЕССЕ
ИНСТИТУАЛИЗАЦИИ ВТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ
(НОЯБРЬ 1918 – ФЕВРАЛЬ 1919)**

В статье на основе анализа достижений историографии и источниковой базы исследованы особенности институализации Второй Речи Посполитой в 1918–1919 гг. Изучены взгляды и деятельность Ю. Пилсудского по восстановлению государственности и становления Второй Речи Посполитой. Автор делает вывод, что политический авторитет и решительность действий Ю. Пилсудского сыграли решающую роль в формировании государственного механизма. Харизматичность исторической фигуры Ю. Пилсудского показали авторитет политического лидера, который оказался в нужном месте в нужное время, сумев объединить политические силы страны вокруг общей цели – развития государственности. Умение преподносить государственные интересы выше собственных для Ю. Пилсудского стало ключевым в его политической деятельности, ведь, политический деятель стал человеком, который был готов добровольно передать власть, а восемь лет спустя в 1926 г. Решила осуществить государственный переворот, чтобы захватить ее.

Ключевые слова: Вторая Речь Посполитая, республика, Ю. Пилсудский, государственный интерес, политика.

Vladyslav Boecko

**POLITICAL MANEUVERS OF Y. PILSUDSKI DURING THE PERIOD OF
INSTITUTIONALIZATION OF THE SECOND POLISH REPUBLIC
(NOVEMBER 1918 – FEBRUARY 1919)**

On the basis of analysis of the achievements of historiography and source base of the features of institutionalization of the Second Polish Republic in 1918–1919. Studied the views and activities of J. Pilsudski to restore statehood and establishment of the Second Commonwealth. The author concludes that political authority and decisiveness of action Yu Pilsudski played a crucial role in the formation of the state mechanism. Charismatic historical figure Y. Pilsudski authority showed political leader who was in the right place at the right time, being able to unite the political forces around a common objective – statehood. The ability to present the state interests above their own for Y. Pilsudski who was the key to his political activities, as a political activist became a man who was willing to voluntarily hand over power, and eight years later in 1926 decided to carry out a coup to seize it.

Key words: Second Commonwealth, Republic, Y. Pilsudski, the state interest, politika.

УДК 314.743 (477): 94 (437)**Андрій Яворський****РОЗВИТОК ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ СПІЛКИ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В 20–30-Х РР. ХХ СТ.**

У статті розглянуто проблему формування і розвитку організаційної структури Української селянської спілки у Чехословаччині. Автором простежено етапи діяльності Української селянської спілки, її склад і чисельність упродовж 20-х рр. ХХ ст. На основі архівних джерел проаналізовано причини і наслідки занепаду організації на рубежі 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Обґрунтовано ідею про те, що Українська селянська спілка стала першою емігрантською організацією в міжвоєнній Чехословаччині, яка цілеспрямовано представляла інтереси українського селянства.

Ключові слова: еміграція, Чехословаччина, українське селянство, Українська селянська спілка, Український всепрофесійний робітничий союз.

Чехословаччина у першій половині ХХ ст. була однією з європейських держав, де після поразки у національно-визвольній боротьбі 1917–1921 рр. зосередилася значна частина українських емігрантів. Перебуваючи на її території, українці розпочали активну діяльність, що проявилася у створенні різного роду установ та організацій. Ці об'єднання виникали залежно від роду занять, політичних поглядів і соціального походження осіб, що входили до їх складу. Однією з подібних організацій, що діяли на території Чехословаччини у 20-х – 30-х рр. ХХ ст., була Українська селянська спілка (далі – УСС).

Діяльності українських емігрантських організацій у міжвоєнній Чехословаччині присвячені роботи І. Битюк [1], О. Чечиної [2] та ін. Вагомий внесок у їх дослідження зробив С. Наріжний [3], автор енциклопедичної праці з історії української міжвоєнної еміграції і безпосередній учасник тих подій. Водночас, попри наявність значної джерельної бази, Українська селянська спілка залишається поза увагою науковців, що знайшло своє вираження у відсутності публікацій з цієї тематики. У науковій літературі вона згадується тільки в контексті дослідження інших аспектів діяльності української еміграції.

Метою статті є аналіз розвитку організаційної структури УСС у Чехословаччині в 20–30-х рр. ХХ ст.

Незважаючи на найбільшу чисельність серед української еміграції в Чехословацькій республіці (далі – ЧСР), селяни були найменше організованими. Опосередковано їх підтримував Український громадський комітет (далі – УГК), при якому існував окремий відділ допомоги селянству. Проте розпорошеність селянства зводила подібну роботу до мінімуму. Водночас протидія галицької військової команди спробам УГК поширити свою діяльність на стрільців Української Галицької армії не дозволила йому завершити організацію допомоги українським селянам-емігрантам. Через це УГК виступив з ініціативою створення незалежної від нього емігрантської організації [4, с. 60]. У вересні 1922 р. утворився організаційний комітет УСС [5, с. 94], а 30 вересня 1923 р. у Празі відбувся її установчий з'їзд.

Історія формування селянських класових організацій розпочалася ще після Лютневої революції 1917 р. у Російській імперії, до складу якої входили українські землі. Ініціаторами їх створення виступила Українська партія соціалістів-революціонерів (далі – УПСР). Перша селянська спілка виникла на з'їзді представників українського села 6–7 квітня 1917 р. у Києві. В подальшому вони з'явилися на Херсонщині, Полтавщині, Катеринославщині та Поділлі. В часи Гетьманату Скоропадського селянські спілки стали в опозицію до існуючої центральної влади і в складі отаманських загонів та армії Директорії брали активну участь в поваленні Гетьманату [6, с. 534–535]. Після поразки української революції на Наддніпрянщині значна частина селян у складі збройних формувань УНР опинилася за кордоном, у тому числі й члени селянських спілок. Так, до організаційного комітету УСС входив Ф. Сумневич, «який в свій час багато працював по організації відділів УСС на території Волині» [7, арк. 41]. Про наявність у складі УСС в Чехословаччині представників селянських спілок з Наддніпрянщини вказують і заяви на вступ до її Подебрадської філії М. Сочинського та Г. Сіманціва. Перший з них до переїзду в ЧСР був членом Київської філії Селянської спілки [8, арк. 81зв], а другий входив до комітету Харківської філії селянської спілки [8, арк. 85]. Таким чином, УСС в ЧСР стала логічним продовженням традиції кооперування українського селянства для захисту власних інтересів.

УСС в своїй історії пройшла два етапи. На першому, який тривав упродовж 1923–1925 рр., формувалася її організаційна структура і проводилася найбільш активна робота у культурно-просвітницькій та соціальній сферах. Другий етап, що розпочався у 1926 р. і завершився на

початку 30-х рр. XX ст., засвідчив поступовий занепад УСС і втрату її впливу у середовищі еміграції.

УСС об'єднувала українських селян-емігрантів за національною та професійно-класовою ознакою. Вона позиціонувала себе як неполітична, культурно-громадська організація з яскраво вираженим соціалістичним характером. Основним завданням УСС було «згуртувати українське селянство в Селоспілки, які допоможуть йому освідомити своє значіння в державно-громадському життю, свої інтереси і потреби...створять з нього ту силу, котра спроможеться перебрати в свої руки всі функції господарського життя на Україні» [4, с. 59]. Кінцева мета вбачалася у концентрації в руках селянства «політичних державно-громадських функцій для будівництва вільної, незалежної української республіки трудящого люду» [4, с. 59].

УСС складалася з центральних органів та місцевих філій. Її очолювала Головна рада (далі – ГР), обрана з числа делегатів або уповноважених осіб від місцевих громад. Виконавчим органом Головної ради і місцевих філій був Головний комітет (далі – ГК). Для перевірки діяльності адміністративних органів УСС створювалася ревізійна комісія, а для вирішення можливих суперечок між її членами – мировий суд [9, с. 66].

До УСС міг ввійти кожен українець, якщо за нього ручалися два члени УСС. Окрім цього зверталася увага на те, чи кандидат на вступ займався сільськогосподарською діяльністю і мав відповідну освіту. Всі члени УСС поділялися на почесних, дійсних та прихильників. Прихильниками могли бути ті, за кого поручилося не менше двох дійсних членів УСС. Вони могли стати дійсними не швидше ніж через три місяці з дня вступу в організацію. Почесні члени обиралися з українських громадян, «що особливо визначилися корисною працею для України та її працюючого люду» [9, с. 72–73].

Керівним і законодавчим органом УСС був з'їзд делегатів, який визначав програму та напрямки її діяльності, вносив зміни у статут та здійснював контроль над діяльністю її органів. З'їзди були щорічними, однак при потребі, за вимогою ГР або не менше половини філій, скликалися надзвичайні з'їзди. ГР управляла діяльністю УСС в період між з'їздами делегатів. Вона складалася в основному з 12 осіб. До виключної компетенції ГР належало обрання ГК і мирового суду, ухвалення бюджету та загальних директив, затвердження звітів. Засідання ГР скликалося ГК один раз на три місяці [10, арк. 331].

ГК був виконавчим органом ГР і їй підпорядковувалася. Всього членів ГК нараховувалося не менше 5 осіб. До нього входили голова, заступник голови, скарбник, секретар та організатор. Праця членів ГК УСС оплачувалася з бюджету організації. ГР УСС 30 квітня 1924 р. визначено, що за участь у засідання та виконання безпосередніх службових обов'язків вони отримували заробітну плату у розмірі 200 крон, «оскільки вони не мають заробітку в інших установах вищого як 1000 кч.» [10, арк. 222]. Голова УСС був «ідеологічним керовником товариства», який представляв його серед еміграції, головував на з'їздах делегатів, в ГР та ГК [9, с. 69]. Його призначали рішенням з'їзду делегатів.

Апарат ГК складався з секретаріату, організаційного, культурно-освітнього та фінансово-господарчого відділів. Секретаріат проводив реєстрацію місцевих філій за анкетними картками, легітимізував їх і слідкував за переміщенням членів у межах УСС. Ці переміщення викликані як переїздом селян у пошуках роботи, так і ліквідацією існуючих і виникненням нових філій. Окрім цього, завданням секретаріату було налагодження зв'язків з іншими спорідненими організаціями.

Головним завданням організаційного відділу УСС був пошук та об'єднання українських селян з різних регіонів Чехії, залучення їх до своїх структур, організація та надання їм матеріальної і юридичної допомоги. Інтенсивність цього напрямку діяльності визначалася наявністю в УСС необхідних матеріальних ресурсів та фінансових можливостей. Головна увага зверталася на взаємину з галицькими робітничими відділами та приватними робітничими артілями [4, с. 48].

Організаційному відділу вдалося у короткий термін утворити мережу місцевих селянських спілок. У 1924 р. всі більш-менш великі осередки селянської еміграції мали свої філії, і подальший їхній розвиток проходив за рахунок залучення нових членів і поглиблення культурної та соціально-економічної діяльності. У цей час існувало 23 філії, в яких налічувалося 1626 осіб. Після завершення організації філій розпочалась «регулярна підготовка людей в ідеологічному напрямку та опре ділення їх по різних школах, роботах і т.п. щоб підготувати на інструкторів та політичних і професійних провідників серед українського народу» [11, арк. 110]. Наступним етапом діяльності УСС стала організація відправлення «вишколеної маси на українські землі, та налагодження через них зв'язку з краєм» [11, арк. 110], тобто, налагодження процесу їх рееміграції на українські землі.

У випадку, коли в одному районі скупчувалася значна кількість українських емігрантів, тут утворювалося декілька філій УСС. Так, у Празі та її околицях, де проживало до 400 стрільців [11, арк. 108], діяли Празька, Лібенська, Вршовицька і Дейвицька філії [12, арк. 89]. Фундаторами останніх трьох стали делеговані для цієї мети члени Празької філії [11, арк. 108]. Комітет Празької

філії у своїй діяльності фактично виконував функції районного комітету, який ініціював і проводив спільні наради усіх празьких філій УСС. На них розглядалися і вирішувалися основні питання життєдіяльності філій: обговорення доповідей, прийняття бюджету тощо. Всього у 1924 р. відбулося чотири спільних наради селянських спілок з Праги та її околиць [12, арк. 147 зв.].

У травні 1925 р. УСС налічувала 1281 особу. За родом занять у її склад входило 686 хліборобів (54 % від загальної чисельності), 46 робітників (3,5 %), 35 учителів та рахівників (2,7 %), 2 професори, представники інших спеціальностей, а також 216 осіб (16,9 %), які не мали фаху [13, арк. 213].

Такими ж неоднорідними за своїм складом були і філії УСС. Так, у 1923 р. нараховувалося 12 місцевих осередків УСС, які склалися виключно з селян. Загальна чисельність членів цих філій складала 1206 осіб. До них, зокрема, належали Дейвицька, Хебська, Пільзенська, Ліберецька та інші. Крім цього були Празька і Бернська спілки зі змішаним складом, до яких входили селяни, трудові інтелігенти та сільські робітники. Також у 1923 р. існувало 6 спілок, членами яких були учні фахових шкіл, зокрема у Подебрадах, Гожиці, Пржибрамі тощо. В Тегові, Ловновицях та Ервениці були створені філії УСС виключно з робітників [4, с. 49]. До складу Подебрадської філії входили в основному студенти та викладачі Української Господарської Академії (далі – УГА), зокрема у 1928 р. до неї входила 21 особа, з яких шестеро були інженерами, троє – доцентами УГА, четверо – випускниками академії, п'ятеро – студентами УГА, один належав до вільних слухачів академії, один був її службовцем і один навчався «на чинних школах» [14, арк. 9 зв.].

Чисельність УСС не була сталою і коливалася в залежності від зміни умов, ув яких перебувала українська еміграція в Чехословаччині. Так, у листопаді 1922 р. до складу УСС входило 7 філій [5, с. 95]. До квітня 1924 р. їх кількість зросла до 23, однак у липні 1927 р. скоротилася до 7. Таким чином, у 1927 р. УСС досягла рівня 1922 р., що засвідчило кризу її організаційного розвитку.

Найбільшу частку серед членів УСС становили вихідці з Галичини. У травні 1925 р. їх налічувалось 971 осіб (75,8 % від загальної кількості). 71 особа (5,6 %) була родом з Київщини, 70 (5,5 %) – з Поділля, 2 особи представляли Кубань, а з Кавказу, Полісся та Білорусі було по 1 представнику [13, арк. 214]. Подібне співвідношення спостерігалось і в філіях УСС.

З середини 20-х рр. ХХ ст. розпочинається етап занепаду УСС, викликаний передусім згортанням допомоги. У рамках цієї програми УСС щомісячно отримувала від Міністерства закордонних справ ЧСР близько 40 тис. крон [15, с. 41]. Однак вже з 1 січня 1925 р. фінансування, яке виділялося Міністерством закордонних справ ЧСР на українські емігрантські організації, зменшилось на 50 %, а в подальшому скоротилася до мінімуму [13, арк. 100 зв.]. Через це вже II-ий з'їзд делегатів УСС 16–17 травня 1925 р. доручив своїм керівним органам покладатися виключно на власні сили і перейти на самофінансування [13, арк. 108 зв.]. Відсутність фінансів призвела до розриву зв'язків із філіями, занепаду культурно-освітньої роботи, неможливістю допомагати студентам і безробітним.

Ситуацію ускладнювало і скрутне матеріальне становище самих емігрантів, що унеможливлювало стабільне надходження грошей від її членів і виключення боржників зі складу УСС. Так, упродовж 1926 р. з Подебрадської філії вибуло 10 осіб, 9 з яких – за несплату членських внесків [14, арк. 9 зв.]. У бюлетені ГК УСС за 1 жовтня 1927 р. зазначалося, що «загальне зубожіння є характеристика часу» [16, арк. 75]. За три місяці 1927 р. УСС отримала від своїх філій лише 188 крон. Для проведення своєї роботи ГК УСС змушений був розпочати продаж майна організації [16, арк. 20].

Занепаду УСС сприяв також виїзд багатьох її членів з місць свого проживання. Дехто повертався на українські землі, інші продовжували шукати краще життя і заробіток за межами ЧСР, у західноєвропейських країнах або за океаном (США, Канада). У бюлетені ГК УСС за березень-травень 1927 р. зазначалося, що «не страшно те що філії закриваються а члени розїжаються домів. Так мусить бути, таку картину уявляла собі наша організація ще в часі свого народження. І так воно сталось...» [16, арк. 18]. Повернення емігрантів до Галичини активізувалося після 1923 р., коли, згідно з рішенням Ради Послів Антанти від 15 березня 1923 р., ця територія офіційно була приєднана до Польщі. Остаточне вирішення питання приналежності Галичини, втрата надії на відновлення тут української державності, сприймалися багатьма колишніми військовими Української Галицької армії як кінець самої потреби в еміграції. Оскільки переважна більшість з них були селянами, то вони прагнули повернутися додому, продовжувати займатися сільським господарством і забезпечувати себе та свої сім'ї засобами існування.

Найбільш помітний занепад діяльності спостерігався у філіях, до складу яких входила інтелігенція (студенти, викладачі навчальних закладів тощо), «що по за своїми студентськими справами забули на обов'язок громадський, на обов'язок своєї організації – Сел. Спілки» [16, арк.

19]. Після закінчення навчання вони, зазвичай, роз'їжджалися у пошуках роботи. Через це, зокрема, була ліквідована Пшибрамська філія [16, арк. 20].

Якщо названі проблеми ГК УСС намагався вирішити, то проти кризи кінця 20-х рр. ХХ ст. в середині організації виявився безсилім. У 1929 р. у Празі розпочинає свою роботу Український всепрофесійний робітничий союз (далі – УВРС) [17, арк. 10]. Його поява, а також неспроможність ГК УСС виконувати свої функції, призвели до виникнення відцентрових тенденцій всередині інституції. У березні 1928 р. Німецько-Яблонецька філія виступає з закликом до інших філій виходити зі складу УСС і створювати на місцях відділи УВРС, оскільки «... Гол. К-т УСС вдійсности свою працю припинив, і від 7.10 1927 р. з нами всяке листування перервав...» [16, арк. 31]. 24 березня 1928 р. філія УСС у Німецькому Яблонному припинила своє існування, а всі її члени створили відділ УВРС, до якого увійшли також товариство «Січ» з Мімона [16, арк. 32] і робітники з Цвікова [16, арк. 31 зв.]. Мотивом для їх переходу стала «моральна підмога і охорона наших членів, котрі в Гол. К-ті не можуть знайти її, а віддані на власні сили, якої помочи старатись одиницям» [16, арк. 31 зв.]. У відповідь ГК УСС охарактеризував ініціаторів виступу «зміновіхами, котрі занюхали «американські долари» побігла до УВРСького корита, критикуючи Г. К-т УСС за їх бездільність» [16, арк. 31зв]. Незважаючи на протидію керівництва УСС, на заклик Німецько-Яблонецької філії про вихід з УСС і вступ до УВРС відгукнулися Хебська та Пільзенська філії, які на загальних зборах своїх членів також самоліквідувалися [16, арк. 32].

Агітацію за розпуск УСС і вступ її членів до складу УВРС, окрім Німецько-Яблонецької філії, проводив і Український комітет (далі – УК) в ЧСР. 22 березня 1928 р. УК надіслав голові УСС у Пльзні М. Базіву для ознайомлення і висловлення зауважень проект статуту УВРС [16, арк. 21]. 30 березня 1928 р. УК звернувся до Пільзенської філії з відозвою, у якій закликав творити тут відділ УВРС [16, арк. 23 зв.]. Аргументом УК був тимчасовий характер УСС, оскільки «Український Громадський Комітет свого часу заснував «Українську Селянську Спілку» маючи на меті, що еміграція пробуде в ЧСР якихось 2–3 роки...» [16, арк. 23]. З цією метою, на думку авторів відозви, створювався і статут УСС [16, арк. 23 зв.]. Оскільки політична ситуація та окупаційні режими на українських землях не сприяли поверненню додому, то час перебування українців в еміграції продовжувався. Таким чином, УСС ні фізично, ні юридично (згідно статуту) не могла допомагати своїм членам, тому що не мала права «домагатися підвищення нам заробітної плати, або заступатися за нас під час звільнювання з роботи» [16, арк. 23 зв.]. Іншим аргументом на користь вступу до УВРС був той, що ГК УСС, як і сама організація, при відсутності відповідних матеріальних засобів «в роботі своїй занепали й останні шість місяців не виявляють себе цілком» [16, арк. 23 зв.].

До 30 березня 1928 р., внаслідок відцентрових тенденцій і зовнішнього втручання, УСС втратила свої філії в Хебі, Німецькому Яблонному, Градці Королевному і Йозефові [16, арк. 24]. Зважаючи на це, управа УВРС 26 липня 1928 р. звернулася до УСС з закликом до об'єднання «в цілях утворення єдиної всепрофесійної робітничої організації в Ч.С.Р. для ліпшого забезпечення інтересів українського робітництва» [16, арк. 41]. Кінцевим терміном для ГК УСС на обдумування пропозиції визначалося 14 серпня 1928 р. Оскільки з боку УСС жодної реакції не було, управа УВРС сприйняла це як негативну відповідь [16, арк. 41].

Одночасно тривав процес самоліквідації тих філій, які ще залишалися у складі УСС. Так, у вересні 1927 р. завершилася скандалом ліквідація Ліберецької філії, яка передала свої справи і майно не ГК УСС в Празі, а Українському допомоговому товариству в Ліберцях [16, арк. 13]. 5 квітня 1928 р. на надзвичайних загальних зборах про свою ліквідацію оголосила Бернська філія, «чим був положений кінець існування селянської організації української в центрі Морави» [16, арк. 28]. 22 липня 1928 р. припинила своє існування Братиславська філія, оскільки більшість її членів виїхали за межі міста [16, арк. 38]. Частина членів Подебрадської філії, зокрема Я. Танцюра, Г. Сіманців, увійшли до складу Українського аграрного товариства, створеного у 1929 р. в Подебрадах.

21 січня 1931 р. відбулося останнє задокументоване засідання ГК УСС, на якому її голова П. Богацький заявив, що «праця провадиться і далі, але лише листовими зв'язками» [16, арк. 66]. Однією з останніх згадок з діяльності УСС стало звернення П. Богацького до Головного політичного комітету УПРС від 19 травня 1931 р. з проханням про продаж друкарської машинки системи «Orga» за 1500 крон, яка до цього часу належала ГК УСС [16, арк. 68].

Таким чином, УСС стала першою емігрантською організацією в міжвоєнній Чехословаччині, яка цілеспрямовано представляла інтереси українського селянства. Розвиток її організаційної структури відбувався у декілька етапів і характеризувався поступовим занепадом до початку 30-х рр. ХХ ст. Її причинами стали припинення фінансової підтримки з боку керівництва ЧСР, скрутне матеріальне становище емігрантів, їх виїзд за межі країни, а також конкуренція з іншими емігрантськими організаціями.

Список використаних джерел

1. Битюк І. В. Діяльність союзу українських журналістів та письменників: празький період (1923–1939 рр.) / І.В. Битюк // Актуальні питання вітчизняної та світової історії: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, 23–24 квітня 2010 р. / За заг. ред. С. І. Дегтярьова. – Суми: СумДУ, 2010. – С. 85–90.
2. Чечина О. Початок діяльності Українського Історично-філологічного товариства в Празі (1923–1924) / О. Чечина // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. – 2007. – Вип. 9. – С. 88–95.
3. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / С. Наріжний. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
4. Наша спілка. – 1924. – Ч.4–5. – 96 с.
5. Нова Україна. – 1922. – Ч.13–15. – 110 с.
6. Підкова І.З. Довідник з історії України / І. З. Підкова, Р. М. Шуст. – К.: Генеза, 2002. – 903 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3839, оп.1, спр. 48, 129 арк.
8. ЦДАВО України, ф. 3843, оп.1, спр.10, 120 арк.
9. Наша спілка. – 1923. – листопад-грудень. – Ч. 2–3. – 89 с.
10. ЦДАВО України, ф. 3839, оп.1, спр.49, 362 арк.
11. Там само, спр.140, 141 арк.
12. Там само, ф. 3870, оп.1, спр.2, 164 арк.
13. Там само, ф. 3839, оп.1, спр.71, 280 арк.
14. Там само, ф. 3843, оп.1, спр.19, 27 арк.
15. Tomek M. Ukrajinské monarchistické hnutí na území ČSR v letech 1922–1939: diplomová práce / M. Tomek. – Praha, 2011. – 124 s.
16. ЦДАВО України, ф. 3839, оп.1, спр.138, 92 арк.
17. Там само, ф. 3888, оп.1, спр. 1, 13 арк.

Андрей Яворский

РАЗВИТИЕ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ СТРУКТУРЫ УКРАИНСКОГО КРЕСТЬЯНСКОГО СОЮЗА В ЧЕХОСЛОВАКИИ В 20–30-Е ГГ. XX В.

В статье рассмотрена проблема формирования и развития организационной структуры Украинского крестьянского союза в Чехословакии. Автором прослежены этапы деятельности Украинского крестьянского союза, его состав и количество на протяжении 20-х гг. XX века. На основании архивных источников проанализированы причины и последствия упадка организации на рубеже 20-х–30-х гг. XX в. Обоснована идея о том, что Украинский крестьянский союз стал первой эмигрантской организацией в межвоенной Чехословакии, которая целеустремленно представляла интересы украинского крестьянства.

Ключевые слова: эмиграция, Чехословакия, украинское крестьянство, Украинский крестьянский союз, Украинский всепрофессиональный рабочий союз.

Andriy Jaworski

THE DEVELOPMENT OF ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF UKRAINIAN PEASANT UNION IN CZECHOSLOVAKIA IN THE 1920–1930S OF THE XX CENTURY

The article displays the problem of formation and development of the organizational structure of Ukrainian peasant union in Czechoslovakia. The author traces the stages of the activities of Ukrainian Peasant Union, its membership and size during the 1920s. The causes and consequences of its decline in the late 1920–1930s have been analyzed on the basis of archive materials. The idea that the Ukrainian peasant union was the first emigrant organization in the interwar Czechoslovakia, specifically representing the interests of Ukrainian peasants has been substantiated.

Key words: emigration, Czechoslovakia, ukrainian peasantry, Ukrainian peasant union, Ukrainian trade union.

УДК 94(477)

Ярослав Секо

XX З'ЇЗД КПРС І ПОЯВА ШІСТДЕСЯТНИЦТВА

У статті дано історичну оцінку доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС, проаналізовано її суспільний резонанс та вплив на формування поколіннєвої свідомості шістдесятників. Висунуто гіпотезу щодо різного впливу ідей доповіді на середовища українських та російських шістдесятників.

Ключові слова: XX з'їзд КПРС, доповідь М. Хрущова, шістдесятники, покоління, свідомість.

За шістдесят років про XX з'їзд КПРС сказано і написано чимало. Після заключного виступу першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова 25 лютого 1956 р. розпочалося безкінечно довге обговорення. Звичайно, предмет дискусії змінився: якщо в 1956 р. говорили переважно про те, що сказав М. Хрущов, пізніше – про що не сказав, то сьогодні – для чого він це сказав? Обставини підготовки доповіді, її поширення та публікації досі залишаються не до кінця з'ясованими. Та попри це, вона є однією з найважливіших промов XX ст., і, на думку французького історика Ф. Фюре, «найважливішим текстом поміж усіх, що з'явилися впродовж століття» для історика комуністичної ідеї [1, с. 708].

Вплив доповіді М. Хрущова на світові та внутрішні процеси в СРСР можна порівняти з відомим «ефектом метелика», коли незначна подія в межах системи може мати непередбачувані ефекти в іншому місці, або й, навіть, у інший час. Вже короткострокові міжнародні наслідки – угорська криза і польський жовтень 1956 р. показали, що КПРС може скільки завгодно обмежувати дискусію навколо культу особи сухими резолюціями, але за межами СРСР на них не зважатимуть. Доповідь М. Хрущова почала жити своїм життям, безвідносно до намірів та інтересів його автора. М. Хрущов не міг спрогнозувати таких наслідків хоча б тому, що Р. Барт тільки через десять років оголосив про «смерть автора», за якою наміри й мотиви автора не мають жодного значення для інтерпретації тексту.

Оцінка доповіді М. Хрущова в контексті 1956 р. найпереконливіше звучить у контексті боротьби за владу з групою сталіністів у Президії ЦК КПРС. Але достатньо проаналізувати суспільні зміни в СРСР після 1956 р., щоб побачити в діях М. Хрущова моральні мотиви (Р. Медведєв, Ю. Шаповал) [2, с. 94; 3], або ж щирі прихильність до «ленінізму своєї молодості, ідеологічної відданості соціалізму як «світлому майбутньому»» (М. Маля) [4, с. 349].

XX з'їзд сформував нові реалії в СРСР, хоча, навряд чи доречно говорити про лібералізацію як таку, бо всі процеси – десталінізація, реабілітація, репатріація, реформи правоохоронної сфери, виявилися половинчастими й не закінченими. А ідеї доповіді М. Хрущова не до кінця засвоїлися суспільством, ті, кого було прийнято називати «широкими народними масами» й «трудящими», виявилися навіть через півстоліття не готовими до критики «культу особи». Делегат з'їзду, апаратниця Кусковського хімічного заводу А. Каретнікова дуже точно передала ці настрої: «Я людина проста. Мені здається, що не потрібно було ворухити минуле. За короткий час, після війни, ми підняли Росію. І це відбулося не без підтримки Сталіна. Нехай він був людиною жорсткою, зате дисципліна була. За короткий час підняли і будови в містах, і сільське господарство. Для нас, простих робітників, заключні слова М. Хрущова були сильним потрясінням... Я досі не розумію, навіщо це потрібно було виносити саме тут, на XX з'їзді партії» [5, с. 100]. Ще один учасник з'їзду, секретар Молотовського обкому К. Галаншин згадував: «На всіх зібраннях одобрявали доповідь Хрущова. З ним ознайомилося все дієздатне населення Радянського Союзу. Але в неформальній обстановці, звичайно, пристрасті розпалювалися» [6, с. 112]. Показово, що з-поміж подій хрущовської доби, розвінчання злочинів Сталіна, зайняло 5-у позицію (23 %) серед росіян у опитуванні «Левади-центру» в березні 2016 р. і є фактично незмінним із 2006 р. [7].

Як доречно зауважив Ф. Фюре, особлива сила впливу «секретної доповіді» на свідомість людей пов'язувалася з тим, що в неї не було опонентів [1, с. 709]. Політична культура радянського часу не дозволяла виступити проти генеральної лінії партії, що, з одного боку, створило видимість загального схвалення, а з іншого, ослаблювало потенціал для очищення суспільства. Таке роздвоєння породжувало можливість реакції, і, врешті, стало передумовою повернення до неосталінізму в роки правління Л. Брежнєва. Але головне – XX з'їзд створив альтернативу, після якої можна було обирати вектор розвитку, і вже політика М. Горбачова щодо перебудови радянського суспільства, свою легітимність шукала в атмосфері хрущовської відлиги, та актуалізованого нею ленінського спадку.

Хоча минуло понад півстоліття після доповіді М. Хрущова, але досі не втратила актуальності ні загальна оцінка Й. Сталіна й сталінщини, ні окремі тези доповіді [8, с. 95]. Російське суспільство досі не пододало «культу особи» Й. Сталіна. Згідно опитування «Левади-центру» в березні 2016 р., 54 % опитаних росіян заявили про позитивну роль Сталіна в історії країни, приблизно стільки ж вважають його мудрим керівником, який привів СРСР до процвітання. При цьому, 60 % росіян не хотіли б жити і працювати при такому керівнику, але їх кількість зменшується – у жовтні 2008 р. таких було 74 %. Водночас, дві треті опитаних вважають Й. Сталіна тираном, винним у знищенні мільйонів невинних людей, хоча 23 % з них зізналися в позитивних почуттях до нього. Більше половини опитаних вважають сталінські репресії злочином, але все більше тих, хто вважає, що в них була політична необхідність [9].

Що ж стосується українського суспільства, то й тут маємо чимало матеріалу для роздумів. XX з'їзд КПРС розпочав десталінізацію, яка в Україні переважно завершилася. Згідно опитувань Київського міжнародного інституту соціології, 23 % вважають Й. Сталіна великим вождем, а 44 % так не вважають. Серед українців переважає байдуже ставлення (26 %) до Й. Сталіна, у той же час 17 % ставляться до нього з відразою, ненавистю, дещо менше (по 13 %) – з повагою та з ворожістю, роздратуванням. «Мудрим керівником» вважають Й. Сталіна 28 % населення, однак 70 % згодні з тим, що «Сталін жорстокий, нелюдський тиран, винний у знищенні мільйонів безневинних людей». Майже три чверті населення зазначили, ще не хотіли б жити та працювати при такому керівнику країни як Й. Сталін [10]. Доповідь М. Хрущова десакарлізувала Й. Сталіна, але шляхом ще більшого утвердження Леніна! Лише сьогодні, через 25 років після падіння радянської влади, демонтуючи останні пам'ятники «вождю світового пролетаріату», ми деленінізуємося. Мабуть, у цьому є відгомін XX з'їзду. Скинувши з п'єдесталу Й. Сталіна, він дав ще більшу інерцію ленінізму.

XX з'їзд КПРС ще не вповні історія. Тому не потрібно дивуватися сучасному переплетенню його історіографічних оцінок із історичною пам'яттю. Вище наведені опитування серед українців і росіян до певної міри пояснюють відмінні оцінки XX з'їзду в сучасній російській і українській історіографіях. Для російської історичної пам'яті XX з'їзд – одна з центральних подій, яка не лише повертає до себе увагу, але й породжує різні традиції розуміння – від схвалення – до заперечення, від визнання «історичного значення» – до «історичної помилки».

Остання традиція для даного дослідження не суттєва, тому зосередимося на аналізі ліберальних оцінок. На думку Р. Медведева, «упродовж трьох годин» відбувся перехід від тоталітарного режиму до авторитарного [2, с. 93]. За іншим тлумаченням, доповідь М. Хрущова сприяла розумінню того, що є різні «соціалізми» – сталінський та «демократичний», що згодом буде названий «соціалізмом із людським обличчям». Для російської історіографії XX з'їзд – «переломна дата, переломна подія», «світова подія». XX з'їзд – надособистісний символ. На думку історика А. Шубіна, в радянській історії співіснує два різних явища – «Одне – XX з'їзд партії, який відбувся в лютому 1956 р. А інше – «XX з'їзд партії», який мав вплив на розвиток суспільства упродовж півстоліття» [11, с. 37]. Такому «XX з'їзду» приписувалися риси політичного суб'єкту, який було поставлено в ряд із іншими особистостями – К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. Леніном, до певної міри з Й. Сталіном, частково з М. Хрущовим. Як і вони, XX з'їзд «давав накази, розробляв рішення, так чи інакше відкликаючись на сучасні події в 1960-і і 1970-і рр.» [11, с. 37].

У російському науковому і публіцистичному дискурсі, XX з'їзд став ключовим елементом для становлення опозиційного руху в СРСР та виникнення горбачовської перебудови, що простежується на кількох рівнях. По-перше, реабілітація жертв політичних репресій та повернення на волю сотень тисяч людей, посприяло, за словами А. Ахматової, зустрічі двох Росій – тої, яка сиділа, і тої, яка саджала. По-друге, остаточно зупинилися масові репресії, і, по-третє, з'явилося покоління шістдесятників.

Українські історики також звертають увагу на епохальність доповіді, яка «надала поштовх роздумам не лише про недоліки «культу особи», але й всієї комуністичної системи» (Ю. Шаповал) [3]. На думку В. Литвина, XX з'їзд остаточно оформив зміни у внутрішній і зовнішній політиці СРСР після смерті Й. Сталіна, і закріпив політичний курс, спрямований на розвиток шляхом реформ [12]. І все ж, домінуючим варто назвати розгляд з'їзду під кутом зору кризи радянського ладу. Типовою є думка В. Даниленка, висловлена на круглому столі 2006 р.: «Доповідь Хрущова, XX з'їзд поклали початок глибокій кризі радянської системи як штучного утворення і поступового дрейфу її до свого краху» [13, с. 39].

Виразником цієї кризи стала поява опозиції. «Відлига», на думку С. Кульчицького, Г. Касьянова, В. Барана, сприяла появі покоління шістдесятників [14, с. 191; 15, с. 14; 16, с. 186]. Втім, такий панорамний ракурс появи шістдесятництва в результаті хрущовської «відлиги», вимагає суттєвого звуження. Для розуміння тогочасних суспільних процесів російська дослідниця М. Зезіна запропонувала змістити дослідницький ракурс із зовнішнього подієвого боку, на процеси,

що відбувалися всередині, в свідомості людей того часу [17, с. 103]. Отож, у даній статті спробую конкретизувати вплив доповіді М. Хрущова на світогляд російських і українських шістдесятників.

Навіть побіжний перегляд мемуаристики та публіцистики, присвяченої ХХ з'їзду КПРС, засвідчує різне ставлення до нього російських і українських шістдесятників. Перші демонстративно підкреслюють власний зв'язок із ХХ з'їздом, другі – виводять себе із «відлиги». Характерним стильовим початком розповіді російського шістдесятника про свою суспільну діяльність є слова: «Все почалося з ХХ з'їзду КПРС у 1956 р., з доповіді М. Хрущова», «ХХ з'їзд став для нас потрясінням», «ХХ з'їзд був колосальною віхою в моєму житті» тощо. Було б не вірно ці метафори пояснювати повним невіданням піднятих у доповіді тем – злочинів І. Сталіна, репресій, політичних помилок. Їх буквальне прочитання дуже схематизує радянську дійсність. У спогадах російських шістдесятників (В. Аксьонов, Л. Алексєєва, М. Хуциєв, Є. Ясін) підкреслюється, що прозріння розпочалося до ХХ з'їзду, після смерті Й. Сталіна. У А. Вознесенського читаємо:

Друг, не пой мне песню про Сталина...

Ты у гроба его не простаивал,

Провожая, аж губы в кровь!

Роковую свою любовь [18, с. 99].

Не так поетично про це написав Є. Євтушенко: «Уявити його мертвим було майже неможливо – настільки він мені здавався невід'ємною частиною життя... Вся Росія плакала, і я також. Це були щирі сльози горя, і можливо, сльози страху за майбутнім» [19, с. 109]. А далі були похорони, які вразили бездушністю, коли у величезній скорботній юрбі задихалися і гинули люди: «І в цей момент я подумав про ту людину, яку ми хоронили, вперше з ненавистю», «цей день був переламним у моєму житті, а отже, і в моїй поезії» [19, с. 111, 112]. За словами Л. Алексєєвої, «психологічно ми були дітьми ХХ з'їзду – до самого з'їзду» [20, с. 20]. Однак, розв'язок своєї світоглядної еволюції вони вбачали в ХХ з'їзді. Хрущовська доповідь окреслила рамки, огранила, зв'язала окремі історичні факти в цілісний текст.

По-друге, і це напевно головне, – з'їзд створив покоління, «покоління відлиги» (Л. Алексєєва) [21, с. 14]. Коли І. Виноградов підкреслює: «шістдесятники народилися в день ХХ з'їзду» [22, с. 17], то мова йде не стільки про особисті прозріння як про певний колективний досвід. Л. Алексєєва продовжує: «Ми – діти ХХ з'їзду. Шістдесятники виникли завдяки ХХ з'їзду, тому що люди почали говорити один із одним, і із суспільства раніше повністю атомізованого, ми перетворилися в покоління, однострумці знайшли один одного» [20, с. 21]. Слово «покоління» для російського досвіду сприйняття ХХ з'їзду є ключовим. М. Чудакова відзначала спільну рису шістдесятників – доповідь зачепила їх особисто, через імена і долі їх близьких [23, с. 24].

Фундаментальне значення ХХ з'їзду полягало в створенні атмосфери обговорення власного індивідуального досвіду. Те, що раніше ретельно витіснялося у сферу підсвідомого, і породжувало комплекс вини, вийшло назовні, стало публічною темою. При читанні спогадів і мемуарів 1950-х рр. важко позбутися відчуття кафкіанської атомізованості. Атмосфера підозрілості створювала страх до спілкування на «заборонені теми», які виходили за межі побуту. ХХ з'їзд дозволив зануритися в глибини пам'яті, і відчувши аналогічний досвід у інших, розділити його. Саме цей колективний досвід проговорення, можливо, найповніше пояснює поширення розповідей в'язнів радянських таборів у самвидаві, публікацію «Одного дня Івана Денисовича» та інших злочинних творів. Існувала нагальна потреба висловитися, і форма відіграла другу роль. Величезний післяз'їздівський наратив – публічне покаяння. Покаяння це завжди вголос, аби розказаний гріх втратив владу над людиною.

Важливе значення ХХ з'їзд мав для розмежування в середовищі інтелігенції. Традиційно в керівництві наукових установ і творчих союзів переважали сталіністи. Однак, значна частина інтелігенції сприйняла курс партії на подолання наслідків культу особи Й. Сталіна як на початок соціалістичного оновлення. Віра у можливість очищення «ленінського ідеалу соціалізму» від сталінських викривлень об'єднала покоління шістдесятників [17, с. 104].

У середовищі російських шістдесятників ХХ з'їзд набув величезного значення, став самодостатньою платформою для подальшої світоглядної еволюції, і, навіть, перетворився в предмет містифікації, або нового культу [24]. Тож не дивно, що російські шістдесятники з великим пієтетом назвали себе «дітьми ХХ з'їзду». Вислів, який приписується письменнику А. Гладиліну, метафорично точний, але не позбавлений деякої схематичності. Очевидно, що таким іменем, він відмежовував їх від іншого покоління – «дітей Сталіна». Акцент на сімейності стосунків, здається, елегантно обігрував відомі епітети типу «Сталін – батько народів», «мудрий отець». Хоча більшість майбутніх шістдесятників були молодими сталінцями в 1940-і і 1950-і рр., це не означає, що вони були сталіністами. Отож, розмежування і окреслення себе в поколіннєвому вимірі, потребувало чіткої відправної точки.

Колективна пам'ять українських шістдесятників не фокусується на ХХ з'їзді як колективному досвіді. Маємо справу радше з індивідуальними прозріннями. І. Дзюба акцентував увагу на смерті Й. Сталіна як події, що дозволила критично мислячим молодим людям переглянути світоглядні засади власного життя: «Ще перед смертю Сталіна ми досить тверезо і скептично дивилися на нього. І все-таки, коли він помер, це було велике горе. Пригадую: 6-та година ранку, коли повідомили по радіо, – і в один момент увесь гуртожиток здригнувся від плачу. Такий всенародний рев разом піднявся, що задрижали стіни гуртожитку, всі плакали, і я плакав. Такий же плач стояв і на мітингу в інституті, де я також виступав...» [25, с. 90]. Через кілька днів І. Дзюба ознайомився з публікацією в газеті «Правда» промови американського президента Д. Ейзенхауера, в якій ключовою йому задалася теза – «епоха Сталіна скінчилася». «В березні 1953, – продовжую цитувати І. Дзюбу, – це звучало приголомшливо. Адже для тих, хто вмів читати і чути, це означало злам у світовій історії. Для мене питання про Сталіна було раз і назавжди вирішене. Міф остаточно розвіявся. І всі наступні конвульсії сталінізму, всі зигзагоподібні викрути влади в оцінці Сталіна вже сприймалися як злочинний фальш» [25, с. 91].

Подальше викриття Й. Сталіна лише пришвидшило еволюцію поглядів: «Десь після 1956 року в мене швидшими, так би мовити, темпами пішов перегляд світогляду, спершу в соціальному і демократичному плані, а потім і в національному. Від цього часу, можна сказати, починається свідомо українська діяльність...» [26, с. 54].

Схожу еволюцію, за свідченням І. Дзюби, пережив І. Світличний: «Головним і визначальним для особистості Івана Світличного мені здавалося те, що він мав високий суспільно-політичний ідеал і відповідно був людиною громадянськи вразливою та громадянськи активною в адекватному – глибокому й світлому – значенні цих тепер досить уже заяжених слів. Ідеал той формувався на ґрунті віри в соціалізм і водночас розуміння глибокої невідповідності йому нашої дійсності; під впливом подій, що сталися після смерті Сталіна, перших спроб опритомнення суспільства від дурману сталінізму, а потім обнадійливих рішень ХХ з'їзду КПРС; в атмосфері світоглядних мук молодшого покоління, – і уявлявся той ідеал ідеалом «істинного» демократичного соціалізму» [27, с. 114].

Про власний досвід І. Світличний не прямо говорив на вечорі пам'яті В. Симоненка, у грудні 1963 р.: «У багатьох із нас одразу після ХХ з'їзду було багато наївного, рожевошокого оптимізму, телячого ентузіазму, багато ілюзій, побудованих на піску; багатьом здавалося, що всі проблеми народного життя вирішуються одним помахом і нам нічого не лишається, як з високо піднятими прапорами урочисто марширувати до комунізму» [28, с. 527].

ХХ з'їзд, на думку В. Чорновола, був «визначним моментом нашої історії» [29, с. 58]. Він згадував: «Коли зачитували цей закритий лист, де появилася якась малесенька частиночка правди про ті страхиття сталінського часу, про ту сваволю страшну, про ті страшні репресії, в актовій залі Київського університету якби муха пролетіла, то було б чути, як її крила дзижчать – наскільки це все нас приголомшило» [29, с. 59]. Або інше зізнання В. Чорновола, збережене Л. Танюком: «Справжнім переворотом для мене став ХХ з'їзд і викриття культу особи... Очевидно, це був останній удар, після чого я почав радикально переглядати свої погляди, усе, чого мене вчили. Ось тоді, мабуть, я й почався як дисидент» [30, с. 31].

Маємо спогад М. Коцюбинської: «Перша реакція на доповідь Хрущова зводилася до того, що у все це неможливо повірити, що це не може бути правдою. Особисто я не була до цього цілковито готовою. Пам'ятаю, як доповідь сприйняла моя мама, зрештою, зріла особистість, людина, яка багато чого бачила у житті. Із сьогоднішнього погляду це важко збагнути, але для моєї матері це було як грім серед ясного неба. Лише з плином часу, з відкриттям цілої маси досі невідомих для мене фактів, я почала активно прозрівати» [31, с. 161].

Можна також навести фрагмент доволі стриманого листа М. Гориня до брата від 7 березня 1956 р., де між буденними проблемами згадується про ХХ з'їзд: «Богдан! Ти читав звітну доповідь? Пригадуєш нашу розмову про можливість мирного переходу до соціалізму? Виявляється, що ми випередили Хрущова! Я ще удержуюся судити про те, наскільки правди є в цій доктрині, але... Взагалі я пропонував би тобі ґрунтовно вивчити матеріали з'їзду, але особливо простудіювати Хрущова, Булгакова (напевно мається на увазі Н. Булганін – Я. С.) і Мікояна. Там багато цікавих питань» [32, с. 31].

Для окремих діячів значно важливішою подією стала смерть Й. Сталіна, яка дещо ілюзорно, але створювала можливості для змін на краще. Маємо дещо відсторонений спогад В. Лісового: «Довідавшись про смерть Сталіна, я ввійшов у хату і сказав матері: «Помер Сталін», нічого не додавши до цих слів. Було лише усвідомлення важливості події» [33]. Для О. Різниківі це стало елементом подолання власного роздвоєння. Він згадує як після повідомлення класного керівника про смерть І. Сталіна, він взяв ручку і почав писати вірш: «Клянемося Вам, родной товариш Сталин, // Что Ваше дело будем продолжать», і це при тому, що усвідомлював усю неправду цих рядків: «Я

вже мав кілька віршів про Сталіна. Писав, і що ми за вас голосуєм, і що Сталін – наше сонце, Сталін – наш свет. Я не знаю, чи можна мене за це засуджувати, але я в глибині душі знав, що Сталін – це антихрист. Мені так мати казала: «Сталін – це антихрист. Ленін – це антихрист. Але в школі – ти дивися, про це нікому не кажи. І знай, що Бог на світі – є» [34]. А от Є. Сверстюк мав сльози радості, «коли траурний голос повідомив по радіо» [35, с. 60]. І тут не було нічого дивного, бо жителі провінцій мали набагато менше ілюзій щодо радянської влади.

Втім, найпоказовішим є початок есею В. Мороза «Серед снігів»: «Березень 1953 року. Москва. Спресовані гурми ридаючих людей, тиснява... Усі пруться до гробу померлого Вождя. Десятки задушених, затоптаних під ноги... Не один іноземець, випадковий свідок «усенародного горя», подумав: мабуть, років сто треба, щоб вивітрився цей фанатизм. Але чекати довелося недовго. Через три роки Вождя (мертвого) прив'язали до ганебного стовпа й оголосили злочинцем» [36, с. 673].

Достатньо проаналізувати стилістику, аби зрозуміти іронічне ставлення В. Мороза до викриттів М. Хрущова. Вони мало що змінили в його світогляді. Його вражає не викриття, а те, що ніхто не став на захист: «Найбільша таємниця сталінської доби полягала в тому, що, незважаючи на «потрясаючі» клятви у «відданості», «вірності», «готовності», вона не мала нікого крім нігіліста – людини, яка не вірила ні в що» [36, с. 674].

Можливо саме «західноукраїнським» скепсисом варто пояснити той факт, що ХХ з'їзд в українському варіанті шістдесятництва не отримав родової відмітки. Зближення киян і львів'ян після 1961 р. вимагало іншої платформи для оформлення поколінневої пам'яті.

Ю. Ніколаєць, проаналізувавши історіографію витоків українського опозиційного руху, констатував розходження в поглядах істориків щодо того, яка подія – смерть Й. Сталіна чи реформи М. Хрущова і ХХ з'їзд КПРС – стали поштовхом для появи дисидентів [37, с.157]. Розв'язати цю дилему не просто, адже вона нагадує вузол тісно переплетених переживань. Тому дослідникам конче важливо вийти за ці обмеження, так само як це зробили шістдесятники.

Окремі з них, не відкидаючи впливів щойно названих подій, акцентували увагу не стільки на самих подіях, як на процесах породжених ними, на дійсності, середовищі. Показовим є спогад В. Чорновола: «І ми десь звідти починалися. Я не хочу сказати від партійних з'їздів, просто починалися від тієї дійсності, яка постала» [29, с. 59]. Є. Сверстюк вважав, що зміни після смерті Сталіна і ХХ з'їзду мало змінили радянську дійсність, але створили умови для появи шістдесятників: «Параліч КГБ в 1953 році (арешт Берії) і викриття Сталіна в 1956 році – не зрушили стелі. Відлига не пробудила велетня, зачаклованого страхом. І тим більше не привела до тям тих бовдурів і негідників, що майстрували стелю. Вони майстрували і в відлигу, пильно наглядаючи... Але на теплій хвилі десь раптом прокинулися молоді літературні сили – і зранені стражданнями війни, м'яті колгоспно-робітничими злиднями – і раптом вдарені падінням ідола, в якого вірили!» [38, с. 24].

Важливо чітко проартикулювати: не шістдесятники створили атмосферу «відлиги», вони скористалися нею для власного утвердження в радянському суспільстві. Авторами ключових творів, які відкрили 1960-і рр. були митці старших поколінь, як-от І. Еренбург чи В. Померанцев. Аналогічно в Україні, не «шістдесятники», яких ще не було, а частина української інтелігенції старшого покоління стала основним споживачем хрущовської доповіді. Процес десталінізації суспільного життя в Україні розвивався дуже мляво, через вичікувальну позицію місцевого партійного керівництва на чолі з О. Кириченком. Лише влітку 1956 р. в пресі з'явилися викривальні статті в дусі рішень ХХ з'їзду [15, с. 15]. Одним із найактивніших десталінізаторів став А. Малишко, який «зустрів ХХ з'їзд КПРС з особливим піднесенням» [39, с. 93]. Д. Павличко згадував великий перелом, який відбувся в свідомості поета: «Здавалося б, йому, авторові циклу віршів про Й. Сталіна «Полководець» і цілої книжки, присвяченої 70-у ювілею («Дарунки вождю»), не було підстав захоплюватися розвінчанням культу особи, викриттям злочинів, що робилися з ініціативи і під наглядом «батька народів». Але ж ні! Малишко сприйняв мудрий гнівний осуд беззаконня часів культівщини як глибоко народні і свої особисті радощі. Він ніколи не був таким збудженим, таким громадськи активним, таким натхненно правдомовним, як тоді, в післяз'їздівські місяці й роки» [39, с. 93]. В цьому контексті надзвичайно цікаві виступи А. Малишка на письменницьких форумах із критикою партійного курсу. Він підняв тему голоду 1932 р. та репресій, організованих Й. Сталіним та Л. Кагановичем, та закликав до демократичних виборів секретаря ЦК [40, с. 113]. А. Малишко був не єдиний, хто почав говорити про злочини сталінізму. Серед інших критичних виступів на обговореннях тексту доповіді в творчих спілках варто назвати О. Корнійчука, В. Козаченка, Є. Кротевича, О. Шумила, Л. Вишеславського [40, с. 113].

Втім, говорити, що це покоління було особливо «вражене» не доводиться. Вони якщо не все знали, то добре розуміли. Були натяки, а стали – факти. Отож, значення доповіді для них – змога стати самими собою. Інша річ – представники середнього покоління інтелігенції, яке пройшло

через окопи радянсько-німецької війни. Показовий спогад М. Руденка: «Я прослухав цей приголомшливий документ на закритих партійних зборах Ленінградської письменницької організації... І хоча до нас уже докотилося дещо про закриту доповідь М. Хрущова, але те, що ми почули, перевершило можливості нашої психіки. Моя совість бунтувала, я не хотів вірити тому, що мені читали з трибуни зборів» [41, с. 317]. У іншому спогаді маємо продовження лінії: «Важким ударом звалився на мене 1956 рік, коли з доповіді Хрущова я дізнався про злочини Сталіна. Я відчув і себе винним за ці злочини. На мені також колись красувався блакитний кашкет. Я пишався тим, що охороняв вождя... Перевернулася моя душа, колишнім я вже бути не міг» [42, с. 230].

Сюди ж можна віднести П. Григоренка: «Та ось прошумів ХХ з'їзд. глухо прокотилася чутка про закриті засідання з'їзду. Дійшли чутки про прес-конференцію Даллеса, під час якої він цитував доповідь Хрущова на закритому засіданні з'їзду. А тут і сама доповідь дійшла до нас. Усі комуністи академії зібралися в найбільшому академічному приміщенні, у 928-й аудиторії. Уся доповідь була прослухана у мертвій мовчанці. Кінчилося читання. Лишалася та сама мертва тиша. Потім почали вставати, виходити. Розходилася багатосотенна маса, а я мав відчуття, що йду сам, пустелею» [43, с. 433].

Різна поколіннєва реакція в Україні на доповідь М. Хрущова показує її специфічний вплив на появу шістдесятників. Вона лише створила умови, визначила переважаючий дискурс, у якому українські шістдесятники отримали змогу відбутися як специфічна група української інтелігенції. На відміну від своїх російських однолітків, українські шістдесятники не вийшли з ХХ з'їзду, а увійшли в атмосферу ХХ з'їзду. Причини цього варто шукати, насамперед, у національній а не ревізійній домінівній українців. Початковий акцент доповіді М. Хрущова вів до десталінізації, яка отримала свій вираз у ревізійній пошуку «соціалізму з людським обличчям». Якщо в російському варіанті спостерігався творчий розвиток саме цієї лінії, то в українському, акцент було зроблено на перегляді національної складової. Важливим здається і те, що українське шістдесятництво у порівнянні з російським, було вужчим явищем – переважно мистецьким рухом. Націотворчий характер українського шістдесятництва робив інший дискурс важливішим для поколіннєвого єднання – спадщину «розстріляного відродження». Втім, ці дискурси не варто між собою протиставляти, бо вони тісно переплелися в історії українського шістдесятництва, створивши його неповторний код.

Список використаних джерел

1. Фюре Ф. Минуте однієї ілюзії. Комуністична ідея у ХХ столітті / Ф. Фюре. – К.: Дух і Літера, 2007. – 810 с.
2. Медведев Р. // Лурье Л., Малярова И. 1956 год. Середина века. – СПб: Нева, 2007. – С. 92–99.
3. Шаповал Ю. Незакрита доповідь Микити Хрущова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/nezakrita_dopovid_mikiti_hruschova.html.
4. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / М. Маля. – К.: Мегагайт, 2000. – 608 с.
5. Каретникова А. // Лурье Л., Малярова И. 1956 год. Середина века. – СПб: Нева, 2007. – С. 99–101.
6. Константин Галаншин // Лурье Л., Малярова И. 1956 год. Середина века. – СПб: Нева, 2007. – С. 112–115.
7. События эпохи Хрущева – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.levada.ru/2016/03/29/sobytiya-epohi-hrushheva/>
8. Серебрякова З. Вехи ХХ съезда // Горбачевские чтения. Вып. 4.: ХХ съезд и доклад Н.С. Хрущева «о культе личности» в российской истории: к 50_летию ХХ съезда КПСС. От Фултона до Мальты: как началась и закончилась холодная война / Междунар. фонд соц. экон. и политол. исслед. (Горбачев — Фонд). — М.: Горбачев—Фонд, 2006. — С. 94–98.
9. Россияне все лучше относятся к Сталину, но жить при нем не хотели бы – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.levada.ru/2016/03/25/rossiyane-vse-luchshe-otnosyatsya-k-stalinu-no-zhit-pri-nem-ne-hoteli-by/>
10. Ставлення українців до постаті Сталіна – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=606&page=2>.
11. Шубин А. Диссиденты, неформалы и свобода в СССР / А. Шубин. – М.: Вече, 2008. – 384 с.
12. Литвин В. За лаштунками ХХ з'їзду КПРС / В. Литвин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/vistupi/litvin/golos_06_02_18.html.
13. Стенограма виступів учасників «круглого столу» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – Вип. 10.: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матер. круг. столу / Відп. ред. В. Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 4–40.
14. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – Кн. 3. – К.: Темпора, 2013. – 388 с.
15. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
16. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
17. Зезина М. ХХ съезд КПСС как символ и исследовательская проблема // Горбачевские чтения. Вып. 4.: ХХ съезд и доклад Н.С. Хрущева «о культе личности» в российской истории: к 50_летию ХХ съезда КПСС. От Фултона до Мальты: как началась и закончилась холодная война / Междунар. фонд соц. экон. и политол. исслед. (Горбачев — Фонд). – М.: Горбачев—Фонд, 2006. – С. 99–105.
18. Вознесенский А. Дайте мне договорить / А. Вознесенский. – М.: Эксмо, 2010. – 384 с.
19. Евтушенко Е. Шестидесятник. Мемуарная проза / Евгений Евтушенко. – М.: АСТ: Зебра Е, 2008. – 832 с.
20. Алексеева Л. Знаешь, почему я пошел в аспирантуру? Потому что я прокурором был / Л. Алексеева // Шестидесятники / Сост. М. Барбакадзе. – М.:

Либеральная мисия, 2007. – С. 19–22. 21. Алексеева Л., Голдберг П. Поколение оттепели / Л. Алексеева, П. Голдберг. – М.: Захаров, 2006. – 432 с. 22. Виноградов И. Шестидесятники родились в день XX съезда / И. Виноградов // Шестидесятники / Сост. М. Барбакадзе. – М.: Либеральная мисия, 2007. – С. 16–18. 23. Чудакова М. Три качества не даются в одном наборе – ум, партийность и порядочность / М. Чудакова // Шестидесятники / Сост. М. Барбакадзе. – М.: Либеральная мисия, 2007. – С. 22–31. 24. Ашкерев А. О культуре XX съезда и его последствиях / А. Ашкерев – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/O-kul-te-XX-s-ezda-i-ego-posledstviyah>. 25. Дзюба І. Не окремо взятє життя / І. Дзюба. – К.: Либідь, 2013. – 760 с. 26. Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / Вступна стаття Ю.Д.Зайцева. – Львів: інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001. – 76 с. 27. Дзюба І. Пам'ять вдячності й боргу / І. Дзюба // Доброкий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 112–122. 28. Виступ Івана Світличного на вечорі пам'яті Василя Симоненка в київському медінституті в грудні 1963 р. // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. Український вісник. Випуски I–VI / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 526–530. 29. З виступу Вячеслава Чорновола на обговоренні його творів, висунутих на здобуття шевченківської премії (лютий 1996 р.). // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 2. / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 58–67. 30. Танюк Л. Сяйливий дух доби / Л. Танюк // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 2. / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 24–57. 31. У моєму житті було так багато добра... Розмова з Михайлиною Коцюбинською // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 153–184. 32. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга перша (1955–1965) / Б. Горинь. – К.: Пульсари, 2006. – 348 с. 33. Лісовий Василь Семенович. Спогади. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1281364212>. 34. Різників Олекса Сергійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1135181667>. 35. Ми вибирали життя. Розмова з Євгеном Сверстюком // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 33–90. 36. Мороз В. Серед снігів // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. Український вісник. Випуски I–VI / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 673–698. 37. Ніколаєць Ю. Рішення XX з'їзду КПРС в оцінці вітчизняних науковців / Ю. Ніколаєць // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 36. статей. – Вип.: 10.: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матер. круг. столу / Відп. ред. В. Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 145–163. 38. Сверстюк Є. Блудні сини України / Євген Сверстюк. – К.: Знання, 1993. – 256 с. 39. Павличко Д. Спогади / Дмитро Павличко. – Т.1. – К.: Ярославів Вал, 2015. – 488 с. 40. Бажан О. ХХ з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України / О. Бажан // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 36. статей. – Вип.: 10.: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матер. круг. столу / Відп. ред. В. Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 112–117. 41. Руденко М. «Найбільше диво – життя». Спогади / Микола Руденко. – К.: Кліо, 2013. – 696 с. 42. Руденко М.Д. Енергія прогресу: Нариси з фізичної економії / Микола Руденко. – К.: Молодь, 1998. – 528 с. 43. Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті, матеріали / Упоряд. та передм. О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2008. – 832 с.

Ярослав Сэко

XX СЪЕЗД КПСС И ПОЯВЛЕНИЕ ШЕСТИДЕСЯТНИКОВ

В статье дана историческая оценка доклада Н. Хрущева на XX съезде КПСС, проанализированы его общественный резонанс и влияние на формирование поколенческого сознания шестидесятников. Выдвинута гипотеза о разном влиянии идей доклада на украинских и российских шестидесятников.

Ключевые слова: XX съезд КПСС, доклад Н. Хрущева, шестидесятники, поколение, сознание.

Yaroslav Seko

TWENTIETH PARTY CONGRESS AND THE EMERGENCE SIXTIES

The article given historical assessment report N. Khrushchev at the Twentieth Party Congress, analyzed its publicity and influence on the formation of generational consciousness sixties. A hypothesis about the impact of different ideas on environmental reports Ukrainian and Russian sixties.

Key words: Twentieth Party Congress, N. Khrushchev report, the sixties, generation, consciousness.

УДК 94(100):327.39(=411.16):314.151 «197»

Наталія Данилів

ВИНИКНЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ «НЕШИРА» (1970-ТІ РР.)

У статті розглядаються передумови зародження і розвиток «нешира» – виїзд за ізраїльськими візами в країни Західної Європи та Північної Америки. На підставі документів і спогадів сучасників висвітлено появу, піднесення та важливість руху «за вільний вибір». Проаналізовано ряд дискусійних моментів, які проявлялися у політиці США, СРСР та Ізраїлю з приводу цього питання.

Ключові слова: «нешира», «ношрим», репатріант, рух за «вільний вибір», СРСР.

Починаючи з 1971 р., частина єврейських репатріантів з СРСР, скориставшись ізраїльськими візами, розпочала змінювати свій маршрут на півдорозі і направлятися в західні країни, передусім у США. Тих, хто обирав успішний та розвинений Захід називали «ношрим», що в перекладі з іврити означає «відступники», а саме явище – «нешира». Спочатку таких сімей було лише декілька, однак, їх кількість почала швидко зростати і в 1976 р. зрівнялася з «олім», тобто з тими євреями, хто повертався до Ізраїлю. У подальшому «ношира» переросла у значно масштабніші рамки і навіть переважала в еміграційному потоці. Це явище спровокувало гострі розбіжності не тільки серед ізраїльської спільноти, але й між урядом США та СРСР, кожен з яких переслідував свої власні інтереси.

Ця проблема частково вивчена ізраїльськими та американськими дослідниками. Ф. Лазін [1–4] та С. Голд [5] у своїх дослідженнях описують процес боротьби радянських євреїв спершу за виїзд з СРСР, а згодом – за надання їм права обирати країну за «власним вибором» для подальшого проживання. С. Голд [5] та Г. Баєр [6] акцентують увагу на організаціях, котрі сприяли допомогою єврейським біженцям в Австрії, Італії та США. Праця Ю. Кошаровського [7] унікальна тим, що у ній розміщено інтерв'ю емігрантів з різними поглядами, які є важливі для відтворення цілісної картини «нешира». Крім того, у статті використовуються матеріали документів [8], офіційних заяв [9–10] та мемуари [11] учасників тих подій.

Мета статті – охарактеризувати виникнення та подальший розвиток еміграційної лихоманки радянських євреїв до США. Завдання дослідження: проаналізувати особливості політичної конфронтації між СРСР, США та Ізраїлем з приводу перетворення єврейської репатріації у еміграційний процес на «власний вибір».

Вперше офіційна позиція СРСР щодо питання єврейської еміграції висловлена заступником міністра закордонних справ СРСР Андрієм Громико на пленарному засіданні Другої сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1947 р. Він заявив, що: «Єврейське населення Радянського Союзу не проявляє інтересу повернутися на свою історичну Батьківщину» [3]. Єврейська спільнота у той період дійсно не мала бажання емігрувати до Палестини – де, проживала значна кількість арабського населення. Зрештою, після проголошення незалежності держави Ізраїль у 1948 р., в Радянському Союзі з'явилася перших шість заявників, котрі подали документи для отримання візи. Дозвіл отримали тільки двоє осіб під приводом возз'єднання сімей. Проте, у наступному десятилітті виникла чергова напруженість у відносинах між Ізраїлем і СРСР [4]. Суецький конфлікт 1956 р. практично зупинив і без того нечисленну еміграцію, а арабо-ізраїльська війна 1967 р. спровокувала розрив дипломатичних відносин між двома країнами. Ситуація була доволі напружена аж до виступу члена Політбюро ЦК КПРС Олексія Косигіна в Парижі у 1968 р., де він заявив про: «Готовність СРСР дозволити возз'єднання сімей». У 1969 р. ці слова були підкріплені офіційним документом про «квоту на виїзд» [11].

Фактично, незважаючи на визначені квоти, партійна номенклатура не допускала загальної еміграції. Територію Радянського Союзу могли залишати представники лише декількох етнічних меншин: євреї, німці, вірмени [6, р. 142]. Ці національності мали можливість отримати дозвіл на виїзд лише у рамках репатріації, тобто повернення на свою історичну Батьківщину, за умови, що там проживають їх родичі. Це була своєрідна ширма, якою представники влади часто користувалися: «Соціалістичний лад всіх влаштовує, але деякі сім'ї, які в силу історичних обставин були роз'єдані, хочуть возз'єднатись. Ми не можемо цьому перечити» [7].

Насправді, еміграційний процес відбувався абияк, навіть, попри визначені квоти. Кількість дозволених заяв зростала чи зменшувалась в залежності від зацікавлення СРСР в розрядці світової напруги або частіше, у переслідуванні своїх економічних інтересів. Тоді як число радянських євреїв, котрі бажали виїхати до Ізраїлю, щоразу збільшувалось незважаючи на всі

труднощі, що виникали. Всім, хто, прагнув отримати візу на виїзд потрібно було зібрати значну кількість паперів, найнеобхідніші з яких: документи, що посвідчують особу; характеристику з роботи; виклик родичів з Ізраїлю [11]. Крім цього, заявник мав заплатити. Зокрема, станом на 1970 – ті рр. оплата складалася з двох частин: 400 крб. – за відмову від радянського громадянства та 500 крб. – за переселення до капіталістичної країни. Для прикладу, інженер (одна з найпрестижніших професій) отримував місячну зарплатню у розмірі 110 крб. [12, с. 166].

Вище йшлося про те, що між СРСР та Ізраїлем після Шестиденної війни були розірвані всі дипломатичні зв'язки, припинено будь-який транспортний зв'язок. Тому, радянських євреїв, котрим поталанило отримати візу, направляли до Австрії, а вже звідти – чартерним рейсом до Ізраїлю [7]. Всі, хто прибував до Відня, отримували обов'язкову допомогу, яка надавалася спеціальною організацією American Jewish Joint Distribution Committee (JDC), більш відоміша як «Джойнт». Цей комітет був створений для допомоги євреям, що постраждали від війни, ще у 1914 р. у м. Нью-Йорк, пізніше переформований, як тільки виникла потреба підтримувати єврейських біженців з СРСР [2]. Отож, після реєстрації їх розселяли у спеціально підготовлений для цього будинок чи готель. Була надана також і грошова допомога. Упродовж десяти днів кожна особа щодня отримувала 60 австрійських шилінгів на готель, та 35 – на буденні потреби [8]. Зазвичай, на другий чи третій день усіх емігрантів перевозили у комфортабельних автобусах до міжнародного аеропорту у Відні, а там на них вже чекав літак Ізраїльської національної авіалінії (EIAI). Врешті, після довготривалого процесу підготовки, який міг тривати навіть роками, радянські євреї опинялися вдома [13].

Здавалося, що ніяких проблем виникнути уже не може, адже вся система розміщення та транспортування була максимально налагоджена. Між 1968–1971 рр. – всі радянські євреї, котрі залишали межі СРСР емігрували виключно до Ізраїлю, адже це передбачало попереднє отримання ізраїльської візи [8]. Проте, у 1971 р. сформувалася непередбачувана ситуація, яка, у подальшому спровокувала глибинні та суперечливі зміни у ході єврейської еміграції. Колишній керівник «Бюро із зв'язків» (інші назви цієї організації: «Лішкат-а-кешер», «Лішка», «Натів») Яків Кедмі вважає, що: «вся ця історія, яка розпочалась у 1971 р., згодом переросла у нове явище «Нешира». Один із важливих американських спонсорів «Сохнута» – єврейської агенції для Ізраїля, звернувся до працівників цієї організації з проханням допомогти переправити його родичів з СРСР напряму у Штати. А ті, в свою чергу, звернулися до нас в Лішку. Порадившись, лішковці не побачили в цьому проблеми: чому б не посприяти у допомозі хорошій людині» [7].

У подальшому, цей прецедент започаткував процес, за яким щоразу більше і більше радянських євреїв обирали для свого проживання будь-яку іншу країну, крім Ізраїлю. Між 1971–1973 рр., це були поодинокі випадки, проте, на межі 1975–1976 рр. частка, тих, хто не хотів повертатися до Ізраїлю різко зросла і перевищила число тих радянських євреїв, котрі направлялися на свою історичну Батьківщину [2].

Подія, що, фактично, спровокувала ці передумови трапилася у 1973 р. Після війни Судного дня Ізраїль став менш привабливим місцем для проживання. Тому, кількість бажаючих виїхати до країни, де є ймовірність виникнення війни в будь-який момент, зменшувалася [5, р. 11]. Крім того, між радянськими євреями та євреями, котрі проживали на території США чи Ізраїлю існував тісний комунікаційний зв'язок у вигляді листування. Повідомлення з Ізраїлю в основному мали песимістичний характер, тоді як з США – відчувалося віянням нових можливостей і грандіозних перспектив [2]. Заявника також приваблювали і інші, не менш важливі моменти: уряд США міг похвалитися високим рівнем національної безпеки; відсутність обов'язкової військової служби; значно ширші економічні можливості. Більшість респондентів відповідали, що вони звикли бути частиною великої нації, тому процес адаптації швидше за все відбувся б у світському і плюралістичному світі, тобто у США, ніж – у ортодоксальному Ізраїлю [5, р. 23].

Реакція, з приводу цього питання була миттєвою. У тому ж 1976 р. у Єрусаламі відбулася конференція, де прем'єр-міністр Голда Меєр виступила з твердженням про те, що ізраїльський уряд має змінити свою політику щодо можливих репатріантів. «Контакти північно-американських і європейських активістів з «відмовниками» часто схиляють останніх вибирати західні країни. Ізраїль замість того, щоб мовчати має бути більш інформативний» [7].

Попри всі ці заяви, реальності були дещо інші: перетнувши кордон СРСР, євреї потрапляли у зовсім інший світ. В таких умовах корпоративні зацікавлення часто ставились вище національних. З цієї причини, кількість «нош рим» (з єврейської – «відступник») щоразу збільшувалася [7]. Зрештою, це явище не припинялося навіть тоді, коли влада Ізраїлю почала наводити переконливі аргументи про те, що на своїй історичній Батьківщині їм буде легше адаптуватися, тоді як у США вони будуть швидко асимільовані. Потік емігрантів не збільшився навіть на заклики ізраїльтян, що молодій державі потрібні нові висококваліфіковані і добре освічені представники, котрі б могли зробити важливий вклад в демографічний та економічний розвиток Ізраїлю [2].

Не всі єврейські лідери підтримували подібну політику Ізраїлю, ставлення до «нешири» так само викликало різні дискусії. Дехто вважав, що демонстративне недотримання процедури переселення може нашкодити алії та всім тим, хто ще залишився у межах СРСР. Адже, вся документація була чітко підготовлена для виїзду до Ізраїлю: виклик приходив з Ізраїлю, документи подані на виїзд в Ізраїль, виїзна віза видана в Ізраїль, а репатріант, насмілювався порушувати ці всі правила напівдорозі, виїжджаючи до США [7].

Лідери сіоністського руху неабияк перейнялися цією проблемою. Приміром, ізраїльські представники Інід Вертман та Кані Шмуклер після відвідин СРСР у 1976 р. заявили, що Ізраїль не може боротись зі значно прогресивнішими США, навіть у питаннях прийому новоприбулих, проте: «США спокійно можуть обійтися без євреїв, а Ізраїлю вони необхідні, тому нам потрібно змінити баланс підтримки і всю атмосферу навколо алії» – йшлося у звіті після моніторингу ситуації у СРСР [7].

У 1976 р. вийшли декілька листів-закликів, у котрих автори, так звані «в'язні Сиону», закликали ізраїльський народ відмовитися у фінансуванні тих, хто шукав для себе «комфортне і тепле містечко». «По суті, це відбувалася крадіжка ізраїльських грошей. Якщо хтось вирішував змінити пункт свого призначення, то нехай робить це за свій власний рахунок» – вважали Юліан Кошаровський, Володимир Лазаріс, Нафталій Френкель та інші [7]. Найбільш радикальні сіоністи: Борис Левітас, Діна Бейліна, Анатолій Щаранський вважали це зрадою: «Така поведінка не є виправданою, фактично це називається паразитичним способом життя» [10]. Так само гостро висловлювався з цього приводу Стюарт Вертмен – президент американської організації Союзу Рад у справах радянських євреїв (Union of Councils for Soviet Jewry). За його спостереженнями: «більшість тих, хто прибував до США були надто стурбовані тим, щоб якомога швидше стати американцем. Для цього вони вивчали мову, шукали хорошу роботу – і це все, щоб якнайкраще влаштувати своє життя і зникнути» [7].

У 1976 р. в Ізраїлю було проведено всенародне опитування з приводу того, як ставитися до «нешири». Результати виявилися дещо непередбачуваними: 46 % респондентів відповіли, що кожен має право на власний вибір, інші – 43 % критично засудили всіх тих, хто обирав США, решта 11 % не змогли дати чіткої відповіді [2]. Значна частина позитивних відповідей свідчила про те, що ізраїльтяни відносяться лояльно до всіх тих, хто відмовився повертатися на свою Батьківщину, і не бажають їх засуджувати. Попри всі критичні зауваження сіоністських представників, рацію мали і ті, що «твердо вирішили так чи інакше виїхати на Захід» [11], обґрунтовано посилаючись на текст Декларації прав людини 1948 р. Адже у 13 статті цього документа чітко зазначалось, що «Кожен має право покинути свою країну чи будь-яку іншу, де він на цей момент проживає; Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання за своїм власним бажанням» [6, р. 144]. Зрештою, частина активістів, серед яких були і лідери алії, погодилися з тим, що «свобода вибору має стояти вище сіоністської ідеології». Олександр Лернер рішуче заявив, що це «особиста справа кожного». Були і ті, хто стверджував, що користь країні можна приносити, і не проживаючи в ній. Достатньо того, щоб закордоном регулярно брати участь у благодійних акціях на користь Ізраїлю, вкладати гроші у промисловість, відвідувати країну як турист.

Ці події стали своєрідним інструментом у боротьбі проти комунізму і для світового товариства. Зокрема, представникам Конгресу у США з антикомуністичними та антирадянськими поглядами при умовах Холодної війни, було вигідно підтримувати біженців з СРСР, значна кількість котрих, власне, підтверджувала нелюдські умови життя. [1]. До речі, євреї Радянського Союзу абсолютно точно підпадали під визначення категорії біженця: будь-яка особа, котра залишаючи своє попереднє місце проживання (країну) вже не може, або не хоче повернутися через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства [2].

Радянська влада у єврейській еміграції типу «нешира» теж знайшла свої вигоди: «у цій ситуації не могло йтися про єврейське національне відродження, національний рух чи повернення на свою історичну батьківщину, насправді це можна було назвати хіба що «виїздом по ізраїльському каналу» [7]. Ірвінг Грінберг вважає, що візи навмисно видавали тільки тим заявникам, котрі вже попередньо для себе вирішили не повертатися до Ізраїлю, висвітлюючи весь сіоністський рух як шахрайство. З іншої сторони, для партійної номенклатури було навіть зручніше відпускати євреїв «до Ізраїлю», інакше б могли збунтуватися дисиденти чи інші верстви населення» [14, р. 17].

Ізраїльський прем'єр-міністр Іцхак Рабін, з метою уникнення провокативних нюансів у 1976 р. призначив «Комітет з восьми» («The Committee of Eight»), який упродовж 90 днів мав розробити рекомендації з приводу еміграції радянських євреїв до США. Незважаючи на гострі дискусії, всі представники таки дійшли до консенсусу у найважливіших питаннях: 1) боротьба, за максимально число емігрантів з СРСР, ні в якому разі не мала припинятися; 2) усі повинні поважати вільний

вибір країни, на той момент ця часто вживана фраза перетворилося вже у гасло: «freedom of choice»; 3) все ж, зловживання ізраїльськими візами мали припинитися: якщо радянські євреї воліли виїхати в іншу країну, то вони повинні були звернутися напряму, з проханням отримати візу у ту чи іншу країну; 4) радянські євреї, котрі все ж таки обрали курс на Ізраїль, мали бути гідно профінансовані, одразу ж після прибуття; 5) будь-яка інша допомога мала завершитися на тому етапі, коли особа у Відні раптово змінювала свій курс на користь США [14, р. 15].

Загалом, біженцями, котрі прибували у Відень, опікувався представник «Сохнута» (Єврейське агентство для Ізраїлю), а усіх тих, хто не мав наміру повертатися в Ізраїль, передавали організації ХІАС [1]. У кулуарних розмовах лунали пропозиції щодо закриття організації ХІАС (Hebrew Immigrant Aid Society). Це представництво було засноване ще у 1881 р. у м. Нью-Йорк, для допомоги євреям, котрі виїжджали з царської Росії. У наступні роки ХІАС продовжував діяти як міжнародне агентство у наданні допомоги усім єврейським емігрантам [15].

Усі, хто потрапляв у підпорядкування ХІАС, у першу чергу, отримували допомогу інформативного характеру. Для прикладу, визначальним повідомленням було те, що коло країн, котрі приймають євреїв є обмежене США, Канадою, Австралією, Новою Зеландією та Південною Африкою. Проте, насправді фраза, яку постійно всі повторювали: «Європа не бере», була хибною. Сполученим Штатам перевагу надавали більшість, тоді як у Європі залишалися хіба що одиниці, зокрема ті, які вже мали тут якісь попередні зв'язки – вважав Василій Бетакі, котрий, покинувши територію СРСР, з 1973 р. проживав у Франції [11]. Наступний крок ХІАСу – було переправлення усіх єврейських біженців до Італії, тому що американське посольство у Відні не було пристосоване до такого роду завдань. В той час, як Італія ще з Другої світової війни залишалася перевалочним пунктом для євреїв Східної Європи [7]. Незважаючи на тиск та погрози про закриття з боку ізраїльської влади, ХІАС продовжував проводити свою традиційну політику, не відмовляючись від того, щоб посприяти збільшенню потоку таких емігрантів саме до Ізраїлю [16].

Лідери країни, яка щоразу більше ставала популярніша для радянських євреїв, теж мали свої погляди з приводу цього питання. Адміністрація США працювала за 4-ма категоріями: 1) The Open Door – всі біженці з СРСР можуть попросити притулку у США, незважаючи на присутність сімейних вуз або іншої кваліфікації; 2) Freedom of Choice – кожна особа має право на вільний вибір пункту призначення, незважаючи на пропозицію залишити СРСР, перебравшись виключно до Ізраїлю; 3) Care and Maintenance – усі біженці, перебуваючи в Італії, мають бути забезпечені всім необхідним до того часу, поки не відбудеться вирішення всіх нагальних питань; 4) Virtual presumptive – віртуальний статус біженця, для всіх тих, кому було винесене несправедливе судові рішення в Італії [6, р. 150].

Після прибуття біженців до США, їм продовжували надавати найнеобхіднішу допомогу. Кожна особа мала бути забезпечена житлом, їжею, одягом упродовж певного періоду часу [5, р. 45]. У 1980 р. федеральною допомогою США було затверджено законопроект The Refugee Act, в якому йшлося про сприяння самодостатності усіх біженців. Цей акт чітко розподіляв функції усіх державних та приватних організацій у наданні такої допомоги [9].

Незважаючи на довготривалі дискусії та суперечки з приводу того, куди мають виїжджати радянські євреї, найважливішою проблемою залишалася зовсім інша. Не всі отримували шанс покинути СРСР, навіть якщо мали закордонних родичів. Це була своєрідна та небезпечна гра під час якої заявник втрачав роботу, значну суму грошей та свою ідентичність. Для когось, ця ризикована мета, могла закінчитись через рік, а дехто міг чекати десятиліттями: «Я виїхав з СРСР першим. Олександра, котра була ще підлітком залишилася. А до США вона вже приїхала з чоловіком та дитиною» – згадує Олександр Раховський [17].

З цього приводу перейнявся і новий прем'єр-міністр Ізраїлю Менехем Бегін, котрий був значно лояльніший у політиці до «нешири», ніж його попередники. На його думку, ця національна дилема має потребувати більше часу для вирішення: «зараз ми всі повинні об'єднатися для того, щоб допомогти нашим співвітчизникам вибратися з залізних лещат СРСР» [18, р. 170].

Лея Славіна трактує ці ліберальні зміни, тільки тим, що ізраїльська влада не хотіла бути схожою на свого сусіда, проти якого вона боролася: «Не бути другим СРСР». Попри всі спроби бути якомога лояльнішим, питання про «неширу» знову було підняте на Третій міжнародній конференції щодо радянських євреїв, яка проходила у Єрусалимі, у 1983 р. Проявляючи своє звичне обурення, представники влади навели демонстративну статистику: починаючи з 1973 р. з кожної групи, яка відправлялася до Австрії у складі 10–20 осіб, до Ізраїлю поверталися лише двоє-троє [7].

За період з 1967–1988 рр. з СРСР загальною кількістю виїхало 298600 тис. євреїв. З них – 168606 тис. – репатріювалися до Ізраїлю, решта 130 тис. – емігрувала до інших країн, найчастіше до США. Перша група емігрантів (1967–1975/76 рр.), яка, в основному виїжджала, з країн Балтики, Молдавії та Грузії, очевидно, мала більш сильнішу єврейську ідентичність, тому надавала перевагу сіоністському Ізраїлю [7]. Друга група емігрантів (1975/1976 – 1985 рр.) – з решти частини

Радянського Союзу були більш асимільовані, попри те – більш вмотивовані ідеєю будь-якими способами покинути СРСР. І слово «покинути» в їх випадку було більш пріоритетніше, ніж слово «повернутися» (до Ізраїлю) [14, р. 21].

Отже, на межі 1975–1976 рр. в Радянському Союзі сформувалася друга група єврейських емігрантів, котрі під приводом репатріації, виїжджали до Австрії, звідки мали бути направлені до Ізраїлю. Проте, на місці, більшість заявників раптово змінювали свою думку на користь США. Звісно, що Ізраїль обурювала така ситуація, тому представники влади разом з прем'єр-міністром почали вимагати повернення радянських євреїв на свою історичну Батьківщину. Це, у свою чергу, спровокувало утворення руху «За вільний вибір», в основному започаткований американськими євреями, котрі намагалися поповнити лави своєї діаспори припливом нових сил. У будь-якому випадку, кожна з країн, так само як і біженці, переслідували свої інтереси. Таким чином, перший потік біженців радянських євреїв, завульований баченням романтичних візій, повертався до Ізраїлю. Тоді, як у другій хвилі – їхні погляди стали більш прагматичніші, здебільшого цілеспрямовані для свого особистого розвитку.

Список використаних джерел

1. Fred A. Lazin. Jewish influence in American Foreign Policy: American Jewry, Israel and the Issue of Soviet Jewry, 1968 – 1989, 2011 [Електронний ресурс] / A. Lazin Fred // The Lawyer Quarterly. – Режим доступу: <http://www.ilaw.cas.cz/tlq/index.php/tlq/article/view/14>.
2. Fred A. Lazin. Refugee Resettlement and «Freedom of Choice»: The Case of Soviet Jewry, 2005 [Електронний ресурс] / A. Lazin Fred // Center for Immigration Studies. – Режим доступу: <http://cis.org/RefugeeResettlement-SovietJewry>.
3. Fred A. Lazin. Utilization of an NGO by a Foreign Government to Influence US Foreign Policy, 2012 [Електронний ресурс] / A. Lazin Fred // International Political Science Association. – Режим доступу: http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_13431.pdf.
4. Fred A. Lazin. «We Are Not One»: American Jews, Israel, and the Struggle for Soviet Jewry, 2009 [Електронний ресурс] / A. Lazin Fred // Belin Lecture Series in American Jewish Affairs. – Режим доступу: <http://hdl.handle.net/2027/spo.13469761.0016.001>.
5. Steven J. Gold. American Jewish Year Book: Soviet Jews in the United States / J. Gold Steven. – New York: American Jewish Committee, 2008. – 57 p.
6. Gregg A. Beyer. The Evolving United States response to Soviet Jewish Emigration. Journal of Palestine Studies / A. Beyer Gregg. – Vol. 21. № 1. – University of California Press, 1991. – P. 139–156.
7. Кошаровский Ю. Мы снова евреи. Очерки по истории сионистского движения в Советском Союзе [Електронний ресурс] / Ю. Кошаровский // Сайт Юлиа Кошаровского. – Режим доступу: <http://kosharovsky.com/>
8. Фрюглинг П. Пражская весна и международный кризис 1968 года: Доклад президента Центрального Британского Фонда о помощи и содействии евреям о положении чехословацких евреев в Австрии / П. Фрюглинг. – Келн: Верлаг Келн, 2008. – Документ № 184.
9. Soviet Refugees: Issues Affecting Domestic Resettlements. Report to the Honorable Charles E. Grassley, U. S. Senate, June 1990 [Електронний ресурс] // Government Accountability Office. – Режим доступу: <http://www.gao.gov/assets/80/77838.pdf>.
10. The Letter of the Jewish Community, September, 1976 [Електронний ресурс] // American Jewish Joint Distribution Committee. – Режим доступу: <http://www.jdc.org/>
11. Бетаки В. Мемуары: Снова Казанова [Електронний ресурс] / В. Бетаки. – Режим доступу: <http://bolvan.ph.utexas.edu/~vadim/betaki/main.html>.
12. Караванский С. Об эмиграции евреев из СССР / С. Караванский // ДIALOG. – Єрусалим, 1985. – С. 166–167.
13. Recent Soviet Emigration to Israel, 1972 [Електронний ресурс] // American Jewish Joint Distribution Committee. – Режим доступу: <http://www.jdc.org/>
14. Greenberg I. Crossroads at Vienna: Olim and Noshrim. Response: A Contemporary Jewish Review / I. Greenberg. – Vol. 10. – Stanford: Publisher, 1976. – P. 11–23.
15. History [Електронний ресурс] // HIAS. – Режим доступу: <http://www.hias.org/>
16. William G. Blair. HIAS Quits Israeli Plan For Settling Soviet Jews, May 7, 1982 [Електронний ресурс] / G. Blair William // The New York Times. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/1982/05/07/world/hias-quits-israeli-plan-for-settling-soviet-jews.html>.
17. Brenner M. Home for the Holidays, October 12, 1981 [Електронний ресурс] / M. Brenner // New York Magazine. – Режим доступу: <https://books.google.com.ua/>
18. Jonathan D. Sarna. Jewish Emigration from USSR: Review. Israel Studies / J. D. Sarna. – Vol. II. № 3. – Brandeis University, 2005. – P. 168–173.

Наталія Данилів

ВОЗНИКНОВЕННЯ І ОСОБЕННОСТИ ЄВРЕЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ «НЭШИРА» (1970-Е ГГ.)

В статті розглядаються передумови зародження і розвитку «нешира» – виїзд по ізраїльським візам в країни Західної Європи і Північної Америки. На основі документів і спогадів сучасників представлено виникнення, підйом і важливість руху «за вільний вибір». Проаналізовано ряд дискусійних моментів, які проявлялись в політиці США, СРСР і Ізраїлю по цьому вопросу.

Ключові слова: «нешира», «ношир», репатріант, рух за «вільний вибір», СРСР.

Nataliia Danyliv

APPEARANCE AND FEATURES JEWISH EMIGRATION «NESHYRA» (1970 S)

The article considered the emergence and development of preconditions «neshyra» – exit by Israeli visas in Western Europe and North America. Based on documents and memoirs of contemporaries highlights the emergence, the rise and importance of the movement «Freedom of choice». Analyzed a number of discussion points that were shown in the policy of the United States, Soviet Union and Israel on this issue.

Key words: «neshyra», «noshrym», repatriate, the movement «freedom of choice», USSR.

УДК 94(477): 371.2(045)

Людмила Божук

**УКРАЇНСЬКІ ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ В ЗАРУБІЖЖІ
ЯК СПОСІБ ТОЛЕРУВАННЯ В КРАЇНАХ ПРОЖИВАННЯ**

У статті проаналізовано діяльність українських освітніх закладів в зарубіжжї як спосіб толерування української спільноти в країнах проживання. Розглянуто проблему толерування українознавчої освіти за межами України як певну категорію відносин сутність якої полягає у співдії, співіснуванні українознавчих закладів освіти, їх сприйняття громадськістю, місцевими і центральними органами влади та увіходження до вже існуючих освітніх систем. Охарактеризовано науково-освітню взаємодію закордонних українців з науковими та освітніми установами в країнах проживання як важливу передумову входження української спільноти до світового співтовариства.

Ключові слова: українське зарубіжжя, українознавча освіта, міжкультурна комунікація, толерантність, закордонні українці.

В сучасних умовах поглиблення процесів глобалізації, активізації міжетнічної та міжкультурної взаємодії виникає потреба наукової розробки широкого кола проблем, що вимагають комплексного дослідження. Зокрема, це стосується й проблеми науково-освітньої взаємодії закордонних українців з науковими та освітніми установами в країнах проживання українських громад як однієї з вагомих передумов входження до світового співтовариства, взаєморозуміння й загальнолюдського поступу.

Проблема толерантності є досить актуальною у сучасному світі з його національним, політичним і релігійним різноманіттям. Відтак, на думку багатьох дослідників, цілком зрозумілим є те, що толерантність стає одним із головних концептів у сучасній комунікативній філософії К. Апеля, П. Рікера, Ю. Хабермаса, М. Хайдеггера, К. Ясперса та ін. [1–3]. Представники комунікативного підходу у філософії вважають, що комунікація є універсальною умовою існування людини, а відтак толерантні стосунки сприяють узгодженій діяльності соціальних суб'єктів, стають запорукою свободи особистості.

В українській науковій думці дослідження, присвячені вивченню окремих аспектів толерантності, зокрема, проблемі формування толерантної особистості, знаходимо у В. Андрущенко, Є. Бистрицького, В. Кременя, В. Лекторського, а також у О. Тягла, О. Гриви та інших.

Толерантність спрямована на пошук консенсусу не лише у сфері міжнародних відносин, ділових стосунків, але й, передовсім, в особистому житті. Толерантність є результатом взаємодії різних культур, релігій, державних та етнічних утворень. Відтак цілком справедливим, на нашу думку, є твердження американського психолога А. Маслоу, який, характеризуючи релігійну толерантність, зазначає, що «кращий спосіб розуміння буття іншої людини, або принаймні, спосіб необхідний при формулюванні деяких припущень, полягає в тому, щоб опинитися в її світогляді і стати здатним побачити світ її очима» [4].

Можна загалом погодитись з висновками українського дослідника Є. Бистрицького про те, що в сучасних умовах толерантність означає можливість знаходження в ситуації паралельного існування з усім інакшим без насильницького уподібнення або ототожнення [5, с. 88]. Саме у контексті пошуку нових цінностей в процесі узгодження певних суспільних потреб чи особистого зацікавлення, виникає потреба терпимого ставлення до позиції кожної із сторін.

Дослідження різноманітних аспектів життєдіяльності української діаспори показало, що у взаєминах української спільноти з іншими етносами у країнах проживання чи перебування проявлявся передовсім міжетнічний тип толерантності – терпимість до будь-яких проявів іншоетнічного менталітету (у поведінці, способі життя, характері, висловлюваннях тощо [6]. Адже, як зазначає Б. Слющинський, кожна етнічна група завдяки певним нормам, цінностям ідеалам

«формує свій особливий соціум, свою форму спілкування, свої морально-етичні засади суспільного життя, у тому числі типи мислення, ціннісні орієнтації, що спираються на притаманне кожному етносу самобутнє світосприйняття» [7, с. 233].

Таким чином, у міркуваннях про міжкультурну комунікацію, а отже – й проблему збереження національної ідентичності в умовах проживання в іншоетнічному середовищі, постає певне проблемне поле, в якому можемо виокремити й освітній чинник. Своєрідність освітнього чинника, на нашу думку, полягає не лише у вирішенні завдань «соціалізації», «інкультурації» й відповідно, самоусвідомленні людини в певній національній культурі, але й у спілкуванні з іншими культурними світами. Освітні комунікації в країнах проживання української діаспори з моменту появи перших українознавчих закладів освіти і до сьогодні є виявним прикладом толерування української спільноти в іншоетнічному середовищі.

Метою даного дослідження є вивчення та всебічний аналіз практики толерування освіти українського зарубіжжя в країнах проживання українців. Толерування українознавчої освіти за межами України ми розглядаємо як певну категорію відносин сутність якої полягає у співдії, співіснуванні українознавчих закладів освіти, їх сприйняття громадськістю, місцевими і центральними органами влади та входження до вже існуючих освітніх систем [8, с. 8].

Серед важливих чинників у творенні українських освітніх та наукових інституцій у межах іншого національного простору була цілеспрямована робота самих українців, їхнє бажання через освіту досягти успіху з одного боку, а з іншого – не втратити зв'язків з батьківською землею, оскільки еміграція перших хвиль жила надією на неминуче повернення в Україну. Відтак, посилена увага приділялася створенню та функціонуванню українських (національних за змістом) науково-освітніх та культурних осередків.

Для українських емігрантів, що опинилися в іншомовному оточенні, рідномовне шкільництво ставало вирішальним чинником консолідації громади. При цьому українці не залишалися у своїх поселеннях ізольованими, а намагалися, вивчаючи довкілля, знаходити у ньому своє місце – рівноправне з іншими народами. Підтвердженням можуть слугувати основні завдання українського шкільництва в Канаді, окреслені одним з його організаторів: «Будем пригортати наших людей до просвіти, щоб пізнавали себе, щоб ми мали силу серед інших народів у Канаді, а для дітей будем старатись, щоб училися й письма свого, й історії нашої» [9, с. 78].

Українська громадськість, передовсім її передовий загін в особі науково-освітніх, культурних діячів усвідомлювала, що першим кроком до налагодження власного емігрантського життя стане організаційне об'єднання. Наступним – «увіходження в зносини з своїми колегами» в країнах поселення, співпраця з міжнародними науковими інституціями, світовими «огнищами науки» й культури з метою «широкого використання» їх для розвитку української науки і «для цілої справи української» [10, с. 202–203].

Діяльність українських наукових та освітніх закладів як вищої так і середньої ланки на еміграції мала всеукраїнське значення, оскільки забезпечувала реалізацію завдань, які не могли бути вирішені на українських землях. Насамперед, це представлення світові здобутків української культури, яке здійснювалося через безпосередні контакти з європейськими науково-освітніми та культурними осередками, що, в свою чергу, сприяло піднесенню української освіти та науки до західноєвропейського рівня. Водночас, тим самим здійснювалося інституційне відстоювання права українців на утвердження в світовому освітньому та науковому просторі. Інший, не менш важливий аспект діяльності українських наукових та освітніх інституцій на еміграції – підготовка та виховання нових кадрів інтелектуальних працівників, які, як на чужині, так і в ріднім краю, розвивали б українську науку, освіту, інженерно-технічну думку та мистецтво, поповнюючи тим самим культурні надбутки українського народу.

Крім того, слушним, на нашу думку, є твердження В. Піскун про те, що освіта (шкільна і вузівська) стала ще й своєрідним інструментом, який використовувався еміграцією як для збереження «свого українського простору», так і для здобуття можливості виходу поза межі ізоляції й самоізоляції з метою «подальшої інтеграції в суспільства країн проживання, отримання прав на працю» [11, с. 189].

Варто відзначити, що незалежно від часу, віддаленості від України та умов проживання за межами матірньої землі, українці прагнули до збереження рідної мови і культури, а відтак – етнічної самобутності. Проте організаційного оформлення таке прагнення набувало лише в періоди відносно лояльної політики держави стосовно національних меншин. Послаблення національного гніту сприяло похваленню, передовсім, культурно-просвітницької діяльності національних громад, що виявилось у створенні нових організаційних форм і намаганні задовольнити бодай елементарні права на рідну школу, пресу, громадські об'єднання. Тобто, мало місце набуття відмінного від поселень у західному світі організаційного досвіду по створенню власного освітнього простору українців, які проживають у пострадянських країнах.

Українські рідні школи, «просвітні» товариства з моменту їх появи у країнах поселення українців були не лише осередками освіти, але й вели також значну культурно-просвітницьку діяльність як серед своїх земляків, так і в іншого національному середовищі. З цієї метою при них створюються співацько-драматичні, театральні, музичні гуртки, студії декоративно-ужиткового мистецтва, хори, спортивні клуби тощо. Тобто, українська культура, по-суті, почала виявляти себе з часу, коли до Нового світу приїхали перші іммігранти з України у 70–80-х рр. XIX ст. Таким чином, українські громади у країнах проживання діяли як самоорганізована спільнота.

Одним із перших таких осередків був Український інститут імені Петра Могили при Саскатунському університеті. Колишній студент інституту, вчитель з 25-річним стажем роботи в рідній школі, Д. Прокоп згадував, як після навчання, українська молодь виступала в місцевому театрі перед представниками інших національностей, репрезентуючи тим самим канадцям «неукраїнського походження» українську культуру [12, с. 17].

М. Марунчак у своїй «Історії українців Канади», характеризуючи роль українських освітньо-виховних інституцій, зазначав: «З бурс та інститутів вийшли сотні активних українців – канадців, які зайняли чільні пости в українсько-канадській спільноті та часто надавали тону її суспільній праці. Завдяки тим установам маємо багато інтелігенції, що стала кваліфікованими працівниками в різних ділянках канадського життя. В багатьох випадках, коли заглянуть в минуле старших українських інтелігентів Канади, численні з них мають пов'язання з бурсою або інститутом у Вінніпезі, Саскатуні, Едмонтоні, Вегревілі, Тулоні чи Канорі» [13, с. 170].

Маємо акцентувати увагу й на тій ролі, яку відіграли у згуртуванні української еміграції, відстоюванні національних пріоритетів і відповідності умовам європейської багатокультурності українські вищі школи, що були створені в Європі після національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Власне саме їх діяльність стала показовою в аспекті толерування української культури, освіти та науки в країнах Європи 20–30-х рр. XX ст. Серед них – Український вільний університет, Високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська господарська академія в Подєбрадах, Український інститут громадознавства (з 1929 р. Український соціологічний інститут, Українська студія пластичного мистецтва в Празі, Український науковий інститут в Берліні, Український академічний комітет і багато інших. Діяльність цих інституцій спрямовувалась українською еміграцією на вирішення завдань важливих як для потреб української нації – «підготовка кадрів національної інтелігенції для фахової праці на українських землях» так і для «національної української пропаганди серед чужинців» [14, с. 72].

Аналізуючи діяльності українських вищих шкіл у Європі між двома світовими війнами, можемо стверджувати, що підвищення якості «діалогу з іншим», якості входження в «інше» культурне середовище відбувалося на ґрунті чіткої національної самоідентифікації, глибокого національного самоусвідомлення у спілкуванні з іншими культурними світами.

Для роздумів у зазначеному контексті доказовою, на нашу думку, є оцінка, яку дає С. Наріжний діяльності Українського Академічного Комітету, як центрального органу українського академічного життя на еміграції, до складу якого входили не лише українські наукові установи Чехословаччини, але й Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Науковий Український Інститут в Німеччині: «Академічний Комітет є офіційно визнаний за наш національний комітет для міжнародної духовної співпраці на рівні з іншими подібними Комітетами всіх націй. І визнаний він комісією 14 вчених, найвидатніших учених різних народів, призначених Радою Ліги Націй. Отже, українська еміграція добилася того, що нашу культуру визнано рівноцінною з другими народами, тоді як десять років назад велися суперечки чи існує українська нація чи ні» [14, с. 138].

Позитивному вирішенню освітніх запитів закордонних українців та забезпечення функціонування українознавчих закладів освіти, безперечно, сприяє й політика урядів країн їхнього проживання. Зокрема, у Канаді, запровадження у 1971 р. двомовного навчання в державних школах, підсилило мотивацію та сприяло розвитку українознавчої освіти. Будучи за чисельністю п'ятою етнічною групою в Канаді, українці доклали чимало зусиль до її економічного зростання. Цей чинник, доповнений активністю української громади у відстоюванні власних національно-культурних потреб, прискорив впровадження урядом країни політики багатокультурності та відновлення двомовного українсько-англійського шкільництва. Нагадаємо, що у Канадській провінції Манітоба, де оселилися перші українські емігранти, до 1916 р. діяла система двомовності, яка забезпечувалася законом 1897 р. (угода Грінвей-Лоріє) для національних меншин.

Примітно показовою у вищезазначеному контексті є позиція провідних діячів української спільноти Канади, зокрема: Я. Рудницького, Яра Славутича, В. Буйняка, В. Кисілевського (Кейа), К. Біди, Б. Боцюрківа, П. Воробія, П. Мельника, А. Михайленка, які рішуче виступали проти такої інтеграції в канадське суспільство, що вела б до асиміляції. «Під інтеграцією я розумію українство як канадський факт, що вже існує, і творення таких конструктивних нагод, за яких я міг би брати участь у канадському житті без відречення від українства» [15, с. 163] – наголошував Б. Кравченко,

директор Канадського Інституту Українських Студій (далі – КІУС) і тогочасний президент Українсько-канадської спілки університетських студентів.

Також, державна програма інтеграції некорінного населення до естонського суспільства на 2000–2007 рр., схвалена урядом Естонії у травні 2000 р., уможливила підтримку українського земляцтва «Водограй» (м. Сілламає) та фінансування з 2004 р. українського класу при естонській державній школі. Державна підтримка з боку уряду Польщі шляхом освітньої субвенції забезпечує 2261 учню можливість вивчати українську мову у 100 пунктах навчання української мови [16].

У контексті загальних закономірностей розвитку соціальних комунікацій трансформується й простір українознавчої освіти. Попри активні процеси міжетнічної та міжкультурної взаємодії, що мають місце сьогодні, успішна інтеграція в іншомовне (інше культурне) суспільство, як це не парадоксально на перший погляд, починається з вивчення та усвідомлення власної національної мови (культури) [17, с. 101–114].

Отже, розглянувши практику толерування українознавчих інституцій в країнах проживання українських громад, можна заробити висновок, що українські наукові та освітні установи за рубежом є однією з вагомих передумов входження українців до світового співтовариства, взаєморозуміння й загальнолюдського поступу.

Список використаних джерел

1. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2000. – 380 с.
2. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – М.: Ad Marginem, 1997. – 452 с.
3. Ясперс К. Всемирная история философии. Введение / К. Ясперс. – СПб.: Наука, 2000. – 272 с.
4. Маслоу А. Экзистенциальная психология – что в ней есть для нас? / А. Маслоу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/masl/ekz_psih.php.
5. Бистрицький Є. Вступ. Конфлікт культур і філософія толерантності / Є. К. Бистрицький, С. В. Пролеєв, Р. В. Кобець, Р. В. Зимовець // *Ідея культури: виклики сучасної цивілізації*. – К.: «Альтерпрес», 2003. – 192 с.
6. Етнічний довідник: поняття та терміни [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://etno.uaweb.org/glossary/i.html>.
7. Слющинський Б. В. Міжкультурна комунікація як феномен сучасної культури / Б. В. Слющинський // *Нова парадигма*. – 2004. – Вип. 37. – С. 229–235.
8. Божук Л. В. Шкільництво українського зарубіжжя: традиції та сучасний досвід: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Л. В. Божук; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: Видавництво «Науковий світ», 2009. – 18 с.
9. Марунчак М. Петро Гавришин. Піонер-будівничий Пашкевичівської дільниці (Пойнт-Доглес) у Вінніпегу / М. Марунчак. – Вінніпег: Вид-во «Бібліотека піонера», 1963. – 110 с.: іл.
10. Петлюра С. В. Сучасна українська еміграція та її завдання / С. В. Петлюра // *Вибрані твори та документи*; уклад. Л. В. Голота. – К.: Довіра, 1994. – 271 с.
11. Піскун В. Українська політична еміграція й діаспора у ХХ столітті: форми культурного й інтелектуального узв'язнення в країнах проживання / В. Піскун // *Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини: колективна монографія*. – К.: ЗАТ «Нічлава», 2004. – С. 180–198.
12. Прокоп Д. Спомини вчителя-піонера / Д. Прокоп. – Вінніпег: Видавничі спілка «Тризуб», 1979. – 39 с.
13. Марунчак М. Історія українців Канади: в 2 т.: 2-е вид. / М. Марунчак. – Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1991. – Т. 1. – 464 с.
14. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / С. Наріжний. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
15. Славутич Яр. У вирі багатокультурності: спогади учасника / Яр Славутич. – Едмонтон: Славута, 1988. – 224 с.
16. Поточний архів Товариства «Україна-Світ». Папка «Типи та кількісний склад українських освітніх закладів за межами України станом на 2005 рік: Довідка за 2005 р. – 3 арк.
17. Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті «...землякам моїм в Україні і не в Україні...»: зб. матеріалів четвертої Міжнар. наук.-практ. конф. (у рамках IV Міжнародного конгресу світового українства). – Л.: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – 630 с.

Людмила Божук

УКРАИНСКИЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ В ЗАРУБЕЖЬЕ КАК СПОСОБ ТОЛЕРАЦИИ В СТРАНАХ ПРОЖИВАНИЯ

В статье анализируется деятельность украинских учебных заведений за рубежом как способ толерации в странах проживания. Рассматривается проблема толерации украиноведческого образования за пределами Украины как определенная категория отношений, сущность которой состоит во взаимодействии украиноведческих образовательных институтов, их восприятии местными и центральными органами власти, вхождение в уже существующие образовательные системы. Охарактеризовано взаимодействие украиноведческих учебных заведений, созданных украинцами зарубежья в странах проживания, с научными и образовательными учреждениями как важную предпосылку вхождения украинской общности в мировое содружество.

Ключевые слова: украинское зарубежье, украиноведческое образование, межкультурная коммуникация, толерантность, зарубежные украинцы.

Lydmula Bozhuk**UKRAINIAN EDUCATIONAL INSTITUTIONS ABROAD AS A WAY OF TOLERANCE IN THE COUNTRIES OF RESIDENCE**

The article analyzes the activity of Ukrainian educational institutions abroad as a way of tolerance in the countries of residence. The author considers the problem of tolerance of Ukrainian studies abroad as a certain category of relationship the essence of which lies in cooperation and coexistence of Ukrainian educational institutions, their perception by communities, local and central authorities and inclusion into the already existing educational systems. Characterized is the scientific-educational interaction of Ukrainians who live abroad with scientific and educational institutions in the countries of residence as an important precondition for incorporation of the Ukrainian community into that of the world.

Key words: the ukrainian diaspora, ukrainian studies, intercultural communication, tolerance, ukrainian foreign.

УДК 94:323.1(477)(=162.1)**Галина Висоцька****ПОЛЯКИ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ**

У статті аналізується становище польської національної меншини в Україні в різні періоди історії. Висвітлений процес заселення представниками польської національної меншини території України. Порівнюються дані переписів населення. Визначаються українські території, на яких проживають поляки. Висвітлюється історія Мархлевського району від створення – до ліквідації. Зазначені заходи України щодо нормалізації діяльності поляків в Україні. Висвітлені проблеми, з якими зіткнулась польська спільнота у різні періоди польсько-українських взаємин. Проаналізовані документи, які регламентують діяльність представників польської національної меншини.

Ключові слова: поляки, Україна, польська національна меншина, Мархлевський район, меншина.

Серед актуальних проблем українознавства важливе місце займають питання взаємин українців із своїми близькими сусідами, зокрема з поляками, етногенез і доля яких не тільки подібні, але й досить тісно переплітаються з більш як тисячолітньою історією України. На українських етнічних землях, особливо на східному й західному міждержавному кордоні Польщі та України, з давніх часів проживали дисперсно, а подекуди й компактно численні анклавні поляків. Вони й сьогодні є вагомою складовою частиною українського громадянства, носіями польської культури і духовності, будівничими добросусідських і партнерських відносин між Україною і Польщею. Україна належить до шести держав світу, в яких польська діаспора (полонія) складає найбільшу етнічну групу.

Дослідження розвитку і перспектив українсько-польських відносин на міждержавному та міжетнічному рівнях належить до важливих завдань вивчення української історії, оскільки від того, наскільки комфортно й захищено почуватися поляки в Україні, а українці в Польщі, якою мірою задовольняються їх національно-культурні й духовні потреби, як забезпечуються їхні громадські й національні права, залежать взаємини обох держав. Актуальність поставленої проблеми зростає ще й тому, що в процесі реалізації партнерської програми «До порозуміння і єднання», схваленої главами обох держав, дуже важливо подолати стереотипи минулого, критично осмислити його повчальні уроки, скинути тягар взаємної недовіри.

Українські історики, етнологи, правознавці, політологи, представники інших наук приділяють багато уваги польській етнічній групі в Україні. Тільки за останнє десятиріччя в Україні й Польщі оприлюднено цілу низку досліджень історичних та етнонаціональних аспектів української полонії, демографічних змін у її складі, втрат яких зазнало польське населення в УРСР в результаті масових репресій, голодоморів, депортацій, насильницької асиміляції. Велику зацікавленість долею своїх співвітчизників в Україні виявляють і польські дослідники.

Спираючись на творчий доробок попередників і деякі нові джерельні свідчення, спробуємо осягнути основні етапи процесу розселення поляків на українських етнічних землях, його специфічні особливості в ХХ ст., зміни в статусі польської меншини, зумовлені політичними та адміністративно-територіальними чинниками, з'ясувати трагічні наслідки для поляків тоталітарних режимів та більшовицьких експериментів, висвітлити діяльність польських національно-культурних товариств з позицій українознавства в умовах незалежної України.

З давніх часів поляки оселялися на українських землях. За часів Ярослава Мудрого в XI ст. вони займали місцевості вздовж річки Рось. Нова хвиля колонізації припадає на XVII ст. – після Люблінської (1569 р.) та Берестейської (1596 р.) уній, коли українські землі опинилися у складі Речі Посполитої. Після приєднання України до Росії там зберігаються маєтки польської шляхти і залишаються польські поселення. Три поділи Польщі у XVIII ст. (1772, 1793, 1795 рр.) за участю Росії сприяли міграції поляків в Україну. За переписом населення 1897 р. в Україні проживало понад два мільйони поляків, що становило 4,5 % її мешканців. Більшість їх зосередилася на Правобережжі та Східній Галичині. 50,3 % поляків мешкало у Львові і 43,4 % – у Львівському повіті. В Російській імперії поляки, як і українці, перетворилися на поневолену національну групу. В особливо важкому становищі вони опинилися після поразки польського повстання 1830–1831 рр. [1, с. 37].

За даними перепису 1926 р., в Україні проживало 476,4 тис. поляків (1,64 % всього населення Республіки). В Україні проживало 48 % поляків, що мешкали в СРСР. Польське населення здебільшого знаходилося в західних регіонах республіки. Що ж стосується соціально-політичного, релігійного та культурного стану польського населення, то він серйозно непокоїв представників влади. Особливе роздратування у радянських і партійних працівників викликали традиційна релігійність поляків, а також те, що розвиток «колективних» форм господарювання серед них порівняно з іншими національними групами був досить низький.

Вважалося, що найкращим методом «радянзації» польського населення було створення навчальних закладів із викладанням польською мовою, виділення національних адміністративно-територіальних одиниць, а також і впровадження інших заходів щодо забезпечення їх національно-культурних інтересів. З 1925 р. у місцях, де переважало польське населення, почалося виділення польських національних сільських рад. У тому ж р. в Україні (включаючи й Молдавську АСРР) таких рад налічувалося 64.

Наступного р. їх стало 129, 1927 р. – 139, 1931 р. – 164. У польських сільських радах (за даними на 1927 р.) проживало 155 тис. чоловік, з них 113 тис. поляків (73 % загальної чисельності їхніх мешканців). Однак ступінь охоплення польського населення національними польськими адміністративно-територіальними одиницями був незначний – 24 % поляків України [2, с. 56].

У 1925 р. з'явився єдиний в Україні польський національний Мархлевський район Волинської округи. На його території проживали 41 тис. чоловік, 73 % населення становили поляки, 8 % – німці, 2 % – євреї. Щоправда у серпні 1925 р. йшлося саме про утворення Довбишського національного польського району на Житомирщині. А вже через рік, одразу після смерті Ю. Мархлевського, Довбиш (а разом із ним польський район) отримав назву Мархлевськ. Створення польського національного району проходило у руслі політики «коренізації», зусиллями якої радянська влада намагалася стати ближчою до мешканців значної частини Житомирщини, густо заселеної етнічними поляками, німцями та євреями. Згідно з національним складом, формувалися органи влади адміністративно-територіальних одиниць. В апараті сільрад працювали поляки, українці, німці, євреї. Серед голів сільрад було 25 поляків, 7 українців, 2 німці, один єврей. До складу Мархлевського району входило 34 (за даними на 1931 р.) польські сільради, а також дві німецькі – Нейгемська й Тартачківська. Дві польські сільради (Станіславська та Слободо-Рашківська) входили до складу Молдавської АСРР. 126 польських сільрад знаходилися в українських районах.

У Мархлевському районі (за даними на 1929/1930 навчальний рік) працювало 14 польських шкіл, 12 хат-читалень, агрошкола, де навчалися поляки не лише з України, а й з Білорусі. Загалом в Україні була 381 польська школа (24185 учнів). Проте, тільки 42,4 % учнів польської національності навчалися в школах із польською мовою викладання. У 1931 р. спеціалістів (з викладанням польською мовою) готували у двох педагогічних, чотирьох сільськогосподарських та одному індустріальному технікумах. Значна частина польських освітніх і наукових установ знаходилася у Києві. Серед них можна назвати Польський інститут соціального виховання, педагогічний та механічний технікуми, денний та вечірній польські робітфаки, семирічну школу, Центральну польську бібліотеку, Польський центральний робітничий клуб. Певну наукову роботу проводили співробітники Інституту польської культури у Києві. Польською мовою в Україні видавалася республіканська газета «Серп» і журнали – «Глос млодзежи», «Штандар піонера», діяло видавництво «Трибуна». До речі, поряд із Мархлевським польським національним районом приблизно у ті ж часи (у 1926 р.) утворений Пулинський німецький національний район. Створивши Мархлевський польський національний район, радянська комуністична верхівка сподівалась на прихильність місцевого населення до нового соціалістичного ладу.

Створення Мархлевського району проходило за часів НЕП, але вже у 1929 р. тут розпочалася масова і насильницька колективізація. Жителі польського національного району не висловлювали жодного бажання вступати у колгоспи. У 1932–1933 рр., коли в Україні влаштували Голодомор, селяни Мархлевського району виявили повне несприйняття нового колгоспного ладу. Керівники Київської області (більша частина Житомирщини до 1937 р. входила в саме до складу Київщини)

вважали Мархлевський польський національний район всуціль «засміченим» контрреволюційними елементами.

Згортання роботи щодо забезпечення національно-культурних інтересів польського населення починається з початку 30-х рр. 1935 р. У 1935 р. ліквідований польський Мархлевський район. Цього ж р. почалася масова депортація польського населення з місць його компактного проживання. 16 жовтня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалює постанову «Про переселення 1500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області». Основними районами, куди відправляли поляків, були південні та східні райони України, Казахстан і «віддалені місця Союзу». У грудні 1938 р. Мархлевськ стає селищем міського типу (разом із неподалік розташованими Биківкою та Кам'яним Бродом), але вже у травні 1939-го селище отримує нову назву – Щорськ, як центр однойменного адміністративного району. Із такою назвою район та селище проіснували до серпня 1944 р., коли було відновлено Довбишський район, а райцентру повернуто його історичну назву. У 1941 р. частина польського населення здобула можливість повернутися в Україну. Переселення тривало і в післявоєнні роки [3, с. 5–6].

Воєнні роки та депортації призвели до серйозного зменшення польського населення в Україні. За даними перепису населення 1989 р., в Україні проживало 219 179 поляків. Як і раніше поляки в основному мешкали у західних районах – на кінець 80-х рр. у Житомирській області їх було 69 413 чоловік (31,7 % всієї кількості поляків, які мешкали в Україні), Хмельницькій – 36 693 (16,7 %), Львівській – 26 876 (12,3 %). За переписом 2001 р., в Україні проживало 144,1 тис. поляків, що становить 65,8 % до даних попереднього перепису.

Відомі гоніння на національну школу і культуру призвели до того, що лише близько 14 % громадян польської національності зберегли рідну мову. Частина польського населення була русифікована, втратила не лише мову, а й віру, традиції. У Львівській області, де проживала значна частина поляків за переписом 1989 р., рідну мову у місті зберегли понад 52 %, а у селі 43 % населення. Майже 6 тис. поляків проживали у Криму, де не було можливостей для збереження і розвитку рідної мови.

На Львівщині жителі польської національності мають ширші можливості для регулярних контактів з родичами і близькими у Польщі. Через Львів та деякі міста області щор. проїжджає кілька мільйонів польських туристів. Доступність преси і телебачення Польщі сприяє національному самозбереженню, розвитку традицій, культури й освіти. У Львівському державному спеціалізованому видавництві «Світ» працює редакція, яка видає підручники для шкіл з польською мовою навчання. У Львові діють дві польські середні школи, польська школа відкрита в Києві. В Україні є католицькі общини зі своїми храмами. Навіть назви львівських вулиць засвідчують про тривале проживання в Україні поляків. Вони мають імена видатних діячів польської науки, культури та національно-визвольної боротьби. Серед них – вулиці ім. Коперника, Словацького, Кілінського, а також ново названі вулиці А. Гротгера (художника), А. Фредра, Г. Запольської (письменниці) та ін. зусиллями «Товариства польської культури» і працівників будівельного тресту «Енергополь» реставровано кладовище учасників національного повстання 1863–1864 рр. і меморіал полеглих у війні 1918–1920 рр. у Львові (цвинтар орлят).

В умовах становлення державного суверенітету і демократичного оновлення в Україні почали створюватися сприятливі можливості для розвитку польської національної культури, шкільної освіти, зміцнення відповідних організаційних структур. Товариство польської культури України має відділення в тих районах, де компактно проживають громадяни польської національності. Загалом, в Україні діє дві структури, які опікуються польськими культурними й освітніми організаціями. Одні скеровуються Союзом товариства дружби, інші – Товариством польської культури. Повнокрівну роботу проводить Польська асоціація українців. Після багаторічної перерви (з 1944 р. до 1990 р.) з 24 грудня 1990 р. відновилося видання польською мовою «Газети Львовской», яка виходила ще за часів Австрії. У Києві з кінця 90-х рр. ХХ ст. діє Інститут суспільних відносин Україна – Польща. Науково-дослідний інститут історії Польщі є у Львівському національному університеті ім. І. Франка [4, с. 107–109].

Сприятливі умови функціонування польських інститутів в Україні позитивно впливають на міждержавні відносини між Україною і Польщею. Успішно розвиваються зв'язки між підприємствами, установами, вищими навчальними закладами, школами і окремими людьми України та Польщі, що важливо й корисно для обох народів. Польща одна з перших держав світу визнала незалежну Україну і вже на початку 1992 р. встановила з нею дипломатичні відносини в повному обсязі. Візит у Варшаву 18 травня 1992 р. Президента України Л. Кравчука і його зустріч з Президентом Польщі Л. Валенсою підтвердив пріоритетність українсько-польських відносин, а підписані документи про дружбу і розвиток двосторонньої співпраці розширили можливості для культурного і духовного розвитку польського населення України. Дружні відносини між Україною і Польщею є пріоритетними у зовнішній політиці обох держав впродовж усіх наступних років.

Список використаних джерел

1. Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X–XIX ст. / А. А. Кондрацький// Український історичний журнал, 1991. – № 12. 2. Єременко Т. І. Польська меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX століття Історичні зошити Ін-ту історії НАН України / Т. І. Єременко. – К., 1994. – 74 с. 3. Стронський Г. Й. Злет і падіння: Польський національний район в Україні в 20–30-ті роки / Г. Й. Стронський. – Тернопіль, 1992. – С. 5–6. 4. Заставецька О. В., Заставецький Б. І., Ткач Д. В. Географія населення України / О. В. Заставецька, Б. І. Заставецький, Д. В. Ткач. – Тернопіль, 2007. – 134 с.

Галина Высоцкая**ПОЛЯКИ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ І СОВРЕМЕННІСТЬ**

В статті аналізується положення польського національного меншинства в Україні в різні періоди історії. Освітлено процес заселення представителями польського національного меншинства території України. Сравниваються дані переписів населення. Визначаються українські території, на яких проживають поляки. Освітлено історію Мархлевського району від створення – до ліквідації. Вказано заходи України щодо нормалізації діяльності поляків в Україні. Освітлено проблеми, з якими стикнулося польське суспільство в різні періоди польсько-українських відносин. Проаналізовані документи, які регулюють діяльність представителів польського національного меншинства.

Ключові слова: поляки, Україна, польський національний меншинство, Мархлевський район, меншинство.

Galina Vysotska**POLES IN UKRAINE: HISTORY AND PRESENT TIME**

Condition of Polish national minority in Ukraine in different periods is analyzed in article. Process of settlement of Ukrainian territory by representatives of Polish national minority is shown in this paper. Information of population censuses are compared. Ukrainian territories which are settled by Poles are determined. History of Marhlevsk district from creation to liquidation is shown in the article. Measures of Ukraine according to normalization of activity of Poles in Ukraine are shown. Problems that Poles were faced in different periods of Polish-Ukrainian relations are analyzed. Documents which regulate activity of representatives of Polish national minority are shown in this paper.

Key words: Polish, Ukraine, the Polish minority Marhlevskym area, minority.

УДК 497.115.327.82

Олександр Павленко**КОСОВСЬКА КРИЗА 1999 Р.****ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУЧАСНІ МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ**

У статті розглядаються питання кризи в Косово в 1999 р. Показано, що причини загострення сербсько-албанського протистояння відбувалися на фоні глобального перерозподілу сфер впливу у світі. Європейський Союз був зацікавлений у стабілізації Балкан, де нестабільність провокувала потоки біженців до країн Західної Європи. США вважали за необхідне зберегти свої військово-політичні та економічні позиції в Європі. Наприкінці 1990-х рр. критично важливим у цьому сенсі стало питання Косово. Спроби Росії і Китаю перешикувати цим процесам не були консолідовані та зазнали невдачі. У підсумку проголошення в лютому 2008 р. незалежності Косово створило прецедент виникнення держави із нетрадиційним суверенітетом. Доля Косово залежить від успішності реалізації процесу європейської інтеграції.

Ключові слова: Албанія, глобалізація, гуманітарна інтервенція, європейська інтеграція, Косово.

Проблема визначення статусу Косово після розпаду Югославії має свою історію. На початку 1990-х рр. на перший план виходять проблеми сербського націоналізму та його намагань в умовах дезинтеграції Югославії створити «Велику Сербію», яка мала об'єднати усіх етнічних сербів під контролем Белграду. Тому на перший план у 1991–1995 рр. вийшли конфлікти сербів і хорватів, а також війна між православними сербами, католиками хорватами, боснійськими мусульманами у Боснії і Герцеговині. Лише після втрати сербськими націоналістами реальних можливостей створення «Великої Сербії» поступово актуалізується косовська проблема. На час в Косово прискорився процес руйнування патріархальних традиційних цінностей албанського суспільства.

Жваве обговорення цього питання впродовж вже понад як п'ятнадцяти років сприяло появі значного історіографічного доробку з цієї теми, а також з питань, які висвітлюють загальні проблеми причин розпаду Югославії та перетворення Балкан на пороховий лъох Європи.

Звертають на себе увагу дисертаційні дослідження українських істориків В. Каменецького та Ю. Качури, присвячені вивченню політики США щодо Югославії у 1960–1980-ті рр. [1]. А. Шилова показала особливості міжнародного посередництва у Косово, але хронологічна її робота охоплює період до 1999 р. [2, с. 94]. Відверто просербську позицію серед українських науковців зайняв А. Маначинський. Його монографія, присвячена розпаду Югославії? має чимало емоційних аргументів та оцінок [3]. Вагоме значення інформаційно-психологічного про стояння на прикладі війни НАТО проти Югославії 1999 р. доведено у кандидатській дисертації О. Куцької [4]. В українській історіографії триває дискусія з приводу легітимності та причин здобуття незалежності Косово. Одна частина науковців вбачає у цьому «провину» сербської політики, інші переконані, що вирішальним фактором став міжнародний тиск на Сербію.

Сербські та російські історики переважно негативно ставляться до процесу розпаду Югославії та одного з його головних наслідків, яким стало здобуття незалежності Косово. Відомий сербський історик С. Чиркович не вважає неминучим процес відокремлення від Сербії Косово, причому не лише з причин «історичної ностальгії», а й політичних тенденцій [5]. Ця точка зору також підтримується у монографії В. Джуретича, який відстоює сербську націоналістичну позиції щодо оцінки процесу розпаду Югославії та провалу спроби утворити на її уламках «Велику Сербію» [6].

Концепція зовнішнього «втручання-змови» у тлумаченні причин та наслідків здобуття незалежності Косово домінує у наукових працях сербських істориків І. Антанасієвича, Л. Булатовича, В. Вука, В. Дімітрієвича. Усунення від влади С. Мілошевича частково скасовує домінування націоналістичного погляду на сербську історію Косово. Головним чином цей процес розпочато у сербській історичній художній літературі, зокрема, у романах М. Павича та П. Джорджевича [7]. Сербські політики демократичної орієнтації З. Зінзіч, В. Коштуниця, Г. Сліванович також балансували на межі вузької націоналістичної та про європейської інтерпретації проблеми Косово [8]. У 10-х рр. XXI ст. в сербській науковій літературі з'явилися більш об'єктивні дослідження, присвячені косовській проблемі. М. Рашевич, застосовуючи історично-демографічні методи, показала вплив демографічного чинника на відокремлення Косово від Сербії. Утім, вона уникла розгляду не менш важливих політичних, військових та економічних факторів цього процесу [9]. У. Шувакович статті показав, що проблеми безробіття, загроза втрати національної ідентичності спонукають сербську молодь Косово залишатися на позиції категоричного заперечення незалежності Косово [10]. Загалом, сербська історіографія проблеми Косово залишається політично залежною від оцінок факту незалежності Косово.

На непохитних просербських позиціях залишається російська історіографія. Провідні російські балканісти О. Гуськова, А. Баришев, В. Волков, П. Іскендеров, П. Кандель, С. Романенко, К. Нікіфоров, О. Пономарьова, А. Улуян інтерпретують та пов'язують сербські проблеми в Косово з аналогічними проблемами Росії на Кавказі. Російська наукова та політична еліти солідаризувалися в негативних оцінках незалежності Косово. У монографії, присвяченій історії розпаду Югославії, О. Гуськова на значному фактичному матеріалі з різних архівних джерел скористалася концепцією світової змови проти Югославії [11]. А. Баришев показав певну упередженість ООН у процесі розпаду Югославії [12]. О. Пономарьова аргументує визначення статусу Косово, як «квазідержави», яка перебуває під міжнародним протекторатом [13]. Спроба знаходження балансу між західним та російським підходом до оцінок значення проблеми Косово подано у колективній праці дослідників російського відділення фонду Карнегі [14].

Історіографічний доробок дослідників з країн-членів НАТО також спирається на ідеологічні стереотипи. Сербська політика на Балканах класифікується як імперська, а всі, хто їй протистояв визнаються борцями за свободу. На цю особливість слушно звернув увагу Н. Хомський [15]. У академічному науковому середовищі домінує класичний підхід до дослідження історії, який спирається на залучення та критичне осмислення історичних джерел. У цьому сенсі показовою є політична біографія Й. Броз Тіто, написана Р. Уестом [16]. Німецький історик Х. Зундхаузен на основі сербських та албанських архівних документів дослідив історію Сербії [17]. Е. Ральфельдер у монографії, присвяченій історії косовського конфлікту, не лише використав значний джерельний базис, а й неупереджено щодо ворогуючих сторін показав причини та наслідки косовського конфлікту [18]. Натомість американський дослідник Ч. Купчан, аналізуючи міжнародно-правові підстави незалежності Косово відстоює офіційну точку зору Вашингтону щодо «унікальності» випадку здобуття незалежності [19]. З цією точкою зору повністю солідаризуються албанські історики А. Балета та І. Блумі, які вбачають незалежність Косово досягненням «Визвольної армії Косово». Р. Каплан доводить, що дипломатичні зусилля були не лише продовженням військових дій іншими засобами, а й відіграли важливу роль у стабілізації становища в Косово [20]. Американський

політолог Ф. Фукуяма розглянув процес становлення державності Косово після проголошення незалежності як своєрідний соціальний інженерний проект [21]. Грецький політолог Я. Александрос однозначно тлумачить статус «незалежного» Косово як міжнародний протекторат [22].

Колишній британський прем'єр-міністр Т. Блер однозначно виправдовує військову операцію проти Югославії 1999 р., користуючись категорією «гуманітарної інтервенції» [23]. Екс-прокурор Гаазького міжнародного трибуналу К. дель Понте у своїх мемуарах заперечує упередженість суду щодо балканських військових злочинців [24]. Суперечливими виглядають мемуари президента США Б. Клінтона. Оцінюючи події 1999 р. у Косово він то демонізує С. Мілошевича, то визнає за ним прагматичність у прийнятті рішень [25]. Дж. Буш-молодший у своїх спогадах відкидає закиди у недостатній легітимності проголошення незалежності Косово та визнання цього факту США [26].

Мемуари російських військових та політиків також віддзеркалюють офіційну точку зору на косовську проблему. Генерал-лейтенант Л. Івашов цікаво описав прийняття рішення про марш-кидок російських десантників до аеропорту Златина у Приштині [27]. Вирішальний етап дипломатичного тиску на С. Мілошевича у питанні виведення сербських військ із Косово показано у мемуарах В. Черномірдіна [28]. Загалом, мемуарна література, присвячена проблемі Косово, рясніє суб'єктивними оцінками та замовчуванням інших точок зору, які не є тотожними авторському баченню розвитку подій. Отже, лише врахування альтернативних історіографічних підходів та максимальне залучення документів різного походження та типу дають можливість з наукових позицій дослідити проблему становлення державності Косово.

На той час підпільні організації в Косово активно підтримувалися албанськими організаціями по всьому світу. Зокрема, «Союз косоварів» у Римі, третя «Призренська ліга» з центром у Нью-Йорку і філіями в Туреччині, Австралії, Канаді, Франції, Бельгії, Німеччині [11, с.650]. Зіткнення воєнізованих албанських груп із силами безпеки Сербії нагадували бойові дії вже впродовж 1998 р. Наприкінці того р. більша частина загонів «Армії визволення Косово» була витіснена до кордону з Албанією, яка впродовж усієї кризи залишалась надійною тиловою базою «Армії визволення Косово». На той час косовський конфлікт вже перебував у сфері уваги міжнародних структур: ООН, ОБСЄ, НАТО, Євросоюзу. Форпостом свого впливу в Європі вважала Балкани Росія. Провідну роль у спробах врегулювання конфлікту перебрало на себе НАТО.

Порівняльний аналіз миротворчої діяльності ООН та ОБСЄ у Косово довів внутрішню суперечливість норм та методів, якими керуються ці організації у подоланні міжнаціональних конфліктів. Ця діяльність також обтяжується геополітичною конкуренцією між США та Євросоюзом і Росією за впливи на Балканах. Визначені та обґрунтовані основні етапи становлення державності Косово. Показано іманентні протиріччя властиві політичним, економічним та ідеологічним засадам функціонування незалежного Косово. Розглянуто особливості політики щодо Косово п'яти президентських адміністрацій США. Розкрито причини безкомпромісної позиції Росії, Китаю та Індії щодо категоричного невизнання незалежності Косово. Досліджено розвиток політики Сербії після проголошення незалежності Косово: від абсолютного заперечення легітимності цього факту до встановлення гуманітарних та інших зв'язків між Белградом та Приштиною у липні 2011 р. Висвітлено причини суперечливості політики Євросоюзу щодо визначення статусу Косово.

Ключову роль у здобутті незалежності Косово відіграли США. Однак в умовах світової економічної кризи США доводиться зважати на позицію інших полюсів сили щодо Косово. Тому частина відповідальності за стан справ у Косово перекидана на ЄС. Але саме США, маючи військові бази у Косово, зберігають за собою вирішальне слово. Основну роль протидіючої США сили в питанні Косово відіграє Росія. Впродовж 1991–2011 рр. частково трансформувалися політичні підходи Росії до Сербії та косовського врегулювання. На заміну традиційним цивілізаційним міфам про православну єдність, прийшов прагматизм. Водночас Росія скористалася з косовського прецеденту, аби зміцнити зв'язки з Китаєм. Негативна реакція Китаю на косовський конфлікт обумовлюється не лише аналогічною тайванською, тибетською та сінцзянською проблемами, які негативно впливають на розвиток Китаю, а й бомбуванням 7 травня 1999 р. китайського посольства в Белграді. Відносно м'яка позиція Індії з косовського питання обумовлюється зосередженістю зовнішньої політики цієї країни на проблемах відносин із Пакистаном. Але російсько-китайське зближення після косовської війни 1999 р. стимулювало й поліпшення індійсько-китайських відносин. В реаліях сучасної системи міжнародних відносин «вісь» Росія – Індія – Китай не є альтернативою домінуванню США та ЄС у Косово, але займає власну непохитну позицію, яка полягає у невизнанні незалежності Косово.

Додатковим аргументом на користь цього у 1999–2011 рр. залишалася непохитна позиція Сербії. Однак неприйняття ідеї незалежності Косово Белградом обмежене імперативами європейської інтеграції Сербії. Тому європейський курс Сербії має іманентні протиріччя. З одного боку, Сербія домагається, аби питання визнання незалежності Косово не прив'язувалося до її вступу в ЄС, але з іншого боку намагається використати ЄС з метою тиску на Косово. Міжнародне право

ставити права власності вище за суверенні права держави. Якщо якась держава втратила територію, у даному випадку Сербія – Косово, то сербські вигнанці не втратили права на свою приватну власність, яка залишилася в руках албанців. Але саме на півночі Косово залишилася більша частина промислового потенціалу цієї території. Пріоритетом ЄС щодо Косово є дотримання прав і свобод людини, стабілізація військово-політичної ситуації у регіоні. Також не можна не звертати увагу на можливість того, що прецедент Косово зіграє проти територіальної цілісності деяких багатонаціональних країн-членів Євросоюзу. Тому Єс зацікавлений у підтриманні кондомініуму зі США на Балканах. Україна та Азербайджан не визнають незалежності Косово, виходячи як з принципових міркувань традиційних норм міжнародного права, так і з урахуванням власних національних інтересів. Така позиція України важлива для Сербії не лише як православної країни, а й як країни, котра має власну мусульманську громаду зі статусом релігійної меншості. Натомість послідовна підтримка з боку Азербайджану не менш важлива для Сербії, зважаючи на азербайджанську позицію у Організації ісламська конференція. У вирішенні проблеми статусу Нагірного Карабаху Азербайджан, так само як у випадку позиції Сербії щодо статусу Косово, готовий надати проблемній території шир. автономію. Але у обох цих випадках такий план врегулювання не влаштовує протилежні сторони. У 1999–2008 рр. відбулася максимальна інтернаціоналізація косовського конфлікту, одним із головних наслідків якої стало перетворення Косово на міжнародний протекторат як латентне прикриття албанських адміністративних та військових структур у Косово. Внаслідок усунення 2000 р. С. Мілошевича від влади та започаткування демократичних перетворень у Сербії послабилися позиції націоналістичних еліт. Водночас ідея демократичної частини сербської еліти щодо територіального поділу Косово як можливого компромісу була відкинута США та албанцями Косово, адже у разі реалізації може остаточно підірвати промисловий потенціал краю.

Список використаних джерел

1. Каменецький М. Косовська проблема від Маркса до Буша / М. Каменецький // Зовнішні справи. – 2008. – № 6. – С. 27–30; Качура Ю. Б. Югославия в концепциях и внешней политике США в 1960-е годы: автореф. дисс. ... канд. ... ист. ... наук / Ю. Б. Качура. – К., 1989, 16 с. 2. Шилова А. В. Зусилля міжнародного співробітництва в урегулюванні косовської кризи / А. В. Шилова // Вісник Київського міжнародного університету. – 2002. – Вип. 1. – С. 94–104. 3. Маначинский А. Я. Югославия: приговор вынесен / А. Я. Маначинский. – К.: Румб, 2005. – 288 с. 4. Куцька О. М. Інформаційно-психологічне протистояння в період конфлікту НАТО – Югославія 1999 р.: автореф. ... дис. ... канд. ... ист. ... наук / О. М. Куцька. – Львів, 2004. – 20 с. 5. Чиркович С. М. История сербов; Пер. с сербохорватского / С. М. Чиркович. – М., 2009. – 112 с. 6. Развал Югославии: Основные течения 1918–2003 гг.: Исторические предпосылки гражданской войны в Югославии 1991–1995 гг. Агрессия НАТО против сербского народа 1999 г. / В. Джуретич; Сербская акад. наук и искусств (Балканологический ин-т) г. Белград. – М.: Кобекс интернешнл; Кристи инженеринг; СтройСпецМонтаж, 2003. – 656 с. 7. Павич М. Биография Белграда; Пер. с сербского. – СПб., 2010. – 320 с.; Джорджевич П. Косовский одуванчик / П. Джорджевич. – СПб., 2008. – 212 с. 8. Dindic Z. Serbia and Its Neighbours / Z. Dindic // Review of International Affairs. – July – September 2002; Kostunica Vojislav. Democracy and FR Yugoslavia's International Position // Review of International Affairs. – July – September 2002; Slivanovic G. The Agreement of Serbia and Montenegro in a Foreign Policy Context / G. Slivanovic // Review of International Affairs. – January-March 2002. 9. Рашевич М. Демографический фактор и косовский кризис / М. Рашевич // Социологические исследования. – 2010. – № 5. – С. 105–110. 10. Шувакович У. Эскиз этнополитических суждений сербских студентов из Косово / У. Шувакович // Социологические исследования. – 2010. – № 3. – С. 72–75. 11. Гуськова Е. Ю. История югославского кризиса (1990–2000) / Е. Ю. Гуськова. – М.: Русское право, 2001. – 720 с. 12. Барышев А. Разрушение Югославии и Организация Объединенных Наций / А. Барышев. – М., 2007. – 135 с. 13. Пономарёва Е. Г. Новые государства на Балканах / Е. Г. Пономарева. – М., 2010. – 252 с. 14. Косово: международные аспекты кризиса / Под ред. Дмитрия Тренина и Елены Степановой. – М., 1999. – 309 с. 15. Хомский Н. Новый военный гуманизм: уроки Косово / Н. Хомский. – М., 2002. – 320 с. 16. Уэст Р. Иосип Броз Тито / Р. Уэст. – Смоленск, 1998. – 512 с. 17. Sundhaussen H. Geschichte Serbiens. 19–21. Jahrhundert / H. Sundhaussen. – Wien, 2007. – 514 s. 18. Rahtfelder E. Kosovo. Geschichte eines Konflikts / E. Rahtfelder. – Berlin, 2010. – 400 s. 19. Kupchan C. Independence for Kosovo / C. Kupchan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/61193/charles-a-kupchan/independence-for-kosovo>. 20. Caplan R. International Diplomacy and the Crisis in Kosovo / R. Caplan // International Affairs. – 1998. – Vol. 74. – № 4. – S. 745–753. 21. Fukuyama Fr. State Building. Governance and World Order in the Twenty First Century / Fr. Fukuyama. – Cornell, 2004. – 137 p. 22. Yannis A. Kosovo Under International Administration / A. Yannis. – Athens, 2001. 23. Blair T. My political Life / T. Blair. – London, 2010. 24. Дель Понте К. Охота. Я и военные преступники / К. Дель Понте. – М., 2008. – 640 с. 25. Клинтон У. Дж. Моя жизнь / У. Клинтон. – М., 2005. – 1088 с. 26. Bush G. Decision Points / G. Bush. – Crown, 2010. 27. Ивашов Л. Г. Косовский кризис 1999 года. Бросок на Приштину / Л. Г. Ивашов // Новая и новейшая история. – 2004. – № 5. – С. 87–104. 28. Черномырдин В. С. Вызов / В. С. Черномырдин. – М.: Московский писатель, 2003. – 616 с.

Александр Павленко

**КОСОВСКИЙ КРИЗИС 1999 Г. И ЕГО ВЛИЯНИЕ
НА СОВРЕМЕННЫЕ МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

В статье рассматриваются вопросы кризиса в Косово 1999 г. Показано, что причины обострения сербско-албанского противостояния происходило на фоне глобального перераспределения сфер влияния в мире. ЕС был заинтересован в стабилизации Балкан, где нестабильность провоцирует потоки беженцев в страны Западной Европы. США были заинтересованы в сохранении своих военно-политических и экономических позиций в Европе. В этом смысле критично важным стал вопрос статуса Косово. Попытки России и Китая предотвратить эти процессы не были консолидированы и потерпели неудачу. В итоге провозглашение в феврале 2008 г. независимости Косово создало прецедент возникновения государства с нетрадиционным суверенитетом. Судьба Косово зависит от успешности реализации процесс европейской интеграции.

Ключевые слова: Албания, глобализация, гуманитарная интервенция, европейская интеграция, Косово.

Oleksandr Pavlenko

**KOSOVO CRISIS IN 1999 R. AND ITS INFLUENCE ON MODERN INTERNATIONAL
RELATIONS**

The research studied objective and subjective historical reasons for the state formation of Kosovo Albanians starting from the latent stage of this process within former Yugoslavia and then up to the declaration of Kosovo independence. Influence of Yugoslavia's collapse, as well as of external factors on Kosovo's separation from Serbia is also explored in this dissertation. Comparative analyses of specificities of UN and OSCE peacemaking activities was done in different stages of Kosovo conflict. Particular features of Kosovo's internal policy development as an independent state and problematic reasons with a full international recognition of this fact is also highlighted. The paper also reviews impact of the five US Presidential Administration on settlement of Kosovo status problem. Problem of Kosovo's status to the diplomacy of «power poles» in modern system of international relations within the context of NATO war against Yugoslavia in 1999 is underlined. Main tendencies of Serbian policy towards Kosovo after the democratic transformation of political system of this state and in conditions of Serbia's European integration aspirations was examined.

Key words: Albania, globalization, humanitarian intervention, European integration, Kosovo.

УДК 94(438)+327

Наталя Буглай

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ПІСЛЯ ВСТУПУ ДО НАТО

У статті проаналізовано зовнішню політику Польщі після вступу до Північноатлантичного альянсу. Розглянуто різні аспекти реалізації євроатлантичного вибору Республікою Польща в контексті перегляду стратегій безпеки і оборони, адаптації збройних сил до союзних стандартів, участі в операціях союзників, а також сприянні наступному розширенню кордонів НАТО.

Ключові слова: Республіка Польща, зовнішня політика, НАТО, євроатлантична інтеграція, національна безпека.

Польща офіційно стала членом НАТО 20 квітня 1999 р. Після вступу до альянсу перед країною постали нові завдання, тому загальна стратегія політики Польщі у військово-політичній сфері та сфері безпеки також змінилися. Ці зміни полягали у переході від індивідуальної до колективної оборонної стратегії. Побудова оборонної стратегії розвивалась в контексті участі у створенні колективної стратегії НАТО, а також виробленні власної національної стратегії. Євроатлантична інтеграція була і є сьогодні для Польщі засобом зміцнення національної безпеки та підвищення зовнішньополітичного статусу держави.

Проблемам зовнішньої політики Республіки Польща (далі – РП) та деяким аспектам її інтеграції до НАТО та ЄС, а також українсько-польському співробітництву в цій сфері присвятили свої роботи українські й польські дослідники: Л. Алексієвець, М. Алексієвець, С. Антонюк, О. Антонюк, О. Ващенко, С. Стоєцький, Н. Чорна, Є. Бачинський, Я. Дрозд, А. Кжемінський [2]. Не зважаючи на досягнення у висвітленні проблеми, тема євроатлантичної інтеграції РП продовжує залишатися актуальною для вітчизняних дослідників, зважаючи на наявність зростаючого наукового та суспільного інтересу до неї, а також появи нових документів та архівних джерел.

Формально Республіка Польща у колі Угорщини та Чеської Республіки членом НАТО стала 12 березня 1999 р. Того дня у бібліотеці Гаррі Трумена, що в містечку Індепенденс (штат Міссурі), міністр Міністерства закордонних справ Республіки Польща Б. Геремек вручив акцесійні документи держсекретарю США М. Олбрайт. «То великий день, – відзначив він. – Польща повернулася до вільного світу» [12, с. 16]. Через кілька днів державний прапор Польщі, а також Чехії та Угорщини, був урочисто піднятий на флагшток перед Головною штаб-квартирою Альянсу в Брюсселі. Приєднання до НАТО нових членів, що відбулося у 50-ту річницю його створення, безперечно, було доволі символічним.

Даючи оцінку євроатлантичній інтеграції Польщі, очевидним видається факт розв'язання у такий спосіб понад двадцятип'ятирічної дилеми польської зовнішньої політики. «На основі вільного вибору Польща стає членом наймогутнішого і найвпливовішого союзу світу, а водночас – безпосереднім союзником Сполучених Штатів, єдиного суперпротектора світу, та Німеччини, найважливішої держави Європи», – зауважив з цього приводу З. Бжезинський [13, с. 20]. Вступ до НАТО, окрім того, надав полякам відчуття свободи, політичного маневру у внутрішній та зовнішній політиці, а також абсолютно конкретні гарантії безпеки, унеможливаючи цим самим повторення для Польської держави трагічних подій ХХ ст.

Безперечно, у «допущенні» Польщі до альянсу добре помітним було відображення крайньої зацікавленості у цьому Заході. Так, восени 1997 р. під час переговорів з НАТО Польща отримала сімдесят вимог, по виконанні яких, – наголошували союзники, – їй буде надана можливість долучитися до Альянсу. Обґрунтовуючи претензії, Х. Солана констатував, що Організації Північноатлантичного договору потрібні не споживачі безпеки, а «держави, спроможні нести повну відповідальність, включаючи всі варіанти розвитку ризику та всі фінансові зобов'язання» [7]. Проте, як виявилось згодом, на момент вступу до НАТО Польській державі вдалося досягти відповідності лише трьом із зазначених вимог. Зокрема, встановлено цивільний контроль над армією, у шести літаках налагоджено натовську систему розпізнавання «свій-ворог», що унеможливлювала ураження «Міг-29» ракетами Заходу, запроваджено зміни у правничу систему шляхом накладення обмеження щодо осіб, допущених до державних таємниць Польщі і НАТО [11]. Згідно домовленості, на повну адаптацію до союзних стандартів – вже у якості держави-члена – Польща отримала ще майже десять років [16]. Відповідь на питання, безперечно, перебуває у площині геополітичних розрахунків «великих західних держав», головним чином США, настільки зацікавлених у збереженні контролю над Центрально-Східною Європою, що готових навіть до таких, вкрай принципових, поступок. Окрім того, вступ Польщі, а також Чехії та Угорщини до НАТО

був позначений деякими украй важливими, на наше переконання, геополітичними наслідками. Так, у центрі Європи суттєво зменшилася «сіра зона» безпеки, остаточно знівельованими виявилися претензії Росії на вплив у регіоні ЦСЄ, нові члени у співпраці з ЄС отримали підстави для наступних успіхів. Одночасно, реалізація Альянсом політики «відкритих дверей» засвідчила його адаптованість до функціонування у постбіполярному світі з одночасним збереженням відданості колективній безпеці та трансатлантичним зв'язкам.

Зі вступом до НАТО реалізацію Польщею євроатлантичного вибору доцільно розглядати у чотирьох аспектах: в контексті перегляду стратегій безпеки та оборони; в контексті адаптації збройних сил до союзних стандартів; в контексті участі в операціях союзників; в контексті сприяння наступному розширенню кордонів організації.

Не викликає сумніву, що зі вступом до НАТО індивідуальна стратегія безпеки, якою упродовж періоду незалежності послуговувалася Польща, втратила свою актуальність, а тому потребувала серйозного перегляду. Перетворившись на учасника колективної системи безпеки, у формуванні стратегії національної безпеки Польща мала виходити не лише з національних інтересів, але й враховувати інтереси союзників та дотримуватись принципів, закріплених Північноатлантичним договором. З огляду на них, головними пріоритетами політики безпеки РП були визначені: розвиток неконфліктних взаємин по лінії НАТО-Росія, відкритість альянсу для нових членів (насамперед, Литви та Словаччини), розбудова союзниками багатонаціональних збройних сил, дислокація на території прикордонних держав систем розпізнавання і зв'язку, впровадження у доктринальні рішення союзників елементів спільного операційного бачення [10]. Нова «Стратегія безпеки РП» [15], схвалена 4 січня 2000 р., замінила чинні з 1992 р. «Основи польської політики безпеки» і «Політику безпеки та оборонну політику РП» та стала дороговказом у розбудові військово-політичного і безпекового співробітництва з союзниками. Враховуючи національні інтереси, а також вимоги НАТО, відображені у «Стратегічній концепції Альянсу» від 23–24 квітня 1999 р. [8], шляхом застосування політичних та військових засобів офіційна Варшава ставила за мету розвивати євроатлантичні зв'язки, брати участь в операціях по недопущенню конфліктів та з кризового регулювання, здійснювати політику, спрямовану на зміцнення стабільності та безпеки в Європі. Нова стратегія національної оборони документального оформлення зазнала з прийняттям 23 травня 2000 р. «Основ стратегії оборони РП» (четвертої частини «Стратегії безпеки РП»). Скоригована на сучасні геополітичні умови з урахуванням членства держави в Альянсі, аналогічно «Стратегії безпеки РП», вона спрямовувалася не лише на забезпечення найважливіших національних інтересів, але й виражала готовність до виконання союзницьких зобов'язань. Констатуючи, як ніколи раніше, високий рівень національної безпеки, документ засвідчував готовність Польської держави і надалі працювати у визначеному напрямку, будучи при цьому не лише споживачем, але і творцем євроатлантичної системи безпеки.

Остання із серйозними викликами зіткнулася вже у 2001 р. Терористичні акти 11 вересня у Нью-Йорку, Вашингтоні та південно-західній Пенсильванії виявилися своєрідною перевіркою на спроможність Альянсу протистояти ісламському світу й надавати гарантії безпеки державам-членам. Заради обговорення питань боротьби з тероризмом та погодження дій щодо цього, офіційна Варшава ініціювала проведення у листопаді 2001 р. міжнародної конференції, до участі у якій долучилися представники сімнадцяти держав Європи, а також спостерігачі від США, Росії, Туреччини, НАТО та ОБСЄ, чим вкотре продемонструвала свою підтримку Пентагону, а разом активність у виконанні обов'язків союзного членства. Засвідчуючи солідарність із Вашингтоном, присутні заявили про готовність поєднати зусилля задля взаємної протидії терористичним загрозам. Відповіддю Польщі на схвалений у ході Варшавської зустрічі План дій щодо спільної боротьби з тероризмом стало створення спеціального підрозділу при Міністерстві оборони та Директорату операцій при Генеральному штабі, покликаних адаптувати армійські підрозділи до участі у контртерористичних операціях [6, с. 168]. Для посилення захищеності держави від терористичних загроз, окрім того, було збільшено видатки на оборону (сукупно у 2001 р. вони склали 15 млрд злотих або 8,3 % бюджету РП) [6, с. 169].

Відповідаючи на тероризм та деякі інші глобальні загрози (розвиток ядерних програм в Ірані та КНДР, мілітаризація Китаю, Індії, Пакистану та Росії, зростаюча непередбачуваність авторитарних режимів у державах Сходу, соціально-політичне становище на Балканах, активізація інформаційних війн тощо), урядова Варшава пішла на перегляд безпекової стратегії. У новій редакції «Стратегія національної безпеки РП» [14] 22 липня 2003 р. була схвалена урядом та 8 вересня 2003 р. підписана президентом А. Квасневським. Аналогічно попереднім, нова стратегія враховувала взаємообумовленість безпеки Польщі та безпеки союзників і виходила з пріоритетності для Європи «парасольки НАТО», єдино спроможної до надання Європі та світу загалом гарантій безпеки.

Паралельно з переосмисленням національних доктрин безпеки та оборони керівництво РП розгорнуло масштабну роботу щодо реструктуризації та технічної модернізації збройних сил. Відповідно до програми, схваленої у 2001 р. Генеральним штабом Республіки Польща, упродовж п'яти років польська армія мала досягти рівня підготовки середньостатистичного члена НАТО, перш за все у сфері розвідки, протиповітряної оборони та взаємного командування, а також індивідуальної підготовки особового складу. На рахунок останнього, передбачалося суттєво скоротити чисельність кадрового складу армії, водночас забезпечивши підвищення рівня його освіти та практичної підготовки. Видатки, заплановані на реалізацію програми, були визначені на рівні 1,95 % ВВП [6, с. 166]. Проте, як виявилось згодом, для модернізації збройних сил запланованих коштів виявилось замало, відтак для проведення реформи польська влада почала шукати додаткові можливості. Зокрема, йшлося про отримання у подарунок або купівлю в держав-членів Альянсу за зниженими цінами зношеної бойової техніки [6, с. 167].

Перейшовши на стандарти союзників та рухаючись у напрямку забезпечення збройних сил найновішою технікою, Польща суттєво покращила перспективи участі у реалізації широкого спектру бойових завдань. Так, вже в березні – червні 1999 р. польські військові були задіяні в операції НАТО «Союзнницька сила», пов'язаній зі здійсненням повітряного контролю над Сербією, а влітку 1999 р. у рамках реалізації миротворчої операції «Спільний вартовий» розпочали миротворчу діяльність у Косово. І хоча військові контингенти у цих операціях були представлені здебільшого силами США, задіяність у них польських військових була важлива, насамперед, у якості символу нового становища Польщі як члена та надійного учасника НАТО.

Важливим з точки зору інтеграції збройних сил Польщі у багатонаціональні структури НАТО, а також захисту північно-східного флангу союзу було ініціювання у березні 1999 р. міністрами оборони РП, Німеччини та Данії утворення спільного воєнного корпусу «Північ – Схід» [1, с. 11]. І хоча співпраця між трьома державами розвивалася ще з 1995 р., підстави бути організаційно оформленою вона отримала лише з приєднанням РП до НАТО. Установчі документи сторонами були підписані у 1998 р., а зарахування корпусу до бойових частин НАТО відбулося через півр. після приєднання до нього Польщі – у вересні 1999 р. Прийшовши на зміну німецько-датському корпусу, сформованому у період «холодної війни», корпус не лише змінив свою місію, але й місце розташування штабу командування – відтепер він розмістився у польському місті Щецин. На момент утворення у лавах корпусу працювали майже 70 тис осіб, у розпорядження яких перебувало 700 одиниць бронетанкової техніки, а також артилерія, бойові і транспортні вертольоти [4, с. 198]. У 2002 р. у якості асоційованого члена Польща приєдналася до єврокорпусу, учасниками якого є десять європейських держав (у т. ч. Німеччина та Франція). І хоча військових підрозділів у його складі РП не має, у штабі командування трудяться 18 польських офіцерів [1, с. 15].

Згідно затвердженого у 2001 р. оборонного плану штабу Верховного головнокомандування об'єднаними збройними силами НАТО, упродовж 2001–2006 рр. збройні сили РП мали взяти участь у виконанні 180 різноманітних союзницьких завдань [6, с. 168]. Показово, що така ж кількість заходів упродовж зазначеного періоду була запланована для Великобританії та Німеччини. Упродовж аналізованого періоду Польща долучилася до всіх миротворчих операцій та навчально-стабілізаційних місій, зокрема операцій «Суттєві жнива» (серпень – вересень 2001 р.), «Бурштиновий лис» (вересень 2001 р. – грудень 2002 р.) та «Союзнницька гармонія» (січень – березень 2003 р.) у Македонії, операції «Активні зусилля» (з жовтня 2001 р.) на територіальних водах країн Середземного регіону, операції з підтримання безпеки в Афганістані силами контингенту ISAF (з серпня 2003 р.), Навчальній місії НАТО в Іраку (з липня 2004 р.) [3]. На відміну від попередніх, що реалізовувалися великими оборонними силами, ці операції були дрібномасштабними й спрямованими не стільки на розв'язання криз, як на їх недопущення. Посередництвом участі у них Республіка Польща робила внесок у посилення організації і духу союзницької солідарності, паралельно трансформуючи національну оборонну систему.

У березні 2003 р. польські військові (початково чисельністю 200 осіб, а пізніше – 2500 осіб) долучилися до операції «Свобода Іраку» – однієї з найбільш неоднозначних за весь період існування Альянсу. Ініційована США за підтримки Великобританії, військова інтервенція в Ірак (під прикриттям ідеї захисту світу від терористичної загрози) не лише стала випробуванням для союзників, проходження якого закінчилося розвалом чотирикутника Вашингтон-Лондон-Париж-Берлін, з одного боку, та наростанням напруження у взаєминах Франції і Німеччини з Польщею, з іншої, але й спричинила до завершення процесу самоідентифікації останньої з одночасним набуттям нею авторитету «троянського коня» США в Європі [5]. Відзначимо, що рішення про участь польських військових в антисаддамівській кампанії, проведення якого через уряд та парламент РП стало можливим лише завдяки рішучій позиції А. Квасневського та прем'єра Л. Міллера, з моменту схвалення й упродовж всього періоду реалізації гостро критикувалося

суспільством. Разом з тим, питання про виведення польських сил з Іраку на порядок денний не ставилося. Певною мірою напругу вдалося подолати завдяки дивідендам, отриманим у вигляді встановлення Польщею контролю над одним із окупованих секторів та здійснення командування багатонаціональною дивізією «Центр-Південь». Позитивними наслідками для Польщі, окрім того, можна вважати зростання її значущості на міжнародному рівні, поглиблення співпраці з державами-учасниками анисаддамівської коаліції, насамперед США. Позиціонуючи себе як держава – головний прихильник збереження на європейському континенті американського впливу, Польща мала на меті у такий спосіб віддячити американцям за постійну підтримку (починаючи з президента В. Вільсона, зусиллями якого у 1918 р. відбулося відродження Польської держави), а разом з тим, обґрунтувати свої претензії на домінування у регіоні ЦСЄ [9, с. 160].

Зі вступом до альянсу, важливим напрямом зовнішньополітичної активності РП визначалося сприяння процесу наступного його розширення у східному напрямку. На переконання урядової Варшави, розбудова тісних контактів з сусідами на східному польському кордоні була важливим внеском у зміцнення євроатлантичної системи безпеки й запорукою недопущення поділу Європи на сфери впливу НАТО та Росії. Зацікавленість у вступі до НАТО сусідніх держав, перш за все Словаччини, Литви, Латвії та України, окрім того, зумовлювалася прагненням Польщі шляхом оточення себе «молодшими членами» зміцнити власну позицію в Альянсі й утвердитися у якості лідера Центрально-Східної Європи, водночас захистившись від російської загрози. І хоча на той час Альянс не був готовий до наступного розширення, офіційна Варшава зі зростаючою активністю виступала на підтримку пронатовських зусиль країн-кандидатів, утверджувалася у якості адвоката їх інтересів. Засадничими завданнями у цій царині визначалися перехід Польської держави від політичної підтримки до практичних, розрахованих на тривалу перспективу, дій, посилення співпраці в оборонній сфері, передача зацікавленим сторонам польського досвіду євроатлантичної інтеграції, який, на переконання експертів, у цілому є придатним для застосування як країнами ЦСЄ, так і пострадянськими державами, насамперед Україною. Серед здобутків співпраці з останньою – діяльність Укрполбату, спільна участь у миротворчих операціях у Косово та Іраку, створення побратимських авіачастин з наступною їх дислокацією у Кракові та Львові, а також постійне сприяння Польщею нашій державі у розбудові зв'язків з Альянсом, у тому числі в аспекті отримання Плану дій щодо членства (далі – ПДЧ). Безперечно, тісні взаємини регіональної співпраці виявилися тим чинником, який суттєво посприяв спочатку інтеграції РП до НАТО, а пізніше посиленню її ваги серед союзників.

Тож, від проголошення курсу на інтеграцію до НАТО до його реалізації, євроатлантичне спрямування стало ключовим зовнішньополітичним вектором країни. Вступ Польщі до НАТО не ставилася під сумнів ні офіційною Варшавою ні польською громадськістю, і став вдалою реалізацією стратегії безпеки та оборони. Окрім зростання рівня національної безпеки РП, приєднання держави до Альянсу уможливило подолання так званого «ялтинського порядку», характерного спричиненим Другою світовою війною політичним та мілітарним поділом континенту, піднесення ролі союзу у гарантуванні безпеки Європи, а разом з тим посилення американської її складової. Водночас вступ до НАТО ознаменував початок у новітній польській історії нового етапу, з притаманними йому переглядом національної стратегії оборони, модернізацією та реструктуризацією збройних сил, задіяністю у реалізації союзної політики, у тому числі шляхом участі у бойових операціях Альянсу й сприяння наступному розширенню його кордонів.

Список використаних джерел

1. Багатонаціональні військові формування НАТО, ЄС і ОДКБ. Можливості для України: аналітична доповідь / А. І. Шевцов, О. І. Їжак, О. В. Гавриш. – Дніпропетровськ, 2011. – 36 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dp.niss.gov.ua/public/File/docs/Eur-Mil-Co.pdf>.
2. Алексієвець Л. Польща: на шляху до НАТО та ЄС / Л. Алексієвець, М. Алексієвець, Н. Чорна. – Тернопіль: Вектор, 2012. – 268 с.; Антонюк С., Антонюк О. Інтеграція Республіки Польща до НАТО (1989–1999 рр.) / С. Антонюк, О. Антонюк // Університет. – 2009. – № 5. – С. 37–46.; Ващенко О. Співробітництво України та Польщі у американській проекції євроатлантичної безпеки / О. Ващенко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 22. – Рівне, 2011. – С. 127–131.; Стоєцький С. В. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір: автореф. дис...канд...політ.. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / С. В. Стоєцький. – К., 2007. – 18 с.; Чорна Н. М. Нормативно-правове забезпечення інтеграції Польщі у європейські та євроатлантичні структури / Н. М. Чорна // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 11. Серія: Історія: Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2007. – С. 307–314; Baczyński J. NATO, godzina zero / J. Baczyński // Polityka. – 1999. – № 12. – S. 15–16, 18.; Drozd J. Status militarny obszaru byłej NRD a polska polityka zbliżenia z NATO / J. Drozd // Sprawy Międzynarodowe. – 1994. – № 2. – S. 109–116.; Krzeminski A. Rzeczpospolita Europa: NATO to nie tylko Ameryka / A. Krzeminski // Polityka. – 1999. – № 12. – S. 40–41. 3.

Литвин С. Еволюція стратегічної концепції Північноатлантичного альянсу та його військові операції / С. Литвин // Воєнна історія. – 2008. – № 2 (38) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/2_08_6.html. 4. Ліпкевич С. Я. Військове будівництво Республіки Польща на шляху інтеграції в НАТО / С. Я. Ліпкевич // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2006. – № 572. – С. 193–199 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/30912/1/33.pdf>. 5. Осадчук Б. Трикутник Вашингтон – Лондон – Варшава: стане Польща союзником чи буде сателітом? / Б. Осадчук // Дзеркало тижня. – 2003. – 4 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/trikutnik_washingtonlondonvarshava_stane_polscha_soyuznikom_chi_bude_satelitom.html. 6. Сергеев Д. В. Польща: чотири роки в НАТО / Д. В. Сергеев // Актуальні проблеми Європи. НАТО: проблеми і перспективи трансформації: сб. научн. трудов. – М., 2004. – С. 163–186. 7. Солана Х. Побудова оновленої НАТО для Європи / Х. Солана // НАТО рев'ю. – 1997. – Спеціальний випуск. – С. 3. 8. Стратегічна Концепція Альянсу [Затверджена главами держав і урядів, які взяли участь в засіданні Північноатлантичної ради у Вашингтоні (Федеральний округ Колумбія) 23–24 квітня 1999 р.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_27433.htm. 9. Тимків Я. Теорія і практика сучасної європейської політики безпеки: приклад Польщі: навч. посіб. / Я. Тимків. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 224 с. 10. Токар Л. П. Компаративний аналіз концепцій і стратегій національної безпеки країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) в контексті зовнішньої політики РФ та США / Л. П. Токар // Стратегічна панорама. – 2001. – № 3–4. – С. 35–42. 11. Україна і Польща після розширення НАТО (з міжнародного семінару) // Політика і час. – 2000. – № 5–6. – С. 16–33. 12. Waczyński J. NATO, godzina zero / J. Waczyński // Polityka. – 1999. – № 12. – S. 15–16, 18. 13. Brzeziński Z. Cztery kręgi świata / Z. Brzeziński // Polityka. – 1998. – № 3. – S. 20–21. 14. Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 8 września 2003 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msz.gov.pl/resource/7d18e04d-8f23-4128-84b9-4f426346a112>. 15. Strategia Bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 4 stycznia 2000 r. // Zbiór dokumentów – 2000. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zbiordokumentow.pl/2000,nr.1/>. 16. Wągrowka M. Dziesięć lat na integrację wojskową / M. Wągrowka. – Rzeczpospolita. – 1998. – 23 stycznia. – S. 6.

Наталья Буглай

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ПОЛЬШИ ПОСЛЕ ВСТУПЛЕНИЯ В НАТО

В статье проанализирована внешняя политика Польши после вступления в Североатлантический альянс. Рассмотрены разные аспекты реализации евроатлантического выбора Республикой Польша в контексте пересмотра стратегий безопасности и обороны, адаптации вооруженных сил к союзным стандартам, участия в операциях союзников, а также содействию следующему расширению границ НАТО.

Ключевые слова: Республика Польша, внешняя политика, НАТО, евроатлантическая интеграция, национальная безопасность.

Natalia Buglay

FOREIGN POLICY OF POLAND AFTER ENTERING INTO NATO

In the article the foreign policy of RP is analysed after entering into North-Atlantic alliance. The different aspects of realization of evroatlantic choice are considered by Republic Poland in the context of revision of strategies of safety and defensive, adaptation of military powers, to the allied standards, participating in the operations of allies, and also assistance next expansion of NATO scopes.

Key words: Republic of Poland, foreign policy, NATO, evroatlantic integration, national safety.

УДК 321.01 (477)

Юлія Лебєдєва

ГЕОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ УКРАЇНИ: ДЖЕРЕЛА ТА ЕВОЛЮЦІЯ

Проведено огляд наукових досліджень, що стосуються ролі і місця України в сучасному геополітичному просторі. Проаналізовано напрямки наукових досліджень стратегії геополітичного розвитку держави. Окреслено завдання суспільствознавців, включаючи й українознавців щодо подальшого обґрунтування стратегічних завдань зовнішньополітичного та внутрішньополітичного курсу України в умовах російської агресії, спрямованої на гальмування її інтеграції у європейський і світовий простір.

Ключові слова: українознавство, Україна, геополітика, геополітичний простір, глобалізація.

До пріоритетних завдань сучасної гуманітаристики, включаючи й українознавство, належить опрацювання концептуальних засад геополітики, яка сама по собі має декілька вимірів: теоретико-методологічну, ідеологічну, інформаційну та практичну. На рубежі тисячоліть у світі відбулися глобальні геополітичні трансформації, до геополітичних процесів активно долучилися більше десяти нових країн, що відновили свою державну незалежність і суверенітет на пострадянському і посткомуністичному просторі, в тому числі Україна. Все це актуалізувало науково-дослідницьку діяльність, спрямовану на нове осмислення сутності геополітики в сучасному світі у контексті складних міжнародно-політичних процесів і протистоянь, формування нових центрів геополітичного, гео економічного і геовійськового впливів. За таких обставин геополітика, з одного боку, дедалі виразніше стає важливим чинником фундаментальних основ міжнародних політичних відносин як у глобальному, так і в регіональному значеннях [1, с. 6], а, з другого, привертає до себе дедалі більшу увагу з боку представників різних галузей знань. Геополітика спонукає до міждисциплінарного синтезу знань (теорії міжнародних відносин, географії, історії, права, політології, економіки, етнології тощо), що підвищує роль українознавства як системи знань про Україну і світове українство.

Геополітика є наукою, яка визначає стратегічне спрямування курсу держави і шляхи його реалізації. Прийняття політичних рішень неможливе без урахування геополітичного виміру зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних пріоритетів держав світу, котрі постають величезними геополітичними полюсами, і насамперед таких велетнів, як США, Німеччина, Японія, Китай тощо [2].

З проголошенням державної незалежності Україна вийшла на якісно новий етап самостійного розвитку, завдяки якому на міжнародній арені вона постала як самостійний «гравець» із власною геополітичною позицією. Глибинні внутрішні зміни у політичній системі призвели до трансформації і в економічній, соціальній, культурній та інших сферах українського суспільства, що спричинило різновекторні реформи і у міжнародній діяльності українського дипломатичного корпусу.

Одним із ключових питань сучасної науки і практики залишається проблема конкретизації геополітичних пріоритетів України з урахуванням динамічних змін, які відбуваються в світі. Воєнна агресія Росії супроти України, анексія Автономної Республіки Крим, розпалювання сепаратистських рухів і збройна підтримка терористичних груп на Донбасі – все це потребує серйозних коректив у визначенні геополітичних пріоритетів України і відповідного наукового супроводження.

Наукове осмислення геополітичних процесів відбувалося паралельно з виробленням і реалізацією позиції багатовекторності стратегічного партнерства, що було підхоплене й частиною науковців, а це негативно впливало на встановлення як внутрішньої стабільності, так і зміцнення авторитету в світі. Концептуальні промахи політичної еліти, відсутність чіткої зовнішньополітичної орієнтації, постійна переміна геополітичного спрямування, непримиренність очільників виконавчої та законодавчої влади не покращували ефективність багатовекторної стратегії, а лише підштовхували до пошуку нової моделі зовнішньополітичної дипломатії. Очевидно це й спричинило Євромайдан, Революцію Гідності і зміну політичного курсу.

На початку 2014 р. нове керівництво країни робить вирішальний вибір у геостратегічному напрямку: 27 червня було підписано і вже 16 вересня 2014 р. ратифіковано Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. Враховуючи складність політичної та соціально-економічної ситуації на шляху до підписання цієї угоди, виникає потреба опрацювання наукових праць присвячених змісту інтеграційних процесів сучасної України та дослідженню її суперечливого характеру реалізації.

Метою статті є розгорнутий історіографічний аналіз новітніх наукових досліджень, присвячених геополітиці України, аналізу основних напрямів реалізації зовнішньополітичної стратегії нашої держави, виявленню вузьких місць і актуалізації недостатньо висвітлених тем.

За роки незалежності в Україні сформувалася низка потужних наукових осередків, у проблематиці яких ключове місце посідає геополітична проблематика. Вагомий внесок у опрацювання теоретичних і методологічних засад геополітики, в аналіз досвіду реалізації геополітичного курсу України вносять науковці Національного інституту стратегічних досліджень, Національного інституту проблем міжнародної безпеки, академічних Інститутів всесвітньої історії, Історії України, Світової економіки і міжнародних відносин, Держави і права імені В. Корецького, Народознавства, Політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса, Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, Національної академії державного управління при Президенті України, Національного університету оборони України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України та ін.

Серед численних праць, опублікованих за два останні десятиріччя, заслуговують уваги насамперед ті, що присвячені новому розумінню сутності геополітики, визначенню ролі і місця України в сучасному геополітичному просторі та обґрунтуванню доцільності євроінтеграційної спрямованості зовнішньополітичного вектору України [3–10]. Питання, пов'язані з подальшим реформуванням державного устрою України, з подоланням перепон у даному процесі досліджують В. Бортніков [11], С. Василенко [12], А. Гальчинський [13], С. Віднянський [14], С. Римаренко [15], О. Вишняк [16], А. Колодій [17] та інші.

Акцентуючи увагу на аналізі взаємовідносин України з ЄС, дослідники обґрунтовують знакові рубежі цього процесу, зокрема Ю. Тиркус запропонував власну періодизацію історії цих стосунків: 1991–1994 рр. – закладалися підвалини зовнішньополітичного курсу України; 1994–2004 рр. – продовжувала втілюватися тактика багатовекторності зовнішньої політики; 2005–2010 рр. – розпочала визначатися євростратегія України; 2010–2013 рр. – проголошено євроінтеграцію провідним напрямом зовнішньополітичного курсу країни, розпочалося парафування Угоди про асоціацію, але відмова вищого керівництва країни підписати Угоду про асоціацію завершило цей етап; початок 2014 р. і – до сьогодні – відбулося підписання Угоди про асоціацію та її ратифікація Верховною Радою України та європейським парламентом [18, с.320].

На нашу думку, більш прийнятною буде наступна періодизація євроінтеграційного процесу України, принаймні, ми виділяємо три періоди: 1991–1996 рр. – інституціоналізаційний: утвердження України як окремої держави, її атрибутів, прийняття Конституції, міжнародне визнання її кордонів, встановлення дипломатичних відносин і вироблення загальних контурів зовнішньополітичних орієнтирів та геополітики; 1997–2004 рр. – трансформаційний: пошук векторів внутрішніх і зовнішніх трансформацій, наростання кризових явищ, орієнтація на нейтралітет і позаблоковий статус у зовнішній політиці, розмитість геополітики; 2005 р. – до цього часу – реформаційний: поштовх прискоренню реформ і корективи в пріоритетах зовнішньополітичного курсу внесли Помаранчева революція, а відтак Євромайдан і Революція Гідності; Пріоритети: захист державного суверенітету, збереження цілісності території і безпеки країни, опрацювання корективи військової доктрини, активізація співробітництва з НАТО. Створення сприятливих внутрішніх і зовнішніх умов для реалізації геополітики.

Важливою умовою для реалізації євроінтеграційних прагнень України, Ю. Тиркус називає прагнення українського народу до внутрішньополітичної консолідації, у розвитку якої він відмічає дві взаємопов'язані тенденції: «по-перше, прагнення євроінтеграції стало потужним консолідуючим чинником; по-друге, саме внутрішньополітична консолідація виступає умовою прискорення повноцінного вступу України до ЄС, адже її відсутність трактується як системний ризик для подальшого зближення з ЄС» [19, с.113].

Впровадження євроінтеграційного курсу України на практиці належить до пріоритетних і складних завдань не тільки дипломатичного корпусу, але й всього державного організму і охоплює усі сфери суспільного життя. Для прискорення його втілення необхідно, на думку дослідника, звернутися до оновлення змісту національної ідеї, яка через систему національно-патріотичного виховання сформує національну свідомість. Дуже важливим елементом є єдина державна українська мова, яка разом з єдністю системи правління сприяє єдності нації [19, с.117].

На наш погляд, багато тут належить зробити й українознавцям, представникам історичної, філософської, етнологічної та інших наук, покликаних сприяти консолідації українського суспільства. Особливу увагу слід приділити формуванню історичної і національно-державницької свідомості кожного українця. Завдяки, єдиному історичному канону політична еліта буде мати змогу консолідувати народ в єдиному векторі зовнішньополітичних та внутрішньополітичних спрямуваннях.

На часі наукове спростування різного роду спотворень і фальсифікацій української історії, успадкованих від радянського минулого, викорінення залишків комуністичної ідеології і совкової свідомості серед частини населення, особливо сходу і півдня України, відсіч ідеологічним інсинуаціям російської пропаганди і терористично-сепаратистським угруповання в Донбасі. Не слід забувати, що на протязі багатьох десятиліть тоталітарний режим всіляко переслідував український національно-визвольний рух, боровся із самої ідеєю незалежності України, піддавав репресіям її носіїв.

Науковці звертають увагу на те, що формування і об'єднання українців в єдину націю виявились значно складнішим завданням, ніж уявлялося на етапі відновлення державної незалежності України, коли вистраждане «національне відродження» розглядалося мало не як автоматичний результат задекларованої державної незалежності. Задекларовані на конституційно-законодавчому рівні українізаційні настанови не заглибились в усі сфери життя пересічного українця і переважають у свідомості лише тих, хто й до проголошення державної незалежності плекав і та активно пропагував національну ідею. Натомість, значна частина населення України все ще залишилася у полоні комплексів «совєтських» практик.

Як показала силова агресія Росії проти України, анексія Криму і розгортання воєнних дій на Донбасі у відповідь на Революцію Гідності та підписання нашою державою Угоди про асоціацію з ЄС, базовим елементом російської міжнародної політики є блокування європейської інтеграції України, оскільки вона руйнує російські імперські плани зберегти свій вплив на пострадянському просторі. Можна погодитися з думкою науковців про те, що сучасні україно-російські відносини вимагають переосмислення міждержавного тероризму як виду політичних дій держави-терориста, що є неприйнятними для міжнародного співтовариства. [20, с.88] Безпека виступає однією з ключових проблем нормальної життєдіяльності нації та держави, це стало першочерговою проблемою після початку збройного конфлікту на Донбасі!

Низку монографій присвячених геополітичним стратегіям України опублікували фахівці Національного інституту стратегічних досліджень. Для прикладу: «Європейський проект та Україна», в якій знайомлять читачів з особливостями еволюції ЄС як специфічного інтеграційного утворення з аналізом євроінтеграційного руху України. Такий підхід дозволяє по-новому поглянути на європейський вибір України у зв'язку з проблемами державного суверенітету та комплексом зовнішньополітичних, соціально-економічних і гуманітарних питань. Особливу увагу приділено визначенню місця і ролі нашої держави в сучасному європейському безпековому просторі. Автори обґрунтовують нову концепцію формування сучасних наддержавних утворень, які реалізуються як «стратегічні проекти», тобто плановані у конкретній часовій перспективі системні утворення з екстраполяцією результатів у майбутнє. Приділено увагу проблемним питанням європейської інтеграції та способам подолання труднощів у контексті можливих варіантів розвитку подій у ЄС [21].

В монографії «Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва» доведено, що хоча Україна досі є на шляху розвитку, однак для неї проблеми глобалізованого кіберпростору не є чимось відірваним від політичної реальності. Понад те, що інтенсивніше розвивається інформаційне суспільство в Україні, то актуальнішою (як для держави в цілому, так і кожного громадянина зокрема) стає проблема самовизначення України щодо кіберпростору. Сам факт актуалізації кібербезпекового складника для нашої держави свідчить про певний рівень розвитку українського суспільства, який визначає на порядку денному нові загрози людині, суспільству, державі [22, с.218].

Дослідження «Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна», авторський колектив присвятив дослідженню політико-теоретичних, геополітичних, культурно-історичних й зовнішньополітичних аспектів збройного конфлікту на Донбасі. У термінах теорії реалізму інтерпретовано специфіку міжнародних відносин на постімперських політичних просторах. Запропоновано прогностичні сценарії подальшої еволюції конфліктної ситуації на двосторонньому, регіональному й глобальному рівнях. Виокремлено й витлумачено джерела зовнішньополітичної поведінки сучасної Росії щодо України та решти держав пострадянського простору. На підставі досвіду конфлікту на Донбасі визначено стратегію й систематизовано тактики протидії зовнішній агресії [23].

Автори видання Науково-дослідного інституту українознавства «Українська етнополітика: прикладні виміри» підкреслюють, що доба глобалізації з особливою гостротою підіймає проблеми міжнаціональної та міжрелігійної злагоди та взаєморозуміння: «Для України і в Україні вони набувають особливого змісту та значення: державна мова, титульний етнос, українська діаспора, етнічна структура населення України, національні меншини, подвійне громадянство, візовий режим, легальна та нелегальна міграція – ці та інші проблеми і складають смислове поле прикладної української етнополітики. Від їх розв'язання істотно залежить спокій та благоустрій

українського суспільства, його впевнене життя і майбуття. Етнополітика має допомогти українським лідерам, політикам, законодавцям, управлінцям, науковцям, викладачам, студентам та думаючій молоді зрозуміти просту річ: якщо ми, нині, не розв'яжемо проблеми взаємного співжиття та співрозуміння, нашим нащадкам це буде зробити набагато важче» [24].

Низка нових акцентів щодо етнополітичної поляризації та соціокультурного розмежування в Україні розставила О. Кривицька, автор монографії «Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України» [25]. На її думку, загрозами національній єдності України є: непримиренність основних політичних акторів; конфлікт між прибічниками етнічного патріотизму та територіального патріотизму, що перетворило країну на поле зіткнення «ми»/ «вони» пріоритетів; мовний контекст ідентифікаційних практик. Мовне питання стало суттєвим маркером соціокультурного розмежування в країні; відсутність рівноваги між збереженням креативного потенціалу української нації і реалізацією прав інших етносів; – подвійна ідентичність українського суспільства провокує відштовхування національних цінностей та демонстрування презирства до національного; відсутність національної ідеології, здатної консолідувати навколо ідеї розвитку української незалежної держави громадян незалежно від етнічного походження; сегментація історичної пам'яті зумовила створення ідеологізованих конфронтаційних схем історичного минулого, які продукують негативні мобілізаційні можливості стереотипів та «війну міфів»; розбалансованість релігійного життя, закріплення міжконфесійних бар'єрів в умовах поляризації країни перетворило релігію в дезінтегруючий чинник; комплекс української меншовартості, «шароварний» імідж України – «розмиваючий» чинник процесу етнічної ідентифікації. Дефіцит громадянської ідентичності відбиває наявність різноспрямованих етнічних, культурних, релігійних ідентичностей; спроба частини української еліти нав'язати виключно етноцентричну модель націотворення провокує подальшу поляризацію суспільства та небезпеку дезінтеграції країни [25, с. 286–287].

Винятковим питанням в роботі виноситься проблема непорушності національного суверенітету та територіальної цілісності України. Дослідниця підкреслює, що наслідками цих загроз стали явища регіонального сепаратизму в регіонах Сходу та Півдня країни, створення сприятливих умов для воєнної агресії Росії щодо Автономної Республіки Крим з подальшою анексією півострова: «Зазначені ризики призводять до послаблення легітимності влади у масовій свідомості, створюють передумови для затягування періоду політичної нестабільності в Україні, відіграють потужну дезінтегруючу роль для неї» [25, с. 288].

Потрібно сказати, що низка положень, викладених в наукових дослідженнях, написаних до Революції Гідності, не витримали перевірки часом, вони орієнтували на стару геополітику, підпорядковану інтересам російського імперіалізму. Окремі сюжети наукових досліджень містили хибні орієнтири їх авторів, що призводило до деморалізації суспільства, армії, в цілому силових структур. Для прикладу, в монографії «Україна та Росія у системі міжнародних відносин: Стратегічна перспектива» наголошено, що відносини з нашим геополітичним сусідом – Російською Федерацією мають особливий вплив на розвиток української державності. Пріоритетом в українсько-російських взаєминах є розвиток відносин рівноправного партнерства [1, с. 9]. А далі автори дослідження виділяють свій основний посил читачу курсивом: «Не викликає сумніву, що для України, з геополітичного погляду, було б вкрай нерозважливо ставати в позу щодо Росії і робити ставку виключно на Захід. Оптимальний варіант для України – це взаємовигідні контакти як із Заходом, так і з Росією водночас, а не альтернатива: Захід або Схід» [1, с.9].

Цій же ідеї вторить дисертаційне дослідження О. Шеретюк «Політичні імперативи євроінтеграційного курсу України», об'єктом дослідження якого – є євроінтеграційна політика України. Дослідниця наголошує, що існує потреба у здійсненні системного наукового аналізу всього комплексу відносин Україна – ЄС, з урахуванням нових геополітичних реалій. Окрім того, підкреслює прагнення України до повномасштабної участі в політичному та економічному житті Європи, що логічно обумовлено геополітичними положеннями та історією нашої держави [26, с.5].

Негативним моментом в даній роботі є зазначене вище хибне твердження дослідниці, що геополітичні реалії не дають можливості Україні зосереджуватися лише на європейському геополітичному векторі: «Визначена стратегічна мета не применшує важливості інших пріоритетних напрямів, передусім – розвитку дружніх і партнерських відносин з Росією. Всебічний розвиток відносин з Росією як стратегічним партнером, поряд з реалізацією курсу на інтеграцію в Європу, посідає одне з ключових місць у структурі геополітичних пріоритетів України. Тим паче, що вплив російського чинника постійно відчувається і в стратегії зовнішньої політики нашої держави, і в усіх сферах суспільного життя» [26, с.6].

Викликає подив, що подібні ідеї пропагувалися не лише на науковому рівні, але й у вищих ешелонах влади. Саме жорнова цієї пропаганди принесли в нашу країну анексію Криму, війну на Донбасі та економічну кризу. Але, щороку, науковці покращували якість своїх досліджень та в епіцентр своїх наукових доробків ставали нові геополітичні ідеї та спрямування.

А. Луценко у дисертаційному дослідженні окреслив основну групу джерел та еволюції геополітичних ідей в Україні, ролі й місця наукових здобутків вітчизняних вчених в історії становлення та розвитку наукових основ національної школи геополітики [6, с.5]. Заслугує уваги й концепція автора стосовно ґенези української геополітичної ідеї впродовж всього історичного періоду існування українського народу, включаючи його етнічні корені та умови її зародження й розвитку.

Нижче наводимо вже приклади еволюції поглядів під впливом ідей Євромайдану. В дисертаційному дослідженні Є. Артьомової «Євроскептицизм у сучасному геополітичному дискурсі Європейського союзу» зазначено, що: «З огляду на динаміку сучасного політичного процесу в Україні, спричинену проголошеною «паузою» на шляху до укладання угоди про асоціацію між Україною та ЄС, звертає на себе увагу дивна односторонність українського дискурсу європейської інтеграції, який визначається домінуванням виключно внутрішніх сюжетів і не враховує зміст і спрямованість дискусій про майбутнє проекту єдиної Європи усередині самого Європейського Союзу. Це надає актуалізації теми дослідження місця та ролі євроскептицизму в сучасному геополітичному дискурсі ЄС нового смислу, який полягає у розширенні горизонту бачення перспектив європейської інтеграції України» [27, с.6].

Це дисертаційне дослідження захищене вже після Революції Гідності і відразу можемо побачити якісну різницю в наукових твердженнях, хоча розбіжність у часі всього декілька років. Завершуючи свою роботу, Є. Артьомова закликає українське керівництво і політичні сили визначити стратегічні пріоритети саме на європейському напрямі та шляхи їх реалізації! [27, с.200].

О. Боднарчук захищав своє дослідження вже після підписання й ратифікації 16 вересня 2014 р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Тому логічним є зауваження автора про те, що «європейська та євроатлантична інтеграція втратили характер зовнішньополітичних опцій і перетворилися на імператив міжнародної політики України» [28, с. 1]. Дослідник доводить, що: «Політичні комунікації в контексті євроінтеграційного курсу України повинні не тільки формувати проєвропейські настрої у суспільстві, а й виконувати мотиваційну функцію для суспільства. Тобто, громадяни України мають не тільки розуміти переваги європейської інтеграції, а й відчувати внутрішню відповідальність за майбутнє своєї країни, що призвело б до швидшого економічного розвитку та становлення Української держави як повноцінного члена європейської та світової спільноти. Як свідчить досвід держав-членів Європейського Союзу, досягти позитивних зрушень у внутрішній економіці та міжнародному визнанні вдалося завдяки тому, що держави розвивалися за двох основних умов, а саме завдяки ретельному виконанню громадянських обов'язків та послідовній реалізації політики європейської інтеграції» [28, с.1].

В умовах масштабної глобалізації та євроінтеграції можна з впевненістю доводити, що сьогоденна Україна займає важливе за значенням, місцезнаходженням, природними ресурсами місце в геополітичному просторі світу. Але тільки при умові повної консолідації всього українського народу, зміцнення суверенітету та збереження незалежності, українська держава зможе перетворитися в повноправний суб'єкт сучасної міжнародної політики.

Розглянуті наукові праці, присвячені різним аспектам геополітики незалежної України, дають підстави зробити висновок, що європейський вектор геополітичної орієнтації посідає пріоритетне місце і відкриває нові можливості для політичного та соціально-економічного розвитку України. Його реалізація сприятиме зміцненню авторитету нашої держави на міжнародній арені. Дослідники мають виходити з того, що законодавчо визначеним стратегічним пріоритетом української зовнішньої політики є євроінтеграція. Успішні досягнення у цьому ключі приведуть майбутню Україну до повноцінного членства в ЄС.

Таким чином, науковці покликані враховувати, що проти України РФ розв'язала і веде гібридну війну, мета якої переорієнтувати наші геополітичні пріоритети і зберегти нашу державу у сфері свого імперського впливу. Україна має рішуче відмовитися від ролі пасивного об'єкта геополітичних змагань інших держав і стати активним суб'єктом. Тільки активна геополітика України у тісній координації з іншими країнами дозволить повернути Крим і тимчасово неконтрольовані території Донецької та Луганської областей і зрештою зреалізувати процес, започаткований Євромайданом і Революцією Гідності.

Список використаних джерел

1. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: Стратегічна перспектива: Колективна монографія. – К.: НІПМБ, 2001. – 624 с.
2. Рудий Г. Що таке геополітика? / Г. Рудий // Віче. – 2006. – № 2.
3. Геополітика. Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Під ред. А. Кудряченко, Ф. Рудича, В. Храмова. – К.: МАУП, 2004. – 293 с.
4. Булгаков В. Концептуальні підстави визначення геополітичних пріоритетів у XXI сторіччі / Україна: крок у XXI століття (соціально-політичний аналіз) / В. Булгакова. – К.: Інститут філософії НАН України, 2002. – С. 211–218.
5. Ковальова О. Копенгагенські критерії членства в Євросоюзі / О. Ковальова // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – 2003. – Вип. 4. – С. 224–233.
6. Луценко А. Геополітичні ідеї в

Україні: джерела та еволюція: автореф. дис...канд...політ...наук: 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / А. Луценко. – К., 2009. – 18 с. 7. Копійка В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна / В. Копійка. – К.: Юрид. думка, 2005. – 448 с. 8. Асиметрія міжнародних відносин / Під ред. Г. Перепелиці, О. Субтельного. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. – 555 с. 9. Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми / Під ред. В. Горбатенка: Монографія. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – 332 с. 10. Барановський Ф. Спільність внутрішніх та євроінтеграційних потреб вдосконалення політичної системи України / Ф. Барановський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 57–65. 11. Бортніков В. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія / В. Бортніков. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с. 12. Василенко С. Україна: геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі / С. Василенко. – Одеса: ОДМА, 2000. – 208 с. 13. Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада / А. Гальчинський. – К.: Либідь, 2005. – 368 с. 14. Віднянський С. Україна в європейському геополітичному просторі: проблеми та перспективи інтеграції / С. Віднянський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 18. – К., 2009. – С. 247–254. 15. Римаренко С. Етнодержавотворчий процес в Україні / С. Римаренко // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2004. – № 4. – С. 68–76. 16. Вишняк О., Небоженко В. Європейський вибір України: населення, громадськість, партії / О. Вишняк, В. Небоженко // Політичний портрет України – 2003. – № 27–28. – С. 42–48. 17. Колодій А., Олійник А. Державне будівництво і місцеве самоврядування: навчальний посібник / А. Колодій, А. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 304 с. 18. Тиркус Ю. Особливості стратегії інтеграції України до європейського Союзу / Ю. Тиркус // Політологічні записки: 36. наук. пр. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. – Вип. 1.(9). – С.319–327. 19. Тиркус Ю. Внутрішньополітична консолідація як умова інтеграції України до ЄС / Ю. Тиркус // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – 2014. – Вип. 8 (112). – С. 113–118. 20. Новоскольцев Г. Тероризм як глобальна проблема сучасності // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей / Г. Новоскольцев. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2014. – Т. 27–28. – С.82–88. 21. Європейський проект та Україна: Монографія / Під ред. А. Єрмолаєва, Б. Парахонського, Г. Яворської, О. Резнікова [та ін.]: Монографія. – К.: НІСД, 2012. – 192 с. 22. Дубов Д. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва / Д. Дубов. – К.: НІСД, 2014. – 328 с. 23. Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна / Під ред. В. Горбуліна, О. Власюк, С. Кононенко. – К.: НІСД, 2015. – 132 с. 24. Крисаченко В., Дякова О. Українська етнополітика: прикладні виміри / В. Крисаченко, О. Дякова. – К.: МП «Леся», 2014. – 614 с. 25. Кривицька О. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України / О. Кривицька. – К.: ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 328 с. 26. Шеретюк О. Політичні імперативи євроінтеграційного курсу України: автореф. дис... канд...політ...наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / О. Шеретюк. – К., 2008. – 31 с. 27. Артьомова Є. Євроскептицизм у сучасному геополітичному дискурсі Європейського союзу: дис...канд...політ...наук спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Є. Артьомова. – Дніпропетровськ, 2014. – 236 с. 28. Боднарчук О. Політичні комунікації в контексті євроінтеграційного курсу України: автореф. дис... канд...політ...наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. Боднарчук. – Чернівці, 2015. – 20 с.

Юлія Лебедева

ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ УКРАИНЫ: ИСТОЧНИКИ И ЭВОЛЮЦИЯ

Проведен обзор научных исследований, касающихся роли и места Украины в современном геополитическом пространстве. Проанализированы направления научных исследований стратегии геополитического развития государства. Определены задачи обществоведов, включая украинологов относительно дальнейшего обоснования стратегических задач внешнеполитического и внутривнутриполитического курса Украины в условиях российской агрессии, направленной на торможение ее интеграции в европейское и мировое пространство.

Ключевые слова: украинология, Украина, геополитика, геополитическое пространство, глобализация.

Yuliya Lebedeva

THE GEOPOLITICAL STRATEGY OF UKRAINE: SOURCES AND EVOLUTION

Made a review of research on the role and place of Ukraine in a modern geopolitical space. We analyzed the areas of scientific research strategy of geopolitical development of the state. Defined tasks of social scientists and Ukrainian scientists with respect to the strategic objectives of further study foreign and domestic policy of Ukraine in the conditions of Russian aggression, aimed at the inhibition of its integration into the European and world space.

Key words: Ukrainian studies, Ukraine, geopolitics, geopolitical space, globalization.

УДК 94(437)

Степан Василюшин

**УКРАЇНА-РЕСПУБЛІКА БІЛОРУСЬ:
СПІВРОБІТНИЦТВО У ПОЛІТИЧНІЙ СФЕРІ (2005 – ПОЧАТОК 2010 РР.)**

У статті на основі широкої джерельної бази розкрито політичні аспекти українсько-білоруських відносин упродовж 2005 – початку 2010 рр., досліджує напрямки та пріоритети двосторонніх взаємин.

Ключові слова: Україна, Республіка Білорусь, політичні відносини, договір, зовнішня політика.

Відносини між Україною і Республікою Білорусь мають багатовікову історію, що характеризується взаємовигідним двостороннім співробітництвом. Разом з тим, сучасні міждержавні українсько-білоруські взаємини не можна назвати простими й однозначними. Це обумовлено тим, що Україна і Республіка Білорусь відрізняються за ступенем розвитку демократії, а також мають відмінні зовнішньополітичні вектори. Україна ще після Помаранчевої революції 2004 р. обрала курс на демократизацію політико-економічної системи та поступову інтеграцію до єдиного європейсько-атлантичного простору. Республіка Білорусь, навпаки, продовжує залишатися державою з авторитарним стилем управління і розширювати співпрацю з Російською Федерацією, складаючи основу Євразійського економічного союзу.

У цьому контексті особливо важливим в українсько-білоруських відносинах є співробітництво у політичній сфері. На наш погляд, це обумовлено тим, що вивчення політичної складової міждержавних взаємин дасть змогу визначити загальні тенденції співпраці між Україною і Республікою Білорусь, окреслити значення і роль України як посередника у налагодженні політичного діалогу між Європейським Союзом та Республікою Білорусь, спрогнозувати розвиток співробітництва між двома державами у короткостроковій перспективі.

Метою статті є аналіз політичних відносин між Україною і Республікою Білорусь впродовж 2005 – початку 2010 рр., коли українсько-білоруське міждержавне співробітництво характеризувалося змінною інтенсивністю, а двосторонні взаємини еволюціонували від кризових до найбільш активних політичних зв'язків.

Завдання дослідження полягають у висвітленні основних тенденцій розвитку українсько-білоруських політичних контактів впродовж 2005 – початку 2010 рр., обґрунтуванні моделі реалізації взаємин між Україною і Республікою Білорусь та їх трансформації на рівень стратегічного партнерства, розкритті місця українсько-білоруських стосунків у структурі міжнародних відносин.

Дослідження досвіду українсько-білоруських політичних взаємин викликає значний науковий інтерес серед українських та білоруських дослідників. Вагомий внесок у розробку досліджуваної теми здійснили С. Макєєв [1], М. Плаксенко [2], Г. Максак [3], Л. Чекаленко [4], В. Литвин [5], Д. Юрчак [6], А. Тихомиров [7], В. Снапковський [8] та ін. На особливу увагу заслуговують матеріали фонду посольства України в Республіці Білорусь (фонд 8) Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України. Крім того, цінними для нас стали документи і матеріали, що містяться на офіційних сайтах глави держави, парламенту й міністерств України та Республіки Білорусь.

В історії двосторонніх відносин України з Республікою Білорусь можна виділити період 2005 – початку 2010 рр., коли міждержавні взаємини у політичній сфері характеризувалися змінною інтенсивністю. Нижня хронологічна межа обумовлена зміною геополітичного курсу України внаслідок Помаранчевої революції, який не передбачав поглиблення політичних відносин з колишніми республіками СРСР. Верхня хронологічна межа пов'язана з погіршенням українсько-білоруських відносин в результаті президентських виборів в Україні та пожвавленням українсько-російських контактів, яке припало на пік напруження у російсько-білоруських політичних взаєминах.

Упродовж 2005 – початку 2010 рр. динаміка українсько-білоруських політичних відносин розгорталася за висхідним шляхом: від кризи у міждержавному співробітництві до трансформації двосторонніх взаємин на рівень стратегічного партнерства.

Погіршення політичних контактів між Україною та Республікою Білорусь розпочалося одразу після Помаранчевої революції 2004 р. в Україні. Обрання Президентом України В. Ющенка, який виступав за інтеграцію України до західноєвропейських міждержавних структур, негативно вплинуло на динаміку українсько-білоруських політичних взаємин. Офіційний Мінськ розцінив зміну політичної еліти в Україні як спробу західних країн розширити свій вплив на пострадянському просторі. Очевидно, білоруська верхівка боялася, що наступною в процесі зміни правлячих еліт

може виявитися саме вона [9]. Слід зауважити, що побоювання білоруського керівництва не були безпідставними, оскільки представники США та України постійно наголошували на необхідності демократизації Республіки Білорусь. Так, 4 квітня 2005 р. Президент США Дж. Буш та Президент України В. Ющенко підписали спільну заяву «Порядок денний українсько-американського стратегічного партнерства у новому сторіччі», в якій, зокрема, наголошувалося: «Ми обіцяємо спільно працювати задля підтримки поступу свободи у таких країнах, як Куба і Білорусь» [10]. Варто зазначити, що така позиція України відповідала її новим геополітичним цілям, оскільки після Помаранчевої революції Україна заявила про себе як про державу, яка здатна просувати демократичні перетворення на пострадянському просторі.

Президент Білорусі О. Лукашенко розцінив дії України як втручання у внутрішні справи суверенної держави і заявив: «Демократизувати Білорусь ми будемо самі. І помічники нам тут не потрібні ні з Києва, ні з Вашингтона, ні з інших міст планети. Ми в стані самі розібратися з власними проблемами. У них проблем більше, ніж у нас, нехай їх і вирішують» [11]. Крім того, заступник начальника управління інформації Міністерства закордонних справ Республіки Білорусь Р. Єсін заявив, що спільна заява Президентів України та США свідчить про несамостійність зовнішньої політики України [11]. Прес-служба Міністерства закордонних справ України оперативно відреагувала на такі висловлювання білоруського керівництва і в офіційному коментарі підкреслила, що розвиток демократії, повага і захист основних прав та свобод людини є наріжним каменем нового зовнішньополітичного курсу України. Разом з тим, зазначили в МЗС, Україна високо оцінює двосторонні українсько-білоруські відносини, а відтак залишається відкритою до діалогу і взаємовигідного співробітництва [11]. Отже, незважаючи на різкі заяви білоруського керівництва Україна підтвердила свою готовність розвивати двосторонні українсько-білоруські взаємини.

Окремої уваги заслуговує позиція України на 61-й сесії комісії ООН з прав людини. 14 квітня 2005 р. у Женеві українська делегація, незважаючи на спротив представників Росії та Білорусі, підтримала резолюцію ООН, яка засудила Республіку Білорусь за систематичне порушення прав людини. У резолюції комісія ООН висловила занепокоєння процесом організації і проведення виборів у Білорусі, арештами і затриманнями, переслідуванням та закриттям неурядових організацій, незалежних ЗМІ, опозиційних політичних партій [12]. Результати голосування викликали жорстку реакцію з боку Білорусі. Так, офіційний представник Республіки Білорусь при женецькому відділі ООН С. Алейнік назвав резолюцію черговою спробою сформулювати у міжнародного співтовариства перевернене уявлення про ситуацію в країні, з метою виправдати бажання її співавторів втручатися у внутрішні справи суверенної держави. Крім того, С. Алейнік висловив розчарування позицією України під час голосування, зазначивши: «Сусіди, які поважають один одного, так себе не поведуть. Ми переконані, що дружні відносини між нашими народами зуміють у майбутньому взяти гору над відвертою політичною кон'юнктурою, продемонстрованою делегацією України в Женеві» [12]. Слід зауважити, що зазначена подія викликала неоднозначну реакцію і в Україні, однак засвідчила концептуально нову позицію українського керівництва – не йти на компроміс всупереч принципам демократії.

Погіршення українсько-білоруських взаємин не сприяло розширенню політичних контактів на найвищому рівні. Упродовж 2005 р. двосторонні зустрічі між главами обох держав відбувалися виключно в рамках міжнародних політичних форумів [6, с. 77].

27 серпня 2005 р. у Казані відбулися двосторонні переговори Президента України В. Ющенка з Президентом Білорусі О. Лукашенком в рамках саміту глав держав-учасниць СНД [13]. У ході зустрічі було досягнуто домовленості про проведення в Мінську у вересні 2005 р. зустрічі прем'єр-міністрів обох держав та вироблення спеціального документа – «дорожньої карти», яка мала відображати основні напрямки вирішення актуальних питань двосторонніх відносин. Президент України В. Ющенко позитивно оцінив результати переговорів, підкресливши, що у нього з президентом Білорусі відбувся чесний, конструктивний і результативний діалог. О. Лукашенко після зустрічі заявив, що всі існуючі розбіжності в українсько-білоруських відносинах не нові, однак ніколи взаємини між Білоруссю і Україною не будуть поганими [14]. Варто зазначити, що хоч за підсумками переговорів глави обох держав висловили готовність спільно вирішувати наявні проблемні питання білорусько-українських взаємин, однак такий формат переговорів не сприяв розвитку двостороннього співробітництва.

З осені 2005 р. формат відносин між Україною та Республікою Білорусь зазнав змін. Враховуючи низку зовнішніх та внутрішніх факторів, керівництво України намагалось зосередитися на економічному аспекті відносин, не акцентуючи уваги на проблемах внутрішньополітичного устрою Республіки Білорусь [3]. Вже у вересні 2005 р. секретар РНБО України А. Кінах задекларував чітку позицію України – жорстко протидіяти будь-яким спробам міжнародної ізоляції Білорусі [15]. Частковий перегляд Україною моделі співробітництва з Республікою Білорусь був

обумовлений чинником посилення впливу Росії, однак більшою мірою це було викликано виборчою кампанією до Верховної Ради України [15].

Окремо слід відзначити відмову українського керівництва приєднатися до санкцій Європейського Союзу відносно Білорусі, які вводили обмеження проти окремих посадових осіб. Так, 16 листопада 2005 р. Президент України В. Ющенко під час зустрічі у Парижі з представниками провідних політичних кіл Франції заявив, що Україна хоче бачити Білорусь демократичною та процвітаючою країною і виступає проти її міжнародної політичної ізоляції [15]. Слід зазначити, що така принципово відмінна від країн ЄС позиція України стосовно санкцій проти Білорусі була зумовлена прагненням українського керівництва налагодити міждержавний політичний діалог.

Надалі, впродовж 2006 р. розвиток двосторонніх відносин базувався на чіткому розподілі політичного та економічного аспектів співробітництва. Обидві держави намагалися не акцентувати уваги на політичних розбіжностях, а зосередилися на розширенні двосторонніх економічних взаємин [3].

Після обрання 19 березня 2006 р. О. Лукашенка Президентом Білорусі на новий термін Україна погодилася з висновками спостережної місії ОБСЄ і назвала президентські вибори недемократичними [15]. Так, В. Ющенко виступаючи в данському парламенті, зазначив, що Київ солідарний з позицією ЄС відносно ситуації в Білорусі. Разом з тим, Президент України наголосив, що ЄС повинен врахувати той факт, що обидві країни безпосередні сусіди і Київ зацікавлений в демократизації політики офіційного Мінська. Крім того, В. Ющенко повідомив, що планує зустрітися з О. Лукашенком і обговорити питання формування нової моделі двосторонніх відносин у контексті євроінтеграційних прагнень України [15]. Отже, зустріч між Президентами України і Республіки Білорусь була необхідною для активізації політичних українсько-білоруських взаємин.

Важливим етапом двостороннього українсько-білоруського співробітництва у політичній сфері впродовж 2005 – початку 2010 рр. можна вважати зустріч Президента Білорусі О. Лукашенка з українськими журналістами, яка відбулася 23 листопада 2006 р. Варто зазначити, що такий формат зустрічі вперше був використаний для залучення українських засобів масової інформації. Незважаючи на неоднозначне ставлення українських ЗМІ до О. Лукашенка через скандали, пов'язані із затриманням у Білорусі на початку 2006 р. українських журналістів, на зустріч з главою держави прибуло близько 40 чоловік [15]. У ході бесіди з журналістами О. Лукашенко заявив, що у Республіки Білорусь і України немає таких розбіжностей, які можуть розірвати історично сформовані добросусідські міждержавні взаємини. Разом з тим, Президент Білорусі підтвердив свою готовність до широкомасштабного двостороннього політичного співробітництва з Україною за умови невтручання з боку третіх країн. Окреме місце під час розмови з українськими журналістами зайняло питання українсько-білоруських міждержавних зв'язків. Так, на запитання журналіста газети "Голос України" оцінити стан міждержавних відносин, О. Лукашенко зазначив, що цей компонент двосторонніх політичних взаємин треба розвивати і Республіка Білорусь готова до тісної співпраці на цьому рівні [16].

Через п'ять днів, 28 листопада 2006 р. у Мінську відбулася зустріч Президента України В. Ющенка з Президентом Республіки Білорусь О. Лукашенком в рамках саміту глав держав-учасниць СНД [13]. У ході бесіди сторони обмінялися думками з широкого кола питань розвитку двосторонніх відносин. Слід зазначити, що на 28 листопада 2006 р. у В. Ющенка був запланований офіційний візит до Хорватії, однак українська сторона перенесла його, що свідчило про перегляд формату українсько-білоруських відносин [15].

Варто зауважити, що основним результатом зустрічі глав обох держав на мінському саміті країн-учасниць СНД стало зміцнення співпраці між Секретаріатом президента України і Адміністрацією президента Республіки Білорусь. Вже 14 грудня 2006 р. відбувся візит голови Секретаріату президента України В. Балого в Республіку Білорусь [15]. У ході зустрічі з головою адміністрації президента Білорусі Г. Невігласом, В. Балого наголосив, що необхідно сформувати нову модель українсько-білоруських взаємин. Крім того, сторони обговорили питання підготовки зустрічі президентів України і Білорусі в Чорнобилі у лютому-березні 2007 р. Під час візиту президента Республіки Білорусь у Чорнобиль було заплановано обговорити як низку питань двосторонніх взаємин, так і розширення регіонального співробітництва, зокрема, можливість приєднання Республіки Білорусь до ОДЕР-ГУАМ [15].

Однак запланований на 2007 р. візит О. Лукашенка в Україну не відбувся. Офіційної заяви з поясненням причин перенесення зазначеного візиту не зробила жодна зі сторін [15]. У той же час, однією з причин можна назвати жорстку позицію офіційного Мінська у питанні демаркації міждержавного кордону. Прив'язка ратифікації білоруським парламентом договору між Україною та Республікою Білорусь про державний кордон з питанням погашення Україною корпоративного

боргу підприємств початку 90-х рр, зробила заплановану зустріч між президентами України та Білорусі невідомою для обох держав [15].

Наприкінці 2007 р. у зв'язку з політичною кризою на Україні (оголошення дострокових парламентських виборів) питання налагодження українсько-білоруських політичних відносин взагалі не перебувало на порядку денному. Республіка Білорусь зайняла нейтральну позицію відносно оцінки дострокових виборів до Верховної Ради України і офіційно не висловлювала підтримки жодній з політичних сил. Таким чином, упродовж 2007 р. через низку розбіжностей українсько-білоруські політичні відносини не зазнали змін, а домінуючими залишалися двосторонні економічні зв'язки.

Початком формування нової моделі українсько-білоруських політичних взаємин можна вважати 2008 р. Незважаючи на відсутність упродовж вказаного р. зустрічей між главами обох держав, Європейська програма сусідства створила сприятливі передумови налагодження політичного діалогу між Україною та Республікою Білорусь [1]. Так, у червні 2008 р. на протидію Середземноморському Союзу, пролобійованому Францією, Польща спільно зі Швецією ініціювали проект «Східне партнерство», який передбачав двосторонню та багатосторонню співпрацю країн ЄС з Україною, Молдовою, Азербайджаном, Вірменією, Грузією і, за певних умов, Білоруссю [2]. Окремі застереження відносно Республіки Білорусь полягали у необхідності провести демократичні перетворення у країні та продовжити діалог офіційного Мінська з європейськими інституціями [1]. Разом з тим, за слушним зауваженням М. Плаксенко, особливістю проекту «східне партнерство» стало посилення пропозицій Білорусі, яка до цього часу ще не була охоплена жодною багатосторонньою ініціативою ЄС [2]. За таких умов і з огляду на готовність білоруського керівництва налагодити відносини з ЄС, Україна взяла на себе роль «адвоката» у зближенні позицій ЄС і Республіки Білорусь.

Пожвавлення політичних взаємин між Україною та Білоруссю розпочалося вже з перших місяців 2009 р., коли було поновлено контакти на найвищому рівні. Це обумовлено низкою чинників: для Білорусі необхідно було розширення співробітництва з країною, яка створювала умови для налагодження відносин з ЄС, а Україна прагнула посилити свої зовнішньополітичні позиції на пострадянському просторі.

20 січня 2009 р. в Чернігові відбулася зустріч Президента України В. Ющенка і Президента Білорусі О. Лукашенка. Під час візиту відбулися переговори стосовно широкого кола питань, які становили взаємний інтерес. Ця зустріч стала початком нового етапу у розвитку українсько-білоруських відносин. Було підкреслено, що між Україною і Республікою Білорусь ніколи не було і не буде проблем, а двосторонні відносини обидві держави будують на принципах взаєморозуміння та добросусідства, що дає можливість підняти українсько-білоруські відносини на якісно новий рівень. Сторони позитивно оцінили високу динаміку торговельно-економічних відносин та висловили готовність тісніше співпрацювати з міжнародних питань, зокрема в рамках проекту «Східне партнерство». У ході зустрічі О. Лукашенко подякував своєму українському колезі за підтримку Білорусі у налагодженні діалогу з ЄС і США [17].

Окремо слід відзначити підписання у ході даного візиту Консульської конвенції між Україною та Республікою Білорусь [18, арк. 1–20]. Зокрема, в тексті зазначалося: «Україна і Республіка Білорусь вирішили укласти Конвенцію і домовилися захищати права та інтереси обох держав, їх громадян та юридичних осіб, надавати їм допомогу і сприяння; сприяти розвитку дружніх відносин та співробітництва між Договірними Сторонами...» [18, арк. 4].

Наступна зустріч між главами обох держав відбулася 6 травня 2009 р., коли В. Ющенко відвідав з робочим візитом Республіку Білорусь. У ході зустрічі президенти України та Білорусі провели переговори з найважливіших питань двостороннього співробітництва, регіональної політики, а також узгодили позиції відносно участі обох країн в ініціативі ЄС «східне партнерство». За підсумками переговорів О. Лукашенко заявив, що білоруська сторона зацікавлена в реалізації тих проектів «східного партнерство», які відповідають її національним інтересам. У свою чергу Президент України В. Ющенко зазначив, що Київ і Мінськ мають дуже схожі позиції відносно участі в проекті «Східне партнерство», оскільки обидві держави прагнуть використати його потенціал для покращення внутрішньополітичного та внутрішнього економічного становища [19].

Через шість місяців, 4–6 листопада 2009 р. відбувся перший за останні 12 років офіційний візит Президента Білорусі О. Лукашенка в Україну, у ході якого відбулися зустрічі з Президентом України В. Ющенком, головою Верховної Ради В. Литвином та прем'єр-міністром Ю. Тимошенко. У ході зустрічі між президентами обох країн була досягнута домовленість про направлення на ратифікацію до білоруського парламенту договору між Україною та Республікою Білорусь про державний кордон [20]. Сторони також підкреслили, що питання з борговими зобов'язаннями України вирішене шляхом надання пільгових цін на українську електроенергію, що постачається до Білорусі [3]. Торкуючись розвитку політичних відносин з Україною, Президент Білорусі відзначив

значне погравлення двосторонніх відносин та їх вихід на рівень стратегічного партнерства. Під час бесіди О. Лукашенка з Головою Верховної Ради України В. Литвином обговорювалися питання співробітництва між вищими законодавчими органами двох держав. За підсумками візиту сторони підписали низку двосторонніх документів, серед яких меморандум між МЗС України і МЗС Республіки Білорусь про взаємодію у реалізації взаємовигідних проектів в рамках ініціативи Європейського Союзу «східне партнерство» та протокол про обмін ратифікаційними грамотами Консульської конвенції між Україною і Республікою Білорусь [20]. Таким чином, офіційний візит Президента Білорусі за своїми результатами став важливим етапом у розбудові українсько-білоруських політичних взаємин.

На початку 2010 р. формат двосторонніх українсько-білоруських взаємин зазнав змін. Обрання на початку 2010 р. Президентом України В. Януковича сприяло активізації українсько-російських контактів, яка припала на пік напруження у російсько-білоруських політичних взаєминах [3]. За таких умов спостерігалось певне погіршення динаміки українсько-білоруських відносин.

Отже, динаміка взаємин на найвищому рівні упродовж 2005–2010 рр. розгорталася за висхідним шляхом: від відсутності конструктивного діалогу до налагодження регулярних політичних комунікацій. У ході політичних контактів між Президентами України та Білорусі було налагоджено міждержавний діалог з ключових питань двостороннього співробітництва. Крім того, візити на рівні президентів сприяли українсько-білоруській взаємодії в рамках проекту ЄС «східне партнерство».

Важливою складовою двосторонніх українсько-білоруських політичних взаємин впродовж 2005 – початку 2010 рр. були відносини на рівні глав урядів. 18 жовтня 2005 р. з робочим візитом Республіку Білорусь відвідав прем'єр-міністр України Ю. Єхануров [21]. У ході переговорів прем'єр-міністра України з керівництвом Республіки Білорусь було обговорено низку важливих питань двостороннього співробітництва: розвиток політичних взаємин, міждержавні торговельно-економічні зв'язки, завершення міжнародно-правового оформлення українсько-білоруського державного кордону, розширення договірно-правової бази, зокрема підписання Консульської конвенції між Україною та Республікою Білорусь, білорусько-російські інтеграційні зв'язки [22, арк. 43]. За підсумками переговорів президент Білорусі О. Лукашенко висловив задоволення основними тенденціями, які склалися у взаємовідносинах між Білоруссю і Україною у сфері політики та дипломатії [23]. У наступні роки глави українського уряду вели переговори з керівниками Ради Міністрів Республіки Білорусь. Зокрема, упродовж даного періоду відбулися дві основні зустрічі такого типу: 25 листопада 2006 р. (зустріч прем'єр-міністра України В. Януковича з прем'єр-міністром Білорусі С. Сидорським у рамках саміту глав урядів держав-учасниць СНД) та 12 червня 2009 р. (робочий візит прем'єр-міністра Білорусі С. Сидорського до України, під час якого відбулася двостороння зустріч з президентом України В. Ющенком та прем'єр-міністром Ю. Тимошенко) [21]. У ході зазначених зустрічей домінантою виступала економічна складова двостороннього співробітництва.

Наріжним каменем у розвитку політичних взаємин між Україною та Республікою Білорусь служить діяльність Міністерств закордонних справ України та Білорусі. 18 березня 2005 р. у Мінську в рамках чергового засідання Ради Міністрів закордонних справ держав-учасниць СНД відбулася двостороння робоча зустріч міністра закордонних справ України Б. Тарасюка з міністром закордонних справ Республіки Білорусь С. Мартиновим [24]. В ході переговорів міністри закордонних справ України та Білорусі обговорили перспективи розвитку взаємодії в рамках СНД, питання піднесення ефективності двостороннього співробітництва [25]. Наступна зустріч глав МЗС України та Білорусі відбулася 26 вересня 2005 р., коли в Україні з робочим візитом перебував міністр закордонних справ Республіки Білорусь С. Мартинов. Він провів переговори зі своїм українським колегою Б. Тарасюком, першим віце-спікером українського парламенту А. Мартинюком, виконуючим обов'язки першого віце-прем'єр-міністра А. Кінахом. Головним підсумком цього візиту стала домовленість про проведення в Україні 29 вересня зазначеного р. тристоронньої зустрічі Секретарів рад національної безпеки Білорусі та Польщі з міністром закордонних справ України. Крім того, досягнуто домовленості про візит в першій половині жовтня 2005 р. до Білорусі прем'єр-міністра України Ю. Єханурова. Цей візит, за задумом міністрів, мав передувати двосторонній зустрічі Президентів України і Республіки Білорусь [26].

Черговий робочий візит міністра закордонних справ України до Республіки Білорусь відбувся 19 жовтня 2009 р. Слід зауважити, що впродовж 2006–2009 рр. зустрічей між міністрами закордонних справ України та Білорусі не відбувалося, а відтак цей візит глави МЗС України П. Порошенка у Мінськ мав важливе значення у розвитку двосторонніх відносин. Центральне місце під час переговорів П. Порошенка з міністром закордонних справ Республіки Білорусь С. Мартиновим займали питання підготовки до офіційного візиту Президента Республіки Білорусь в Україну. У ході візиту також обговорено питання прикордонного співробітництва, взаємного доступу товарів на ринки один одного, ярмаркової діяльності. Міністри закордонних справ України та Білорусі досягли

домовленості про взаємодію двох країн як у рамках проекту «східне партнерство», так і в цілому на міжнародній арені [27]. Після завершення переговорів з С. Мартиновим, міністр закордонних справ України П. Порошенко провів бесіду з Президентом Республіки Білорусь О. Лукашенком. Під час зустрічі український міністр наголосив на необхідності інтенсифікації двостороннього політичного співробітництва, а також відзначив вихід міждержавних взаємин на рівень стратегічного партнерства. Білоруський президент відповів, що стратегічні взаємини між Україною та Республікою Білорусь необхідно наповнити новим конкретним змістом [28].

Окремої уваги заслуговує тристороння зустріч міністрів закордонних справ України, Литви та Білорусі, яка відбулася 22 листопада 2009 р. у Києві. Основний акцент в ході зустрічі було зроблено на питаннях взаємодії трьох країн в рамках ініціативи ЄС «східне партнерство». За підсумками переговорів сторони домовилися використовувати транзитні можливості Білорусі для поставок української електроенергії в Литву. Крім того, міністри обговорили спільні дії щодо подальшого спрощення візового режиму, питання взаємодії в рамках проекту «Вікінг», розвиток транспортної інфраструктури, зокрема будівництво автомагістралі «Мінськ-Київ». Особлива увага була приділена комплексу питань розвитку двосторонніх українсько-білоруських відносин [29].

Таким чином, діяльність Міністерств закордонних справ України та Білорусі сприяла розвитку міждержавних відносин. Зустрічі глав МЗС обох держав інтенсифікували українсько-білоруські взаємини впродовж 2005 – початку 2010 рр., засвідчили активізацію політичного діалогу, показали прагнення української сторони всебічно сприяти налагодженню контактів між ЄС та Республікою Білорусь.

Ще одним важливим компонентом українсько-білоруських політичних взаємин у період з 2005 до початку 2010 рр. були міжпарламентські зв'язки. Необхідність розвитку контактів на міжпарламентському рівні обумовлена важливістю законодавчого забезпечення виконання укладених міждержавних угод.

Однією з форм політичної взаємодії на українсько-білоруському міжпарламентському рівні були регулярні засідання міжпарламентської комісії, яка була створена відповідно до Угоди про співробітництво між Національними зборами Республіки Білорусь і Верховною Радою України [6, с. 87]. Перше засідання міжпарламентської комісії відбулося 26–28 березня 2007 р. в Мінську. У ході засідання комісія розглянула питання регламенту і план роботи, стан і основні напрямки розвитку прикордонного співробітництва, взаємодію міжпарламентських делегацій України і Республіки Білорусь на міжнародній арені [15].

Наступна зустріч на міжпарламентському рівні відбулася 25–26 березня 2009 р. в рамках чергового засідання українсько-білоруської міжпарламентської комісії. У ході зустрічі депутати обговорили питання співробітництва в економічній сфері на державному та регіональному рівнях, соціальну і гуманітарну проблематику, співпрацю з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС [15].

Наступним етапом двосторонніх міжпарламентських контактів можна вважати офіційний візит голови Верховної Ради України В. Литвина до Республіки Білорусь, який відбувся 30 червня 2009 р. [30]. Під час візиту відбулися переговори з керівництвом обох палат Національних зборів та Президентом Республіки Білорусь. Особлива увага в ході зустрічі з білоруськими парламентаріями була приділена питанням міжпарламентського співробітництва. Депутати двох країн домовилися інтенсифікувати роботу міжпарламентської комісії з співробітництва Національних зборів Республіки Білорусь і Верховної Ради України і надати їй системного характеру. Сторони висловилися за розширення співпраці в рамках парламентського виміру програми ЄС «східне партнерство». Крім того, голова Верховної Ради України В. Литвин запевнив білоруську сторону в якнайшвидшому прийнятті українським парламентом білоруської поправки до додатку «В» Кіотського протоколу [6, с. 88–89].

Таким чином, проаналізувавши українсько-білоруські політичні відносини впродовж 2005 – початку 2010 рр., слід виокремити два етапи, що характеризуються динамікою двостороннього діалогу. Перший етап (2005–2008 рр.) пов'язаний з кризою українсько-білоруських відносин та відсутністю регулярних політичних комунікацій, другий (2009 – початок 2010 рр.) – це час налагодження конструктивного двостороннього діалогу та трансформації співробітництва на рівень стратегічного партнерства. Партнерство України та Білорусі у досліджуваній період, у першу чергу, слід розглядати як важливу подію у послідовному відстоюванні кожною зі сторін як власних національних інтересів, так і геополітичних та геостратегічних цілей. Двосторонні міждержавні зв'язки також сприяли розвитку співробітництва і партнерства у центрально-східноєвропейському регіоні, зокрема в рамках ініціативи ЄС «східне партнерство». Українсько-білоруські відносини даного періоду, незважаючи на різкі заяви з обох сторін та наявність кризових явищ у взаєминах, характеризуються як динамічні та перспективні. Республіка Білорусь упродовж 2005 – початку 2010 рр. стала важливим стратегічним партнером нашої держави.

Список використаних джерел

1. Макеєв С. Політичні відносини України та Республіки Білорусь на рівні глав держав (2005–2010 рр.) / С. Макеєв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///E:/1772-3617-1-SM.pdf>.
2. Плаксенко М. Актуальні питання українсько-білоруських відносин у контексті ініціативи ЄС «Східне партнерство» / М. Плаксенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/St_pr14_15/27.pdf.
3. Максак Г. Україна – Білорусь: горизонт 2020. Особливості розвитку зовнішньої політики України щодо формування українсько-білоруських відносин на довгострокову перспективу / Г. Максак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07746.pdf>.
4. Чекаленко Л. Зовнішня політика України / Л. Чекаленко. – К.: Либідь, 2006. – 712 с.
5. Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / В. М. Литвин. – К., 2001. – 559 с.
6. Юрчак Д. В. Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений / Д. В. Юрчак. – Витебск, 2012. – 280 с.
7. Тихомиров А. Белорусско-украинские отношения в 1991–2009 гг. / А. Тихомиров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/5209/1/tihomirov_2010_trudy.pdf.
8. Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси / В. Е. Снапковский. – Минск, 2013. – 495 с.
9. «М'яка сила» України в регіоні: інструмент ефективної зовнішньої політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iwp.org.ua/img/myaka_syla_ukr.pdf.
10. Порядок денний українсько-американського стратегічного партнерства у новому сторіччі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.usukraine.org/06-02-US-Ukraine_Relations_Press_Release_Ukr.pdf.
11. Лукашенко обвинил Ющенко во вмешательстве во внутренние дела Беларуси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/world/119165-lukashenko-obvinil-yushchenko-vo-vmeshatelstve-vo-vnutrennie-dela-belarusi>.
12. ООН засудила Білорусь за систематичне порушення прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/world/256339-onn-zasudila-bilorus-za-sistematichne-porushennya-prav-lyudini-rosiya-i-bilorus-obureni-pozicieyu-ukrayi>.
13. Політичні контакти між Україною та Білоруссю на рівні глав держав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://belarus.mfa.gov.ua/ua/ukraine-by/diplomacy>.
14. Сегодня идея создания ЕЭП по-настоящему востребована [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://president.gov.by/ru/news_ru/.
15. Состояние и перспективы развития двусторонних украинско-белорусских отношений. Часть 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analtic/index.php?ELEMENT_ID=47859.
16. Стенограмма пресс-конференции представителям средств массовой информации Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://president.gov.by/ru/news_ru/.
17. Беларусь и Украине необходимо сохранить высокую динамику торгово-экономических отношений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://president.gov.by/ru/news_ru/.
18. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі – ГДА МЗС України), ф. 8, оп. 97, спр. 317, 99 арк.
19. Беларусь и Украина должны имеющийся уровень торгово-экономического взаимодействия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://president.gov.by/ru/news_ru/.
20. Отношения Беларуси и Украины все больше приобретают характер стратегического партнерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://president.gov.by/ru/news_ru/.
21. Політичні контакти між Україною та Білоруссю на рівні глав урядів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://belarus.mfa.gov.ua/ua/ukraine-by/diplomacy>.
22. ГДА МЗС України, ф. 8, оп. 97, спр. 318, 60 арк.
23. Президент Беларуси Александр Лукашенко 18 октября 2005 года встретился с Премьер-министром Украины Юрием Ехануровым [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://president.gov.by/ru/news_ru/.
24. Політичні контакти між Україною та Білоруссю на рівні глав зовнішньополітичних відомств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://belarus.mfa.gov.ua/ua/ukraine-by/diplomacy>.
25. Встреча с главами внешнеполитических ведомств стран СНГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://president.gov.by/ru/news_ru/.
26. О визите Министра иностранных дел Беларуси в Украину [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/dd0109029477ae75.html.
27. Стенограмма подхода к прессе Министра иностранных дел Республики Беларусь Сергея Мартынова в рамках рабочего визита в Минск Министра иностранных дел Украины Петра Порошенко (19 октября 2009 года, МИД Беларуси) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/c633528eb8257727.html.
28. Александр Лукашенко встретился с Министром иностранных дел Украины Петром Порошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://president.gov.by/ru/news_ru/.
29. Об участии Министра иностранных дел Республики Беларусь Сергея Мартынова в трехсторонней встрече глав внешнеполитических ведомств Беларуси, Украины и Литвы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/ff5938445610e6f5.html.
30. Політичні контакти на міжпарламентському рівні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://belarus.mfa.gov.ua/ua/ukraine-by/diplomacy>.

Степан Василюшин

**УКРАИНА-РЕСПУБЛИКА БЕЛАРУСЬ: СОТРУДНИЧЕСТВО
В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СФЕРЕ (2005 – НАЧАЛО 2010 ГГ.)**

В статье на основе широкой источниковой базы раскрывает политические аспекты украинско-белорусских отношений в течение 2005 – начале 2010 гг., исследует направления и приоритеты двусторонних взаимоотношений.

Ключевые слова: Украина, Республика Беларусь, политические отношения, договор, внешняя политика.

Stepan Vasylyshyn

**UKRAINE – REPUBLIC OF BYELORUSSIA: COOPERATION IN
THE POLITICAL SPHERE (2005 – EARLY 2010)**

In the article the author on the foundation of the extensive origin base opens the political aspects of Ukrainian-Byelorussian relations during 2005 – early 2010. Also the author investigates the directions and priorities of bilateral interrelations.

Key words: Ukraine, Republic of Byelorussia, political relations, pact, foreign policy.

УДК 334 (477+611)

Тетяна Лахманюк

**ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СПІВПРАЦІ
МІЖ УКРАЇНОЮ І ТУНІСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ**

У статті автор розглядає торгівельно-економічну співпрацю між Україною і Туніською Республікою, акцентує увагу на договірно-правовій базі цих контактів, досліджує напрямки економічних зв'язків, їх зміст і пріоритети.

Ключові слова: Україна, Туніська Республіка, торгівельно-економічна співпраця, відносини, зовнішня політика.

Міжнародне співробітництво ще з давніх-давен складало невід'ємну сторінку розвитку тієї чи іншої країни. Деякий час Україна не мала власної державності, перебувала у сфері впливу поневолювачів, а отже говорити про самостійну діяльність і представництво на міжнародному рівні було марно. Лише після здобуття незалежності в 1991 р., перед Україною постали нові перспективи та можливості співпрацювати не лише з державами колишнього СРСР, але й з країнами Заходу, Сходу, а також – Азії та Африки. Не винятком стала і Туніська Республіка, яка однією з перших визнала незалежність України та люб'язно протягнула руку допомоги слабкій у всіх відношеннях державі. Цей факт виявився досить сприятливим для України, адже Туніс вважають однією із найрозвиненіших країн Північної Африки, з хорошою інфраструктурою та чималими запасами нафти. Незважаючи на те, що Туніська Республіка більш як у три рази менша від України за площею, вона здобула незалежність ще в 1956 р., пройшла значно довший шлях до міжнародного визнання, здобула чималий досвід, яким зараз ділиться із Україною. У свою чергу, Україна привертає Туніс своїми науковцями, а також перспективами торгівельно-економічного співробітництва.

На сьогоднішній день розвиток взаємовідносин між Україною і країнами Азії та Африки виходить на новий рівень. Якщо у минулому, це в основному були закриті від зовнішнього світу країни, то зараз відчутні тенденції позитивного розвитку на шляху до повної гармонізації їх відносин із країнами Заходу, в тому числі – з Україною. Тому для науковців тема дослідження взаємовідносин між Україною та країнами Африки є актуальною, і такою, що потребує всебічного та ґрунтовного вивчення.

Оскільки, встановлення політичних, торгівельно-економічних, гуманітарно-культурних, а також соціальних зв'язків між Україною та Туніською Республікою відбулося лише на зламі ХХ–ХХІ ст., повноцінного дослідження цієї теми як в українських, так і у туніських наукових колах немає. Можна виділити В. Макуха, який займався дослідженням взаємовідносин між Україною та країнами Магрибу, в тому числі й України і Тунісу [2].

Метою дослідження є аналіз основних подій історії налагодження і розвитку українсько-туніських міждержавних взаємин.

Завдання: висвітлити історико-політичні передумови та чинники налагодження українсько-туніської співпраці в нових геополітичних умовах; дослідити основні тенденції процесу становлення і розвитку торгівельно-економічних зв'язків, механізми формування та реалізації повноцінних двосторонніх відносин; показати місце українсько-туніських стосунків у структурі міжнародних відносин.

Встановлення торгівельно-економічних відносин між Україною і Туніською Республікою розвивається динамічно та злагоджено. Ще в 1993 р. підписано Угоду про торгівельно-економічне співробітництво, а набула чинності вона у 1994 р. В угоді зазначалося, що сторони, які її підписують, тобто Україна й Туніс зобов'язуються підтримувати дружні відносини у сфері економіки, всіляко сприяти поглибленню цих взаємозв'язків. Крім того, уряди обох країн визначали пріоритетним встановлення рівних можливостей для розвитку економічних відносин та торгівлі, як

в Україні, так і у Туніській Республіці. Також сторони домовилися всіляко сприяти організації ярмарків, виставок, технічних та економічних семінарів. У статті 10 встановлювалося право на відкриття торговельно-економічних представництв: «Договірні Сторони дозволятимуть своїм компаніям, підприємствам й установам, які займаються торговельно-економічною діяльністю, відкривати представництва на території одна одної та створять сприятливі умови для їх нормального функціонування відповідно до чинних у кожній з країн правил» [6]. Термін дії угоди встановлювався п'ятьма роками, автоматично продовжувався, якщо в сторін не виникатимуть певні претензії одна до одної.

Українсько-туніські торговельно-економічні відносини включно до 2010 р. відзначалися нарощуванням двостороннього товарообігу (з деякими незначними коливаннями товарообігу в 2007 р.). У 2009 р. внаслідок негативного впливу світової фінансової кризи відбулось значне падіння обсягів двосторонньої торгівлі (на 60%), у зв'язку із чим, Туніс, який за підсумками п'яти останніх років був одним із найбільших торговельних партнерів України в Африканському регіоні (у 2010 р. 3-є місце за обсягами українського експорту після Єгипту та Нігерії) посів лише 5-є місце (після Єгипту, Алжиру, Нігерії та Лівії) за обсягами товарообігу й експорту [4].

Хоча Туніська Республіка і не є основним зовнішньоекономічним торговельним партнером України, як наприклад, Європейський Союз, країни СНД чи Китай, обсяги товарообміну між Україною та Тунісом досить значні. В основному це зернові продукти, а також продукти неорганічної хімії.

Структура експорту товарів у Туніську Республіку: зростання обсягів експорту до Тунісу відбулося за рахунок збільшення постачання товарів, які традиційно експортуються до цієї країни, зокрема зернових культур на 60%, чорних металів на 46 %, котлів та машин – у 23 рази [4].

Основними статтями експорту до Тунісу в 2010 р. були наступні: зернові культури (пшениця і суміш пшениці, ячмінь, кукурудза, гречка, просо та насіння канарконової трави) – 70,8 % загального обсягу експорту до Тунісу; металопродукція (в основному напівфабрикати з вуглецевої сталі, прокат плоский, прутки і бруски гарячекатані, кутики, фасонні та спеціальні профілі) – 21,5 %; продукти неорганічної хімії – 4 % [4].

Структура імпорту товарів із Туніської Республіки: збільшення імпорту товарів із Тунісу відбулося за рахунок зростання ввозу електричних машин та устаткування на 70 %, продуктів неорганічної хімії більш ніж у 6 разів, а також значного зростання імпорту цитрусових – у 114 разів, трикотажного одягу на 9 % [4].

Основними статтями імпорту з Туніської Республіки в 2010 р. були: взуття – 24 % всього імпорту; електричні машини – 17 %; продукти неорганічної хімії – 15,3 %; сільськогосподарська продукція – 7,9 %; товари, придбані в портах – 4,1 % [4].

За даними української статистики, у січні–листопаді 2010 р. обсяг експорту української продукції до Тунісу становив 204 млн 319 тис. дол. США, а імпорту – 3 млн 367 тис. дол. США (позитивне сальдо торговельного балансу – 200 млн 951 тис. дол. США) [2, с. 33].

Крім того, позитивно розвивається співробітництво між Україною та Туніською Республікою у сфері послуг. В основному Україна експортує до Тунісу транспортні послуги, надбання освіти, готельно-ресторанної справи. А Туніс експортує до України послуги, пов'язані з державним управлінням, фінансовою справою, транспортом і зв'язком [4].

Можемо стверджувати, що торговельно-економічні взаємовідносини між Україною та Туніською Республікою не розвиваються виключно у сфері експорту й імпорту, але і всебічно поповнюються новими галузями сфери послуг, що є показником розвитку постіндустріального суспільства обох держав. Обмін досвідом – невід'ємна частина гармонійного розвитку та процвітання економічних можливостей, особливо якщо це стосується країн із різним рівнем економіки, а тим більше різноконтинентних держав.

Як зазначав В. Макух у своїй праці «Україна та країни Магрибу: реалії та перспективи розвитку співробітництва»: «Торговельно-економічному співробітництву між Україною і Тунісом сприяють як зручність морського та авіаційного сполучення, так і близькість інтересів у політичній, економічній, науково-технічній, культурній сферах» [2]. З цим твердженням важко не погодитися, адже морський та авіаційний шляхи сполучення зараз виходять на перше місце на світовому економічному ринку, а про наміри тісного співробітництва України і Туніської Республіки не одноразово зазначалося представниками обох держав.

Туніс вважають «діловими воротами» Північної Африки, його споживчі ринки необмеженими, а економічні можливості невичерпними. Тому мати такого економічного партнера для України безумовно є великим плюсом на шляху до завоювання українськими товарами світового ринку. Безумовно, не потрібно забувати про те, що як експорт, так й імпорт на сьогоднішній день є не значними і складають до 5 % загального товарообігу обох держав. Подальший, більш інтенсивний розвиток торговельно-економічного співробітництва залежить лише від волі України та Туніської

Республіки, їх економічних і торгівельних можливостей. Перспективним продуктом для торгівлі між Україною та Тунісом може стати ячмінь, у зв'язку зі збільшення поголів'я рогатої худоби і виробництвом нових продуктів харчування з ячменю.

Те, що з погляду інвестиційного ризику Туніська Республіка входить у першу п'ятірку серед держав арабського світу, робить його привабливим для будівництва за допомогою українських фахівців об'єктів туристичної та медичної інфраструктури (під гарантії туніської сторони). Туніс зацікавлений в залученні технологій для організації роботи промислового сектора, орієнтованого на експорт, у таких галузях, як машинобудування, приладобудування, електроніка, хімія. Збільшення в країні попиту на обладнання з буріння водяних свердловин, виробу побутового призначення, медичну техніку, комплектуючі для електротехнічної промисловості й фармакологічних підприємств сприяє розвитку співробітництва з українськими підприємствами, які готові сприяти поставкам необхідної продукції [2, с. 33–34].

На зустрічі президента Українського союзу промисловців та підприємців, народного депутата А. Кінаха з Надзвичайним і Повноважним Послом Тунісу в Україні Хемаїєс Жинауї зазначено, що українських підприємців та промисловців запрошують на інвестиційний форум у Туніс. Як зазначив Надзвичайний і Повноважний Посол, між Україною та Туніською Республікою дуже хороші політичні стосунки, але економічні відносини потрібно ще розвивати. «Обсяг українських інвестицій в Туніс невеликий і складає менше 1 млн дол. У нас працює тільки три українські підприємства. Це практично нічого порівняно з європейськими підприємствами, яких є близько 3,5 тисяч, наша головна мета – активізувати взаємовигідні відносини між бізнесменами обох країн, тому ми є відкритими для будь-якої форми співробітництва з Україною», – зазначив він. На думку А. Кінаха, рівень двосторонньої економічної співпраці та зовнішнього товарообігу не відображає потенціалу як економіки Тунісу, так і України: «Нам потрібно активніше створювати умови для того, щоб бізнесмени, інвестори знаходили один одного», – зауважив він [7].

На цей час, у зв'язку зі зростанням попиту на нафтопродукти, Туніська Республіка має потребу в нових нафтопереробних потужностях. У країні використовується лише один нафтопереробний завод, що належить і використовується державною компанією «STIR» (Бізерта), виробничі потужності якого суттєво обмежені. Туніс планує побудувати завод, який має спочатку виробляти 60 тис. барелів нафти на день (3 млн тонн на рік), а надалі збільшити виробничі потужності до 120 тис. барелів на день. Завод буде поєднаний з нафтотерміналом навколо морського порту Ля Скіра (Туніс), де поєднуються два нафтопроводи: з Алжиру та Південного Тунісу. Зайві залишки нафтопродуктів туніський уряд планує експортувати. Туніське керівництво займається і пошуком партнера для реалізації проекту будівництва нафтопереробного заводу. Так, потенціальними партнерами «STIR» можуть стати фірми «Total Fina Elf» (Франція) та «ENI» (Італія). Окрім цього, керівництво Туніської Республіки намагається знайти інвестора, який на концесійній основі взяв би участь у фінансуванні проекту будівництва заводу, в забезпеченні постачання сирової нафти на переробку. Беручи до уваги плани диверсифікації постачальників нафтової сировини, українській стороні доцільно взяти участь в інвестуванні нового нафтопереробного заводу в Тунісі на вигідних умовах. Географічне розташування нового заводу буде сприяти транспортуванню нафти через найкоротші транспортні шляхи Середземномор'я (відповідно, з мінімальними транспортними витратами). У перспективі Україна може на свою користь використати інтерес Тунісу до розробки власних нафтових родовищ [2, с. 25–26].

Таким чином, розвиток торгівельно-економічних взаємовідносин між Україною та Туніською Республікою на сьогоднішній день є не значним. Порівняно невелику частину в економіці Тунісу займають українські товари, як і товари туніської промисловості в Україні. Негативним є також той факт, що співробітництво відбувається в основному у вузькому колі товарообігу та послуг, не охоплюючи всіх галузей економіки. Значних обсягів набрали торгівельно-економічні взаємовідносини, в основному в аграрній та хімічній галузі, а також – у сфері обміну послугами. Отже, працювати є над чим, проте великим плюсом є те, що як і представники Уряду України, так і туніська влада налаштовані всіляко посилювати торгівельно-економічну співпрацю і сприяти розвитку спільного виробництва.

Список використаних джерел

1. Договірні-правова база між Україною і Тунісом. – Режим доступу: <http://tunis.mfa.gov.ua/ua/ukraine-tn/legal-acts>
2. Макух В. В. Україна та країни Магрибу: реалії та перспективи розвитку співробітництва / В. В. Макух. – Одеса: Фенікс, 2010. – 244 с.
3. Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Туніською Республікою. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/788_007
4. Торговельно-економічне співробітництво між Україною і Тунісом. – Режим доступу: <http://tunis.mfa.gov.ua/ua/ukraine-tn/trade>
5. Угода між Урядом України та Урядом Туніської Республіки про регулярне повітряне сполучення. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU93620.html
6. Угода між Урядом України та Урядом Туніської Республіки про торговельно-економічне співробітництво. – Режим доступу:

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/788_002 7. Україна й Туніс розвиватимуть економічні відносини. – Режим доступу: <http://www.uspp.org.ua/news/586.ukraine-ta-tunis-rozvivatimut-ekonomichni-vidnosini.htm>

Татьяна Лахманюк

**ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА
МЕЖДУ УКРАИНОЙ И ТУНИССКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ**

В статье автор рассматривает торгово-экономическое сотрудничество между Украиной и Тунисской Республикой, акцентирует внимание на договорно-правовой базе этих контактов, исследует направления экономических связей, их содержание и приоритеты.

Ключевые слова: Украина, Тунисская Республика, торгово-экономическое сотрудничество, отношения, внешняя политика.

Tetyana Lakhmanyuk

**BASIC TENDENCIES OF TRADE AND ECONOMIC COLLABORATION BETWEEN
UKRAINE AND TUNISIAN REPUBLIC**

In the article an author examines a trade and economic collaboration between Ukraine and Tunisian Republic, accents attention on the base of these contacts, probes directions of economic connections, their maintenance and priorities.

Key words: Ukraine, Tunisian Republic, trade and economic collaboration, relations, foreign policy.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бездітько Борис – старший викладач кафедри правознавства Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка.

Бліндер Наталія – здобувач історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Боєчко Владислав – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Божук Людмила – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та документознавства Навчально-наукового гуманітарного інституту Національного авіаційного університету.

Буглай Наталя – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені Василя Сухомлинського.

Василишин Степан – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Висоцька Галина – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Ворон Оксана – кандидат історичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.

Гладченко Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи Інституту інноваційної та післядипломної освіти Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.

Горан Тетяна – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Громакова Наталя – кандидат історичних наук, доцент, кафедри філософії та політології Університету державної фіскальної служби України.

Данилів Наталія – здобувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

Дацків Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.

Ковальчук Марія – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кругляк Марина – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Житомирського державного технологічного університету.

Лахманюк Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Лебєдєва Юлія – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу філософії та геополітики Науково-дослідного інституту українознавства.

Луценко Сергій – здобувач Харківського національного університету імені Василя Каразіна.

Ляшенко Оксана – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.

Магась В'ячеслав – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту імені Сергія Корольова.

Магась-Демидас Юлія – кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Маслій Ольга – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Обершт Ольга – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Павленко Олександр – аспірант Київського славистичного університету.

Паршин Ілля – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Піддубний Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Позднякова Інна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Секо Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Штогрин Іван – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Яворський Андрій – аспірант кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН	3
Марія Ковальчук	
«ЛЮДИНА ЗНАННЯ» В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ РЕЛІГІЙНО-УЧЕНОЇ ГРУПИ ІЛЬМІЙЄ	3
Ілля Паршин	
«ОСТРОЗЬКИЙ ЕПІЗОД» КОНСТАНЦЬКОГО СОБОРУ (1414–1418 РР.).....	9
Олександр Буравський	
КОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА БІЛОРУСІ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХІХ СТ.).....	13
Наталія Бліндер	
ВПЛИВ ПАПСЬКИХ ЕНЦИКЛІК НА ФОРМУВАННЯ ХРИСТІЯНСЬКО- ДЕМОКРАТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	18
Борис Бездітько	
ХАРАКТЕРИСТИКА КОМПЛЕКСУ ОХОРОННИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ	21
Іван Штогрин	
ВПЛИВ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЧИННИКА НА ПРОЦЕС ВСТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН МІЖ СВЯТИМ ПРЕСТОЛОМ І УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ (1919–1920 РР.).....	27
Тетяна Горан	
ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ПРОЦЕСІ СТВОРЕННЯ ТА ПІДТРИМКИ ЗАХОРОНОК І СИРОТИНЦІВ (1919–1939 РР.).....	34
Ольга Маслій	
РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО ЖІНОЧИХ ЧЕРНЕЧИХ СПІЛЬНОТ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х РР.).....	39
Світлана Гладченко	
ФЕМІНІЗМ В ІСЛАМСЬКОМУ СВІТІ	44
Оксана Ворон	
ФУНКЦІОНУВАННЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	48
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ.....	54
Сергій Луценко	
ФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ТА ВІЙСЬКОВОЇ СИСТЕМИ В АФРИКАНСЬКИХ КОЛОНІЯХ НІМЕЧЧИНИ.....	54
Наталія Громакова	
ПОЛЬСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ РУХ У КОНТЕКСТІ ІМПЕРСЬКИХ СТРАТЕГІЙ ДЕПОЛОНІЗАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	57
Марина Кругляк	
НАРКОТИКИ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	62
В'ячеслав Магась, Юлія Магась-Демидас	
МІСЦЕВА АДМІНІСТРАЦІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ В 1905 Р.	67
Ольга Обершт	
ПРОБЛЕМА УКРАЇНСТВА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПОГЛЯДАХ РОСІЙСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	71
Ігор Дацків	
МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ 1917–1918 РР.	75
Інна Позднякова	
ОСНОВНІ СКЛАДНИКИ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ПРИВАТНИХ ВИДАВНИЦТВ В РСФРР УПРОДОВЖ 1917–1921 РР.....	84
Оксана Ляшенко, Ігор Дацків	
ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ З НІМЕЧЧИНОЮ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЮ 1918 Р.	88

Ігор Піддубний	
НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ ТА ФОРМУВАННЯ	
ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РУМУНІЇ (1919–1925 РР.)	94
Владислав Боєчко	
ПОЛІТИЧНІ МАНЕВРИ Ю. ПІЛСУДСЬКОГО У ПРОЦЕСІ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ДРУГОЇ	
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ЛИСТОПАД 1918 – ЛЮТИЙ 1919 РР.)	102
Андрій Яворський	
РОЗВИТОК ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ	
СЕЛЯНСЬКОЇ СПІЛКИ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В 20–30-Х РР. ХХ СТ.	108
Ярослав Секо	
ХХ З'ЇЗД КПРС І ПОЯВА ШІСТДЕСЯТНИЦТВА	113
Наталія Данилів	
ВИНИКНЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ «НЕШИРА» (1970-ТІ РР.)	120
Людмила Божук	
УКРАЇНСЬКІ ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ В ЗАРУБІЖЖІ	
ЯК СПОСІБ ТОЛЕРУВАННЯ В КРАЇНАХ ПРОЖИВАННЯ	125
Галина Висоцька	
ПОЛЯКИ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ	129
Олександр Павленко	
КОСОВСЬКА КРИЗА 1999 Р. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУЧАСНІ МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ..	132
Наталя Буглай	
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ПІСЛЯ ВСТУПУ ДО НАТО	137
Юлія Лебедева	
ГЕОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ УКРАЇНИ: ДЖЕРЕЛА ТА ЕВОЛЮЦІЯ	142
Степан Василюшин	
УКРАЇНА-РЕСПУБЛІКА БІЛОРУСЬ:	
СПІВРОБІТНИЦТВО У ПОЛІТИЧНІЙ СФЕРІ (2005 – ПОЧАТОК 2010 РР.)	148
Тетяна Лахманюк	
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СПІВПРАЦІ	
МІЖ УКРАЇНОЮ І ТУНІСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ	155
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	159

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1. – Ч. 2. – 164 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 1.06.2016 р. Підписано до друку 9.06.2016 р. Формат 60×84/8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 19,07.
Замовлення 293. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де «13» і «14» – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з «Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) «Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: ivanzuljak@gmail.com, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»